UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU

WYDZIAŁ HISTORII

Magdalena Gąsowska

Odnowa protestantyzmu i pietyzm na Śląsku Cieszyńskim w I połowie XVIII wieku

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
dr hab. Krystyny Barbary Szelągowskiej (prof. UwB)

BIAŁYSTOK 2026

Spis treści

Wstęp 4

Wprowadzenie 23
Polityczno-religijne przemiany Śląska w epoce wczesnonowożytnej.....23
1. Polityczna organizacja Śląska w XVI-XVIII wieku 23
2. Czas reformacji 30
3. Wojna trzydziestoletnia i wczesna faza kontrreformacji 38

Powstanie i rozwój pietyzmu w Rzeszy Niemieckiej w XVII wieku 45
1. Ortodoksja luterańska 45
2. Przemiany sytuacji wyznaniowej w monarchii Hohenzollernów 49
3. Pietyzm za czasów Philippa Jakoba Spenera i Augusta Hermanna Franckego.....55

Przemiany na Śląsku Cieszyńskim. 66
1. Sytuacja wyznaniowa i społeczna w Księstwie Cieszyńskim przed 1709 rokiem 66
2. Ugoda w Altranstädt – 1 września 1707 r. 80
3. Uwarunkowania powstania parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie 84

Rozdział I.
Parafia ewangelicko-augsburska w Cieszynie w latach 1709-1730 89
1. Budowa Kościoła Jezusowego 89
2. Pastorzy Kościoła Jezusowego w latach 1709-1730 110
3. Funkcjonowanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie w latach 1709-1730.....138

Rozdział II.

Szkoła Jezusowa w Cieszynie w latach 1711-1730 146

1. Szkolnictwo w Cieszynie w II połowie XVII wieku i w I połowie XVIII wieku..... 146

2. Szkoła Jezusowa w Cieszynie i jej nauczyciele w latach 1711-1730.....148

3. Uczniowie Szkoły Jezusowej w Cieszynie 166

Rozdział III.

Procesy pastorów pietystów 174

1. Narastanie konfliktu katolików z protestantami 174

2. Konflikt wewnętrzny w Kościele Jezusowym 183

3. Rozrywka i taniec, a pietyzm 189

4. Proces pastorów pietystów 194

Zakończenie.....218

Spis ilustracji 222

Spis tabel 223

Skróty 224

Summary 225

Bibliografia 229

Wstęp

Zagadnienie odnowy protestantyzmu oraz rozwoju pietyzmu na terenie Śląska Cieszyńskiego w I połowie XVIII wieku ma złożony charakter, bowiem mieści się na styku kulturowej, społecznej i politycznej płaszczyzny rzeczywistości dziejowej. Zjawisko odtworzenia instytucjonalnych struktur luterańskich kształtowało się w szczególnym kontekście przeobrażeń politycznych regionu w tym czasie. Natomiast pietyzm, ruch wewnątrz protestantyzmu, będący z jednej strony wyzwaniem dla ortodoksji luterańskiej, a z drugiej bodźcem do szeroko pojętych reform, jest niezwykle interesującym zjawiskiem historycznym oddziałującym na sferę kulturową, społeczną a nawet demograficzną. Dodatkowo złożoność tematyki wiąże się z specyfiką różnorodnego regionu pogranicza, jakim był Śląsk Cieszyński.

Prezentowana praca wykorzystuje dorobek niemieckich, anglosaskich, czeskich oraz polskich badaczy. Istotna dla zgłębienia tematu okazała się również klasyczna historiografia konfesyjna. W pewnej części podstawą teoretyczną stały się koncepcje tworzące nurt mikrohistorii we współczesnych naukach historycznych.

Próba przedstawienia konfliktów wyznaniowych i społecznych w Cieszynie w I połowie XVIII wieku wymagała ustalenia faktografii oraz odtworzenia sposobu myślenia i postaw religijnych ówczesnych uczestników sporu. Przy wykorzystaniu, powstałych w ogromnej mierze w sytuacji napięć, takich dostępnych źródeł jak donosy, procesy sądowe czy protokoły przesłuchań wyjątkowo ważne i konieczne okazało się spojrzenie krytyczne oraz świadomość ich stronniczości.

Parafia ewangelicko-augsburska w Cieszynie, erygowana 24 maja 1709 roku jest najdłużej, i co należy zaznaczyć, nieprzerwanie działającą parafią ewangelicką na Śląsku Cieszyńskim. Do powstania jej doprowadził reces egzekucyjny konwencji altransztadzkiej z 1709 roku. Na mocy porozumień pokojowych z Altranstädt śląskim protestantom pozwolono na budowę sześciu „kościołów łaski" - nazwa nawiązywała do „łaski cesarskiej", opłaconej zresztą przez śląską szlachtę. Świątynie ulokowane poza murami miejskimi - miały powstać w Jeleniej Górze, Kożuchowie, Kamiennej Górze, Żaganiu, Miliczu oraz w Cieszynie jako jedynym miejscu kultu na Górnym Śląsku[1]. Do powstania Kościoła Jezusowego oraz powiązanej z nim szkoły przyczynili się przede wszystkim znani przedstawiciele śląskich rodów hrabiowskich: Erdmann von Promnitz (1683-1745)[2], bracia Jan Ernest (1699-1743), Wacław Ludwik (1699-1734) oraz Erdmann Henryk Henckel von Donnersmarck (1699-1752) z Bogumina, a także Juliusz Gottlieb Sunnegh (1687-1724) z Bielska[3].

Pierwszym oficjalnym proboszczem w Cieszynie został pastor Johann Muthmann (1685-1747) - pietysta, wyznaczony na to stanowisko głównie dzięki wstawiennictwu bielskiego hrabiego Sunnegha. W latach największej prosperity Kościoła Jezusowego obok Muthmanna pracowali tam także, między innymi: Johann Adam Steinmetz (1689-1762), Samuel Ludwik Sassadius (1695-1756) czy Chrystian Hentschel (1668-1740)[4].

W cieszyńskiej parafii od samego początku jej istnienia ścierały się

1 O. Wagner, *Kościół macierzysty wielu krajów. Historia Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim w latach 1545–1918/20*, Bielsko-Biała 2008, s. 73–77.; M. Gabryś, *K počátkům Tschammerovy knihovny evangelického sboru v Těšíně*, „Knihy a dějiny", ročník 18/19, 2011-2012, Praha 2013, s. 21-32.

2 J. Polak, *Erdmann II Promnitz. Wolny pan na Pszczynie i Żarach (1683-1745)*, Pszczyna 1996, s. 44.; J. Polak, *„Pierwszy fundator" Kościoła Jezusowego. Erdmann II von Promnitz (1683-1745)*, „Pamiętnik Cieszyńsk", tom 21/2016, s. 39-66.

3 O. Wagner, op. cit., s. 73-77.

4 H. Patzelt, *Pietismus v Těšínském Slezsku 1709-1730,* Cieszyn 2010, s. 39-60.

dwie luterańskie tendencje: ortodoksja i pietyzm, czyli nurt religijny, zapoczątkowany w 1675 roku na terenie Rzeszy Niemieckiej przez Philippa Jakoba Spenera (1635-1705) dziełem *Pia desideria* (1675 rok). Kierunek ten zyskał szczególną popularność w XVII i XVIII wieku. Skupiał się przede wszystkim na studiowaniu Pisma Świętego oraz jego dogłębnej znajomości, rozwijaniu praktyki domowej, gorliwej modlitwie, działalności filantropijnej wiernych oraz nawoływaniu ich do nienagannej moralności. Pietyzm uważany jest za sprzeciw wobec ortodoksji luterańskiej, poprzez koncentrację na *fides qua* (wiara subiektywna, osobista, dotycząca jednostki, będąca przejawem zaufania wobec Boga), a nie jak w ortodoksji – *fides quae* (wiara obiektywna lub też wiara ogólna rozumiana jako treść). Obok Philippa Jakoba Spenera zasady te głosił innym niemiecki teolog i społecznik, założyciel placówek dydaktycznych w Halle – August Hermann Francke (1663 - 1727)[5].

Pietyzm był jednym z najważniejszych zjawisk religijno-społecznych w protestantyzmie w okresie nowożytnym. Ale jednocześnie uważany był za kontrowersyjny, bowiem nie tylko wywoływał ostrą krytykę przeciwników, ale też powstawały na jego temat sprzeczne interpretacje. Jednym z rejonów, gdzie zyskał ogromne znaczenie, ale też padł ofiarą poważnych represji był Śląsk Cieszyński, polityczne, wyznaniowe i kulturowe pogranicze. Ścierały się tu wpływy polskie, czeskie i niemieckie, a kościół ewangelicki, mimo ogromnych utrudnień ze strony katolickiego rządu habsburskiego i lokalnego Kościoła rzymsko-katolickiego, stanowił stosunkowo silną mniejszość wyznaniową[6].

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie genezy, uwarunkowań i

5 E. Beyreuther, *Geschichte des Pietismus*, Stuttgart 1978.
6 W. A. Semkowicz, *Pietyści na Śląsku*, Lwów 1932, s. 42-57.; J. Bahlcke, *Der Pietismus in Schlesien,* Stuttgart 1994, s. 119-126.

procesu odtworzenia protestanckich struktur organizacyjnych na początku XVIII wieku w Cieszynie, i na tym tle scharakteryzowanie rozwijającego się tutaj pietyzmu, z uwzględnieniem jego doktryny oraz szeroko rozumianych relacji społecznych, zależności kościelnych i instytucjonalnych. Ważne pytanie badawcze dotyczy związków miejscowego ruchu z duchowieństwem i instytucjami kościelnymi Saksonii i Prus, przede wszystkim z ośrodkiem w Halle oraz otoczeniem samego Augusta Hermana Franckego. Zbadać w tym kontekście należy, do jakiego stopnia mamy do czynienia z powielaniem istniejących wzorców, a w jakim zakresie cieszyńska działalność dostosowana była do lokalnych potrzeb i warunków społecznych i politycznych. Zasadniczą treścią jest ukazanie życia i religijności cieszyńskich pietystów, codziennego funkcjonowania parafii i powiązanych z nią instytucji. Postawione pytania badawcze dotyczą samej grupy pastorów, zbiorowości uczniów, ale też form duchowości i praktyk religijnych, bowiem określić należy, jakie były charakterystyczne dla pietystów. Kim byli główni przedstawiciele pietyzmu - kaznodzieje i nauczyciele oraz w jaki sposób, jakimi metodami starali się propagować tę myśl wśród lokalnej społeczności?

Kolejna grupa pytań badawczych wiąże się z próbą przedstawienia stosunku władz świeckich i kościelnych do tej wspólnoty. Jak na pietyzm zapatrywały się władze świeckie oraz Kościół katolicki, w tym jezuici, a w konsekwencji jak precyzyjnie można określić pobudki i przebieg represji wobec pietystów w Cieszynie? Jaką rolę odegrał w tym kontekst geopolityczny? Z tym wiąże się charakterystyka konfliktów wyznaniowych, ucisku religijnego oraz oskarżeń formułowanych wobec pietyzmu. To z kolei rodzi pytanie o przyczyny i charakter ataku na pietystów, zwłaszcza wobec zaistnienia szczególnej koalicji władz cesarskich, lokalnych

przedstawicieli administracji i luterańskiego, ortodoksyjnego duchowieństwa.

Ważne miejsce zajmuje omówienie procesu rozwoju w Cieszynie szkoły i edukacji, na który pietyzm wywarł duży wpływ, ale też specyficznych i typowych dla pietyzmu form indywidualnej i prywatnej religijności takich jak np. lekcje biblijne czy rodzinne spotkania modlitewne.

W pracy podjęto próbę rozważenia, w jaki sposób nurt ten wpłynął na ówczesną religijność oraz sytuację polityczną na Śląsku Cieszyńskim. Jakie czynniki sprzyjały umocnieniu pietyzmu, a jakie go hamowały? Jakie formy duchowości były charakterystyczne dla pietystów?

Wśród przyjętych metod pracy musiała znaleźć się klasyczna metoda genetyczna, dzięki której, po zastosowaniu koniecznej obserwacji bazy źródłowej, krytyki źródeł oraz selekcji informacji źródłowych, można było stworzyć opis zjawiska w porządku chronologicznym, czyli odtworzyć jego przebieg i określić związki przyczynowo-skutkowe. Zastosowanie metody porównawczej miało na celu ukazanie różnic i podobieństw między pietyzmem cieszyńskim i tym, reprezentowanym przez ośrodki pietystyczne w Halle oraz Saksonii. Za pomocą metody kontekstualnej starano się osadzić badane zjawisko w kontekście społecznym, politycznym i religijnym. Szczególnie istotne w tym zakresie było uwzględnienie takiego tła jak europejska kontrreformacja, wielka wojna północna oraz akty prawne będące ich skutkiem. Podjęto próbę uchwycenia struktury powiązań sytuacji społecznej, politycznej i religijnej. Metodę prozopograficzną zastosowano dla określenia cech środowiska najważniejszych postaci pietyzmu śląskiego w tym pastorów, teologów i nauczycieli ze Szkoły Jezusowej, podejmując analizę ich pochodzenia, wykształcenia, kariery oraz poglądów.

Niektóre zjawiska, tak jak budowa szkoły i kościoła oraz procesy pietystów stały się w pewnym stopniu okazją do zastosowania metod charakterystycznych dla mikrohistorii. Chodzi o ukazanie „małej historii" zwykłych, ale nie anonimowych, ludzi, która obrazuje ogólniejsze procesy historyczne, ale z perspektywy lokalnej i w niewielkiej skali. Niepełność bazy źródłowej nie pozwoliła jednak na konsekwentne stosowanie tego podejścia, a z drugiej strony detale powstałego obraz pozostają niekompletne.

Zainteresowanie pietyzmem w historiografii zaznaczyło się na początku XX wieku, zwłaszcza interesowano się wpływem Augusta Hermanna Franckego na życie religijne zbiorowości protestanckich. Badania obejmowały wiele krajów, głównie była to Rzesza Niemiecka, Skandynawia, także Stany Zjednoczone. Pojawiły się też prace o pietyzmie na ziemiach polskich, ale kwestia jego rozwoju w Kościele ewangelicko – augsburskim w Cieszynie nie została do tej pory potraktowana wyczerpująco.

Niemieckojęzyczna literatura dotycząca pietyzmu jest bardzo obszerna i fundamentalna dla zrozumienia idei tego nurtu. Jako że pietyzm narodził się na gruncie niemieckiego luteranizmu w XVII wieku, siłą rzeczy to właśnie niemieckojęzyczni badacze przyczynili się do odkrycia korpusu źródeł i stworzenia analiz, do dziś pozostających podstawą dla wszystkich naukowców zajmujących się tą tematyką.

Nie sposób wymienić wszystkich, ale do klasyków współczesnej niemieckojęzycznej historiografii tematu zaliczyć należy Ericha

Bayreuthera[7], Martina Brechta[8], Kurta Alanda[9] czy Martina Junga[10]. Kurt Aland opisuje pietyzm od czasów Spenera oraz późniejszych propagatorów tego nurtu, także tych, tworzących jego odmiany, ukazując jednocześnie przemożny wpływ idei na organizację kościelną, teologię i życie codzienne wspólnoty. Z kolei Erich Beyreuther skupił się na badaniu ośrodka w Halle jako centrum ruchu pietystycznego oraz na aktywność Augusta Hermanna Franckego.

Wśród nowszych prac uwagę zwraca ta, autorstwa Martina Brechta, który w swoim trzytomowym wydaniu *Geschichte des Pietismus* (1993–2004) zaprezentował niezwykle erudycyjny i szczegółowy opis historii pietyzmu od jego narodzin w XVII wieku aż po upadek i zanik w wieku XIX. Jego książka obejmuje analizę doktryny, przestrzeni geograficznej ruchu, jego społeczny wymiar, co sprawia, że jest to pozycja niemalże obowiązkowa w badaniach naukowych na ten temat.

Zwraca uwagę także Martin Jung, który, jako dotychczas jedyny niemiecki historyk, opracował portrety kobiet pietyzmu. Temat podjęty przez Junga jest niezwykle istotny, ukazuje bowiem rolę kobiety w kształtowaniu religijności społecznej i rodzinnej w środowisku pietystycznym na przestrzeni XVII i XVIII wieku. W tradycyjnej historiografii ten aspekt rozwoju zjawiska był zazwyczaj pomijany.

Literatura niemiecka, która najczęściej opisuje najbardziej znane ośrodki pietyzmu niemieckiego – Halle, Drezno czy Lipsk, dostarcza także wielu informacji na temat pietyzmu na obszarach tak zwanej prowincji i

7 E. Beyreuther, op. cit., E. Bayreuther, *August Hermann Francke und die Anfänge der ökumenischen Bewegung,* Lipsk 1957.

8 M. Brecht, *Geschichte des Pietismus*, tom 1-3, Göttingen 1993-2004.

9 K. Aland, *Buddeus, Johann Franz,* [w:] *Neue Deutsche Biographie,* t. 2, Berlin 1955.; K. Aland, *Speners Lebensweg von Frnakfurt nach Berlin 1666-1705*, [w:] *Kirchengeschichtliche Entwürfe*, Gütersloh 1960.

10 M. H. Jung, *Frauen des Pietismus. Zahn Porträts*, Gütersloh 1998.

mamy tu na myśli między innymi Śląsk Cieszyński.

Mimo, że pietyzm był, co już zostało wspomniane, ruchem religijnym powstałym na terenie Rzeszy Niemieckiej, to jego idee w krótkim czasie przeniknęły do innych środowisk protestanckich w Europie i na świecie – w tym w Wielkiej Brytanii oraz Stanach Zjednoczonych. W związku z powyższym także brytyjscy i amerykańscy badacze zajęli się pietyzmem jako zjawiskiem teologicznym, społecznym i kulturowym. Na polskim gruncie znamy teksty Elkana Nathana Adlera[11], który dowodził, że pietyzm był nierozerwalną częścią tradycji ewangelickiej oraz moralności i religijności w Europie.

Nieco inne spojrzenie widzimy u Richarda Gawthropa[12], który podjął się interpretacji europejskiego pietyzmu z punktu widzenia nauki amerykańskiej. Autor położył nacisk na rolę jaką pietyzm odegrał na terenie Prus, a jednocześnie ukazał jego wpływ na kształtowanie się ruchów przebudzeniowych na terenie Ameryki Północnej w XVIII i XIX wieku. Jego zdaniem pietyzm miał charakter nie tylko czynnika religijnego, ale okazał się ważny jako element społecznej i kulturowej odnowy gmin wyznaniowych.

W brytyjskiej literaturze pietyzm zwykle porównywany jest do metodyzmu. Często zdarza się, co widać na przykładzie Stanleya Aylinga[13], że badacze analizują powiązania między pietyzmem i nauczaniem Johna Wesleya doszukując się stycznych w formie religijności, postawach społecznych, w tym aktywności dobroczynnej.

Wreszcie, warto wspomnieć nowsze prace na temat niemieckiego

11 E. N. Adler, *Pietyzm i jego rola w kulturze niemieckiego Oświecenia*, „Euhemer", R. V, nr 5, 1961.

12 R. Gawthrop, *Pietism and the making of eighteenth – century Prussia*, Cambridge 1993.

13 S. Ayling, *John Wesley,* London 1979.

pietyzmu. Doskonały przykład może stanowić wspólne studium Douglasa Shantza i Petera C. Erba[14], które do tej pory traktowane jest jako jedna z najbardziej szczegółowych publikacji na ten temat w języku angielskim.

W czeskim piśmiennictwie historycznym tematyka pietyzmu obecna jest głównie w kontekście badań nad historią kościoła luterańskiego, rodzajami i formami duchowości protestanckiej oraz szeroko rozumianymi relacjami międzywyznaniowymi w monarchii Habsburgów. Czesi przedstawiają szerokie i bardzo szczegółowe ujęcie pietyzmu jako ruchu religijnego ale także i społeczno-kulturalnego.

Wyjątkowe znaczenie ma tu praca Valentina Urfusa[15], w której ukazany został pietyzm jako zjawisko przede wszystkim o naturze duchowej i religijnej.

Natomiast opracowania Radka Fukala[16], Daniela Spratka[17] czy Jana Malura[18], naszpikowane są ważnymi informacjami o protestanckiej kulturze religijnej i działalności kościołów ewangelickich na tym terenie w kontekście oporu wobec centralizacji i nietolerancji religijnej. Przynoszą dużą wiedzę o działalności kaznodziejskiej oraz edukacyjnej protestantów.

---

14 D. H. Schantz, P. C. Erb, *An Introduction to german pietism*, Baltimore 2013.

15 V. Urfus, *Náběh k nové církevní politice Josefa I. v Čechách – vnější rámec altranstädské smlouvy?*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010.

16 R. Fukala, *Knížecí reformace ve Slezsku a její ohlas na Těšínsku*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010.

17 D. Spratek, *Právní poměry v evangelické církvi na Těšínsku v letech 1709–1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku*, „Revue církevního práva – Church law rewiew", 2002, nr 1.; D. Spratek, *Z Cieszyna aż na krańce ziemi – życie i działalność Johanna Adama Steinmetza (1684-1762)*, „Kalendarz Ewangelicki", Cieszyn-Opawa 2004.

18 J. Malura, *Česká literatura těšínských pietistů. Rekapitulace a výhledy,* [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim,* pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010.; J. Malura*, Jiří Sarganek – pietistický pedagog a spisovatel z těšínského Slezska,* [w:] *Śląska Republika Uczonych / Schlesische Gelehrtenrepublik / Slezská vědecká obec,* pod red. M. Hołub, A. Mańko-Matysiak, t. 2, Wrocław 2006.

Cenne informacje znaleźć można w publikowanym w Czechach czasopiśmie regionalnym „Těšínsko", które koncentruje się na historii lokalnej, ukazując m. in. wpływ pietyzmu na szkolnictwo i społeczeństwo na terenie Śląska Cieszyńskiego.

W ten dorobek lokalnych uczonych wpisuje się także twórczość Herberta Patzelta, proboszcza parafii cieszyńskiej, teologa i historyka piszącego po niemiecku (1925 – 2023), autora jedynej jak dotąd pracy dotyczącej pietyzmu w Cieszynie w interesujących nas latach[19]. Powstała w 1969 roku i była wielokrotnie tłumaczona na język czeski. Erudycyjne i szczegółowe opracowanie oparte jest przede wszystkim na źródłach niemieckich, autor nie korzystał z cieszyńskiego zasobu kościelnych archiwaliów. Ponadto część zagadnień autor przedstawia raczej ogólnikowo; nie zgłębił między innymi procesów pastorów pietystów.

W historiografii polskiej odnowa protestantyzmu oraz pietyzm przez wiele lat pozostawał zagadnieniem pobocznym. Niemniej jednak w ostatnim czasie zaobserwować można zainteresowanie tym tematem zwłaszcza w odniesieniu do wpływu pietyzmy na oświatę, życie społeczne i kulturę. Nie można w tym miejscu pominąć dzieł autorstwa Stanisława Salmonowicza[20], czy pracy autorstwa Liliany Lewandowskiej[21]. Prace tych badaczy skupiają się na terenach należących wówczas do Prus – Gdańska, Pomorza i Wielkopolski.

Pietyzm jednak obecny był także na Śląsku: Dolnym i Górnym także wchodzących w skład monarchii pruskiej, oraz Cieszyńskim, domenie

19 H. Patzelt, op. cit.

20 S. Salmonowicza, *Pietyzm na Pomorzu polskim oraz w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne" 1979, nr 27, z. 2.; S. Salmonowicz, *Pietyzm w dawnym Toruniu*, „Rocznik Toruński" 1978, t. 13.; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998.

21 L. Lewandowska, *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692-1703*, Toruń 2020.

Habsburgów. Historia tych ziem była obiektem zainteresowania polskich autorów. Wśród starszych wymienić należy Henryka Barycza[22], Władysława Czaplińskiego[23], zaś nowszych - Wacława Kortę[24]. W tych opracowaniach autorzy ukazują skomplikowaną historię Śląska, uwzględniając nie tylko przemiany polityczne, ale też zjawiska demograficzne, kulturowe oraz religijne. Są to jednak syntezy, ogólne ujęcia dotyczące historii Śląska. Podkreślają znaczenie wszelkich przemian w XVII i XVIII wieku, choć sam pietyzm jedynie wspominają.

Problematyka tego ruchu była dotąd podejmowana głównie w kontekście ogólnej historii Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Śląsku, znaleźć możemy jednak nieliczne publikacje skupiające się na dziejach pietyzmu na Śląsku Cieszyńskim. Do starszych należą te, napisane przez Józefa Andrzeja Gierowskiego[25] i Krystyna Matwijowskiego[26]. Skupiali się oni na analizie pietyzmu z punktu widzenia teologicznego oraz społecznego oddziaływania na ludność Cieszyna.

Tuż po wojnie powstała synteza historii Śląska Kazimierza Piwarskiego[27], zawiera cenne przedstawienie kontrreformacji i ostrej polityki wyznaniowej Habsburgów tworzące tło dla narodzin i rozpowszechniania pietyzmu na Śląsku Cieszyńskim.

W nowszej literaturze, fragmenty dotyczące pietyzmu znaleźć możemy zwłaszcza u dwóch wybitnych historyków, regionalistów i

22 H. Barycz, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979.
23 W. Czapliński, *Wpływ reformacji i kontrreformacji na stosunki narodowościowe na Śląsku w XVI i XVII wieku,* „Przegląd Historyczny", R. 40, 1949.
24 W. Korta, *Historia Śląska do 1763 roku*, Warszawa 2003.
25 J. A. Gierowski, *Pietyzm na ziemiach polskich (do polowy XVIII wieku)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", nr 2, Wrocław 1972.
26 K. Matwijowski, *Protestantyzm na Śląsku w czasach nowożytnych. Oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów*, [w:] *Millenium Kościoła na Śląsku,* pod red. J. Kopca, Opole 2000.; K. Matwijowski, *Z działalności pietystów w Księstwie Cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 1962 (17).
27 K. Piwarski, *Historia Śląska*, Katowice 1947.

demografów, specjalizujących się w historii społecznej i kulturowej Cieszyna i Śląska Cieszyńskiego, mowa o Idzim Panicu[28] i Januszu Spyrze[29].

Omawiając literaturę przedmiotu należy wyróżnić szczególną kategorię dzieł, mianowicie te, powstałe w XIX wieku. Na gruncie historiografii niemieckiej jest przede wszystkim dorobek Wilhelma Bernhardi[30], który skupił się na życiu i działalności Johanna Adama Steinmetza, starając się ukazać pietyzm przez ten pryzmat. Zgodnie z dominującymi w XIX wieku poglądami historyków kościoła twierdził, że pietyzm był ruchem nie tylko wewnątrzkościelnym, ale był przede wszystkim głośną odpowiedzią wspólnoty protestanckiej na kryzys religijności.

Inną cenną pracą jest publikacja Gottlieba Biermanna (1828-1901)[31] teologa i historyka regionalisty, synteza, poświęcona dziejom kościoła luterańskiego, wydana w Cieszynie, więc uwzględniająca lokalny kontekst. W ramach historiografii polskiej wymienić w tej grupie należy powstałą na początku XX wieku pracę Karola Michejdy (1880-1945)[32]. Pomimo że książki te, ze względu na swoje antykatolickie nastawienie bywają

28 I. Panic, *Kartki z dziejów gimnazjum jezuickiego w Cieszynie (1674–1773),* „Przegląd Historyczno-Oświatowy", 1989, t. 33.; I. Panic, *Z dziejów szkolnictwa średniego w Księstwie Cieszyńskim w czasach nowożytnych (do 1773 roku)*, [w:] *Liceum im. A. Osuchowskiego w Cieszynie 1895–1995,* pod red. I. Panica, Cieszyn 1995.

29 J. Spyra, *Historiografia i tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego od XVI do początku XX wieku,* Częstochowa 2015.; J. Spyra, S*tosunek miasta Cieszyna i jego władz do instancji nadrzędnych w czasach nowożytnych (1653-1848). Węzłowe problemy*, [w:] *Samorządność i elity władzy w Cieszynie na przestrzeni dziejów*, pod red. I. Panica, Cieszyn 2002.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, [w:] *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych,* pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012.

30 W. Bernhardi, *Johann Adam Steinmetz, weiland Abt des Klosters Bergen, Consistorialrath und General-Superintendent des Herzogthums Magdeburg, in seinen gottseligen Leben und segensreichen Wirken*, Berlin 1840.

31 G. Biermann, *Geschichte der Ewangelische Kirche*, Teschen 1859.

32 K. Michejda, *Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim,* Cieszyn 1909.

tendencyjne, prezentują ogromną, często nigdzie indziej nie występującą wiedzę na temat Śląska Cieszyńskiego i Kościoła Jezusowego, głównie dlatego, że autorzy wykorzystali dziś zaginione źródła. Dziś mamy do nich dostęp dzięki temu, że autorzy zawarli ich fragmenty w swoich pracach. Jednak właśnie ze względu na brak możliwości sprawdzenia wiarygodności zawartych w nich informacji, korzystać należy z nich ostrożnie.

Poważnym problemem w trakcie pracy nad niniejszą dysertacją okazało się określenie choćby lat życia niektórych występujących w pracy bohaterów. W celu możliwie najdokładniejszego uzupełnienia danych biograficznych w pracy wykorzystano dostępne słowniki biograficzne[33]: głównie niemieckie i czeskie oraz szwedzki. Jednak pomimo podjętych starań nie udało się odnaleźć wszystkich informacji biograficznych. Kwestie te pozostają otwarte i mogą stać się przedmiotem dalszych, szczegółowych badań.

Tematyka odnowy luteranizmu i pojawienie się pietyzmu w Cieszynie była poruszana przez różnych autorów na przestrzeni lat, jednak brakuje opracowania, które koncentrując się wyłącznie na sytuacji lokalnej, dokładnie przedstawiałoby procesy pastorów pietystów, czerpiąc z mało wykorzystanych w historiografii „Akt Inkwizycyjnych". Na ich podstawie można postarać się ukazać zjawiska, które dotąd pozostawały marginalne w opracowaniach naukowych. Ich znaczenie wiąże się z tym, że tworzą możliwość przedstawienia pietyzmu jako fenomenu nie tylko religijnego, ale przede wszystkim społecznego, mającego wpływ na kulturę, moralność i edukację.

33 *Neue Deutsche Biographie*, tom 8, Berlin 1969, s. 516.; *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band 34, Leipzig 1892, s. 386.; *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, t. 13, Leipzig 1881, s. 778.; J. Kouba, *Slovník staročeských hymnografů (13.-18. století)*, Praha 2017, s. 360-369.; H. Hofberg, F. Heurlin, V. Millqvist, O. Rubenson, *Svenskt biografiskt handlexikon*, Sztokholm 1906.

Podstawową bazę źródłową niniejszej rozprawy stanowią niepublikowane materiały rękopiśmienne znajdujące się w archiwum w Cieszynie. Kiedy w 1709 roku funkcjonować zaczęła parafia, powstała też kancelaria. Do jej obowiązków należało przede wszystkim gromadzenie wszystkich dokumentów związanych z działalnością wspólnoty, życiem religijnym, budową świątyni, szkoły oraz budynków parafialnych. Nad jej prawidłowym funkcjonowaniem czuwali kaznodzieje oraz nauczyciele. Kilka lat później założono bibliotekę i archiwum kościelne, w których składowano należące do pastorów i nauczycieli książki oraz ważne dokumenty, ale nie do końca potrzebne w jej bieżącej działalności. O istnieniu obu instytucji dowiadujemy się między innymi ze spisu archiwaliów sporządzonego przez pastora Johanna Muthmanna w 1728 roku.

Początkowo dokumenty przechowywano w skrzyni oraz, zachowanej do dziś, szafie. Dziś trudno określić jednoznacznie gdzie dokładnie znajdowało się archiwum kościelne, możne jedynie przypuszczać, że mieściło się w kancelarii, domu proboszcza albo budynku szkoły.

W połowie XVIII wieku, kiedy w kościele wzniesiono trzecią galerię, przeniesiono tam archiwum i bibliotekę. Pod koniec XVIII wieku tym instytucjom nadano imię Bogumiła Rudolfa Tschammera (zm. 1787) z Iskrzyczyna - szlachcica i adwokata, bardzo zasłużonego dla parafii ewangelickiej w Cieszynie. W testamencie z 1787 roku Tschammer ofiarował parafii swój zbiór biblioteczny oraz ustanowił fundusz na rzecz utrzymania biblioteki.

Obecnie zasób archiwalny Biblioteki i Archiwum im. B. R. Tschammera parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie obejmuje ok. 100 metrów bieżących akt. Składa się on z kilku zespołów, a najstarsze

dokumenty sięgają końca XVI w. Zasób złożony jest między innymi ze spuścizny aktowej wytworzonej przez: cieszyńską parafię (od 1709 r.), konsystorz funkcjonujący w Cieszynie (2. połowa XVIII w.), superintendenturę morawsko-śląską (XVIII – XX w.), seniorat śląski (XIX-XX w.), szkoły ewangelickie (XVIII-XX w.), towarzystwa i stowarzyszenia. Zasób ten stanowi obecnie największy i najistotniejszy zbiór źródeł do dziejów Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Śląsku Cieszyńskim, ale źródła te są wartościowe także dla badania historii Moraw (do 1918r.), Górnego Śląska (do 1742r.), a nawet Galicji[34].

Do najważniejszych, wykorzystanych w poniższej pracy cieszyńskich archiwaliów zaliczyć należy między innymi dokumenty dotyczące budowy kościoła, korespondencję, akta osobowe pastorów, informacje o fundatorach parafii, rejestr wydatków parafii, protokoły z posiedzeń kolatorów, plany budowy i rysunki techniczne, a także informacje na temat sporów z Kościołem katolickim oraz karty licencyjne (*schedule*) – w archiwum kościoła cieszyńskiego odnaleźć można 19 jednostek archiwalnych z lat 1709-1730 zawierających wspomniane karty licencyjne dotyczące chrztów, ślubów i zgonów w parafii ewangelickiej. Karty spisywane w języku niemieckim, czeskim i łacinie zawierają dane osobowe parafian i stanowią doskonały materiał źródłowy do badań demograficznych Cieszyna i okolic w tamtym okresie. Dokumenty będące zbiorem akt luźnych zawierają w sumie, za okres 1709-1730, 3491 kart licencyjnych.

Źródła te były dotąd rzadko lub w ogóle nie wykorzystywane w badaniach naukowych, a tymczasem wnoszą nową perspektywę do badań

34 M. Gabryś, *K počátkům Tschammerovy knihovny evangelického sboru v Těšíně*, „Knihy a dějiny", r. 18/19, 2011-2012, Praha 2013, s. 21-32.; W. Gojniczek, B. Kalinowska-Wójcik, *Dzieje i zasób archiwum parafii ewangelickiej w Cieszynie*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 534-546.

nad luteranizmem oraz pietyzmem w XVIII wiecznym Cieszynie. Jednym z celów tej rozprawy było wprowadzeniu do obiegu naukowego dokumentów, które były dotychczas często pomijane.

Dla zbadania okoliczności powstania oraz funkcjonowania Szkoły Jezusowej w Cieszynie niezbędne okazały się zasoby Narodowego Archiwum w Pradze, a konkretnie zespół Czeskiej Dworskiej Kancelarii, głównie rejestr uczniów Szkoły Jezusowej z 1728 roku.

Szczególną wartość prezentują także niewykorzystywane dotychczas „Akta inkwizycyjne" - protokoły i notatki z toczących się w latach 1723-1726 procesów pastorów pietystów, obecnie zlokalizowane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Jeleniej Górze.

W pracy wykorzystano także XVIII i XIX-wieczne źródła drukowane, znajdujące się w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej. Mowa przede wszystkim o dziełach religijnych pietystów, pastorów Samuela Ludwika Sassadiusa[35] oraz Johanna Muthmanna[36].

Niezwykle ważnymi materiałami źródłowymi okazały się także opracowania dzieł m.in. Philippa Jakoba Spenera[37], Adama Gdacjusza[38] czy

35 S. L. Sassadius, *Droga do nieba to jest nauka krotka z katechizmusa…*, Brzeg 1729, (sygn. I 02228-02235).; S. L. Sassadius, *Drogi do prawdziwego krześcijaństwa torowanie z Pisma Świętego pokazane a własnymi Ksiąg Symbolicznych Kościoła Ewangelickiego słowami objaśnione…,* Lipsk 1727, (sygn. I 02228-02235).; S. L. Sassadius, *Mleczna potrawa duchowna ssącym jagniątkom Pana Jezusa Krystusa podana…,* Brzeg 1726, (sygn. I 02177 - wydanie z 1726 r.).; S. L. Sassadius, *Mały katechizm, dla pospolitej księży i kaznodziei, z przedmowami i książeczkami jego do ślubów i krztu ś. odprawiania służącymi,* Brzeg 1725, (sygn. I 00806).; S. L. Sassadius, *Wykład na dziesięcioro przikazanie i wiarę świętą krześcijańską…,* Brzeg 1725, (sygn. I 0228-02235).

36 J. Muthmann, *Wierność Bogu i Cesarzowi czasu powietrza morowego należąca…,* Brzeg 1716, (sygn. I 13812).

37 *Die Werke Philipp Jakob Speners. Studienausgabe*, pod red. K. Aland, B. Köster, t. 1.1, Gießen 1996.; Ph. J. Spener, *Pia desideria*, pod red. J. T. Maciuszko, tłum. M. Platajs, Bielsko-Biała 2014.

38 A. Gdacjusz*, Wybór pism,* oprac. H. Borek, J. Zaremba, Warszawa-Wrocław 1969.

też tekst Ugody w Altranstädt[39].

Jednak na szczególne miejsce wśród źródeł drukowanych zasługują fragmenty *Pamiętnika* Johanna Muthmanna, opracowane przez Oskara Michejdę, które opublikowane zostały w „Kalendarzu Ewangelickim" w 1932 roku. Autor opracowania we wstępie informuje czytelnika, że książkę, po długich i żmudnych poszukiwaniach w licznych bibliotekach niemieckich, ostatecznie nadesłano mu z Biblioteki Uniwersyteckiej w Rostocku. Michejda pisał o niej: „*Pamiętnik* [wydany został w Possneck w 1740 r.] sprawił mi zawód już choćby dla swych maleńkich rozmiarów. Format jego 13x8 cm, stronic ma zaledwie 108, a z tych z natury rzeczy Muthmann tylko część poświęca swemu pobytowi w Cieszynie (…) *Pamiętnik* ogranicza się tylko do krótkiego przedstawienia stosunków kościelnych na Śląsku i pomija milczeniem wiele rzeczy, których chcielibyśmy się dowiedzieć"[40].

Przeprowadzona współcześnie kwerenda w zbiorach Universitatsbibliothek Rostock, obejmująca rękopisy, starodruki oraz katalog główny nie wykazała istnienia owego *Pamiętnika*. Również sprawdzenie katalogów bibliotecznych w innych naukowych bibliotekach w Niemczech nie przyniosło oczekiwanego rezultat, a lokalizacja książki pozostaje nieznana.

Brak źródła w dzisiejszych inwentarzach może wynikać z kilku przyczyn: od niskiego nakładu dzieła (współcześnie nie wiadomo ile egzemplarzy zostało wydanych), rodzaju jego obiegu w XVIII wieku, po niszczący wpływ działań II wojny światowej, kiedy wiele niemieckich

39 *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707-1709*, „Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte ostdeutschlands", tom 8, Köln-Wien 1971, s. 101-140.

40 [J. Muthmann], *Pamiętnik pierwszego pastora cieszyńskiego,* wyd. i tłum. O. Michejda, „Kalendarz Ewangelicki", R. 51, 1932, s. 112-113.

księgozbiorów zostało zniszczonych lub rozproszonych, a sam Rostock znacząco zniszczono w czasie bombardowań alianckich w 1942 r. i 1945 r. Zatem analiza *Pamiętnika* możliwa jest obecnie wyłącznie na podstawie edycji Oskara Michejdy z 1932 roku, co skłania do zachowania ostrożności.

Przedkładana rozprawa składa się z wprowadzenia oraz trzech rozdziałów ułożonych tematycznie i chronologicznie. Wprowadzenie, będące także rozdziałem wstępnym, przedstawia sytuację religijną na Śląsku w XVI i XVII wieku, czasy reformacji luterańskiej oraz wojny trzydziestoletniej i wczesnej fazy kontrreformacji. Następnie ukazano powstanie i rozwój pietyzmu w Rzeszy Niemieckiej w XVII wieku, ze szczególnym uwzględnieniem przemian sytuacji wyznaniowej w monarchii Hohenzollernów. Kolejno omówione zostały zagadnienia ortodoksji luterańskiej i pietyzmu za czasów Philippa Jakuba Spenera i Augusta Hermanna Franckego. Dalej, scharakteryzowana została sytuacja społeczna i wyznaniowa w Księstwie Cieszyńskim przed 1709 rokiem. Tę część kończy zaprezentowanie postanowień ugody w Altranstädt oraz charakterystyka uwarunkowań powstania parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie.

Rozdział pierwszy omawia najważniejsze zjawiska i przejawy funkcjonowania nowo powstałej parafii w latach 1709-1730. Z tym okresem wzrostu i pomyślności wiązała się budowa Kościoła Jezusowego, pojawienie się grupy duchownych i wreszcie codzienna praca parafii.

Uznając działalność szkolną za szczególnie istotną, zdecydowano na wyodrębnienie tej problematyki w osobnym, drugim rozdziale. Jego treścią jest powstanie i codzienne funkcjonowanie Szkoły Jezusowej w Cieszynie w latach 1711-1730, ukazane na tle ogólniejszych zjawisk z zakresu historii edukacji w II połowie XVII wieku i w I połowie wieku XVIII. Ważnym

elementem charakterystyki szkoły jest ukazanie postaci czołowych nauczycieli, zwłaszcza tych, kojarzonych z nurtem pietystycznym. Postarano się też dokonać pewnej charakterystyki zbiorowości uczniów.

Ostatni rozdział poświęcony został trudnym zagadnieniom związanym z procesami pietystycznych księży. Były to konflikt katolików z protestantami, ale też spory wewnątrz samej parafii i jej skomplikowania sytuacja personalna. Szczególną rolę w tej walce wyznaniowej odegrała, budząca wyjątkowo mocne emocje, różnica poglądów na temat rozrywki i tańca. Rozdział kończy się odtworzeniem przebiegu słynnego procesu, który doprowadził w 1730 roku do usunięcia czołowych przedstawicieli pietyzmu z Cieszyna.

Tematyka pietyzmu w Cieszynie była poruszana przez różnych autorów na przestrzeni lat, jednak brakuje opracowania, które zawierałoby szczegółową analizę sytuacji lokalnej, także uwzględniającą kontekst społeczno-polityczn ale także dokładnie przedstawiałoby procesy pastorów pietystów w oparciu o „Akta Inkwizycyjne”. W niniejszej pracy podjęto także próbę przedstawienia pietyzmu jako zjawiska nie tylko religijnego, ale mającego wpływ na kulturę, moralność i edukację.

Wprowadzenie

Polityczno - religijne przemiany Śląska w epoce wczesnonowożytnej

1. Polityczna organizacja Śląska w XVI-XVII wieku

Księstwo śląskie, którego stolicą był Wrocław, powstało wskutek wydzielenia w 1138 roku, na mocy decyzji Bolesława Krzywoustego (1086-1138, panowanie od 1107 r.) z państwa piastowskiego dzielnicy, panowanie nad którą powierzono Władysławowi II Wygnańcowi (1105-1159, panowanie od 1138 r.). Następnie terenem tym władał Bolesław IV Kędzierzawy (1122-1173, panowanie od 1146 r.), a przez kolejne lata walki o Śląsk toczyły się pomiędzy poszczególnymi członkami dynastii Piastów. W 1172 roku, wskutek wojny doszło do podziału dzielnicy: między innymi Mieszko I Plątonogi (1130-1211, panował jako książę raciborski od 1173 r.) otrzymał ziemie wschodnie z Cieszynem i Raciborzem, a Jarosław (1143/1160-1201, panował jako książę opolski od 1173 r.) Opolszczyznę z Opolem. Od tego momentu zauważyć można postępujące rozbicie ogromnego terenu na mniejsze księstwa śląskie oraz ostatecznie podział na Śląsk Dolny i Górny[41]. Kolejni Piastowie śląscy dążący do rozwoju i suwerenności terenów zaczęli umacniać swoje księstwa, które były gorzej lub lepiej rozwiniętymi oraz w różnym stopniu samodzielnymi państwami feudalnymi.

Najwcześniej powstałymi księstwami górnośląskimi były między

41 W. Korta, *Historia Śląska do 1763 roku*, Warszawa 2003, s. 11-15, 46-48.

innymi: Księstwo opolsko-raciborskie, które istniało w latach 1202-1282 oraz 1521-1742, Księstwo bytomskie założone w 1284 roku (istniało do 1498 roku) oraz istniejące najdłużej Księstwo cieszyńskie, które utworzone w 1290 roku przetrwało aż do 1918 roku[42].

W latach 1327-1336 znaczna część księstw śląskich złożyła hołd królowi Czech Janowi I Luksemburskiemu (1296-1346, panowanie od 1310 r.) i wskutek tego aktu dotychczasowe księstwa dzielnicowe stały się księstwami lennymi. Już w XIV wieku powstały także pierwsze księstwa dziedziczne, czyli takie, nad którymi władzę bezpośrednio sprawował król czeski.

Tereny te przez lata się rozwijały i zmieniały właścicieli, ale mimo zmiennej sytuacji politycznej, podleganiu Królestwu Czeskiemu czy monarchii Habsburgów, doświadczały demograficznego, społecznego i kulturowego postępu i pozostawały ważnym uczestnikiem polityki Europy Środkowej[43].

Książęta śląscy w celu usprawnienia swoich rządów zwoływali walne zjazdy lub narady. Na przełomie XIII i XIV wieku rozpowszechniły się zwoływane przez władców zgromadzenia szlachty, duchowieństwa i mieszczan poszczególnych księstw śląskich. Równocześnie miasta śląskie zawierały między sobą czasowe konfederacje, przede wszystkim w momentach zagrożenia politycznego, jednak co należy pamiętać, nie stanowiły one stałej ogólnośląskiej reprezentacji stanowej. Najczęściej powoływane były w charakterze polityczno-obronnym. Ale konfederacje odpowiadały także za utrzymanie bezpieczeństwa i porządku na szlakach handlowych łączących poszczególne miasta i osady.

---

42 Ibidem, s. 12-15, 46-47., K. Popiołek, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku,* Katowice 1972; H. Borek, *Wśród śląskich nazw,* Opole 1986, s. 58-65.

43 W. Korta, op. cit., s. 11-15, 46-47.; H. Borek, op. cit., s. 58-65.

W XIV wieku także książęta śląscy zaczęli tworzyć swoje związki odpowiedzialne za utrzymanie spokoju na terenie Śląska. Zgromadzenia i konfederacje rozpowszechniły się głównie za czasów rządów króla Macieja Korwina (1443-1490, panowanie od 1458 r.) i często zwoływane były jako odpowiedź na wszelkie zmiany w sytuacji Śląska czy Czech. Zjazdy w konsekwencji pełniły rolę sejmu śląskiego[44].

Sytuacja Śląska zmieniła się w XVI wieku. 29 sierpnia 1526 roku król Węgier i Czech – Ludwik Jagiellończyk (1506-1526, panowanie od 1516 r.) utonął w rzece w czasie bitwy z Turkami pod Mohaczem. Po jego śmierci o oba trony po nim upomniał się wnuk cesarza Maksymiliana I (1459-1519, panowanie od 1486 r.) Ferdynand I Habsburg (1503-1564, panowanie od 1521 r.), któremu należało się to na mocy zawartego 22 lipca 1515 roku układu wiedeńskiego. Niespełna trzynastoletni wówczas Ferdynand I, zgodził się na ślub z Anną Jagiellonką (1503-1547, panowanie od 1526 r.). Do zawarcia związku małżeńskiego doszło w Wiedniu, w 1521 roku.

Konkurentem Ferdynanda do tronu został zgłoszony przez szlachtę czeską Ferdynand II (1480-1547, panował jako książę legnicki od 1498 r.) – książę legnicko-brzeski, zwolennik i wyznawca protestantyzmu – jednak nie uzyskał odpowiedniego poparcia. Pod uwagę brany był także Zygmunt I Stary (1467-1548, panowanie od 1507 r.), jednakże nie był on zainteresowany objęciem tronu po Ludwiku i nie poczynił w tym kierunku żadnych starań. W rezultacie 23 października 1526 roku Habsburg zasiadł na tronie po zmarłym Ludwiku Jagiellończyku. Jednak wybór Ferdynanda I na króla nie został powszechnie uznany. Nie wszyscy aprobowali to, że objęcie przez niego tronu wynikało tylko z koligacji rodzinnych i

44 *Historia Śląska,* pod red. M. Czaplińskiego, E. Kaszuby, G. Wąs, R. Żerelika, Wrocław 2002, s. 100.

dynastycznych umów z Jagiellonami.

Natomiast przedstawiciele śląscy nie mogli zgodzić się na to, że decyzja o obsadzeniu tronu należała wyłącznie do czeskiego zgromadzenia stanowego, uznając działanie Czechów za naruszenie praw i wolności Śląska. Na zwołanym w grudniu tego roku sejmie w Głubczycach, stany śląskie dobitnie podkreśliły, że ich uznanie Ferdynanda I za nowego króla wynika wyłącznie z ich wolnej woli. Jednocześnie oznajmiano, że zgoda na objęcie przez Ferdynanda I dziedzicznego tronu Czech jest skutkiem jego małżeństwa z Anną Jagiellonką – siostrą zmarłego Ludwika[45].

Charakterystyczny dla polityki Habsburgów był centralizm monarchiczny oparty na ograniczeniu wpływów, a nawet wyłączeniu z polityki stanów. Zamiary Ferdynanda I dostrzec można we wprowadzeniu polityki unifikacji, polegającej między innymi na dążeniu do stworzenia silniejszych więzi między poszczególnymi krajami Królestwa Czeskiego, drogą zwoływania sejmów generalnych. Zdaniem władcy praca sejmów generalnych złożonych z przedstawicieli zgromadzeń stanowych byłaby efektywniejsza niż dotychczasowa praca instytucji lokalnych. Ograniczenie działalności sejmów krajowych prowadziło jednak do zmniejszenia wolności politycznej krajów Królestwa. W obawie przed utratą swych kompetencji i niezależności stany poszczególnych krajów sprzeciwiały się temu pomysłowi. Na utratę niezależności nie mogły się zgodzić między innymi stany i książęta śląscy. Ci ostatni nie chcieli też, by Śląsk został podporządkowany praskiemu sejmowi generalnemu.

Drugim etapem polityki unifikacji było dążenie do zrzeszenia wszystkich państw pod panowaniem Habsburgów: Austrii Dolnej i Górnej, Tyrolu, Karyntii, Styrii oraz krajów Królestwa Czeskiego. Z połączenia tych

45 *Historia Śląska…*, s. 118.

ziem miała powstać monarchia Habsburska[46].

Sposobem na jednoczenie wszystkich podległych Habsburgom krajów było organizowanie kongresów ziem. Władca wierzył, że wspólne obrady zależnych mu krajów zbliżą je do siebie[47]. Ferdynand I planował także utworzenie organów centralnego zarządzania, mając na celu wprowadzenie takiej samej organizacji politycznej na obszarach uzależnionych od Habsburgów. Kolejnym krokiem cesarza było ogłoszenie przez niego porządku dworsko – państwowego. Ów porządek zakładał stworzenie rady i kamery dworskiej, tajnej rady i kancelarii. Nowo powstałe organy miały nadzorować urzędy stanowe i krajowe. Kraj oparty byłby na urzędach centralnych stworzonych i zależnych od władcy. Król, według planów Ferdynanda I odpowiadałby za wojsko i finanse. Jednak porządek dworski i powstałe w wyniku jego założeń urzędy nie spełniły oczekiwań monarchy. Przyczyniło się do tego, między innymi, nastawienie książąt i stanów Śląska, Czech i księstw austriackich pragnących niezależności. Na Śląsku jedynie organ finansowy, czyli królewska kamera została podporządkowana habsburskiej kamerze dworskiej. Zjednoczenie polityczne zależnych od Habsburgów państw nie powiodło się.

Na początku XVI wieku, kiedy rządy obejmowali Habsburgowie, Śląsk składał się z 4 wolnych państw stanowych, 144 miast i 16 księstw, które dzieliły się na księstwa lenne i dziedziczne. Władca księstwa lennego musiał składać hołd monarsze czeskiemu. Natomiast forma dziedziczna powstawała wówczas, gdy księstwo, po wymarciu panującej dotąd dynastii i zgodnie z umową lenną, przechodziło pod bezpośrednie władanie króla czeskiego. Ostatecznie cała administracja była bezpośrednio pod władzą

46 Ibidem, s. 120.
47 K. Orzechowski, *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe,* Warszawa 1979, s. 323.

Habsburgów, co zapewniało im większą kontrolę na tych terenach[48].

W chwili napływu reformacji wyraźnie ujawniło się pro-katolickie nastawienie rządów Habsburgów. Już na początku swego panowania Ferdynand I próbował zahamować postępy reformacji. Wydał edykt, na mocy którego wszyscy książęta, którzy zmienili wyznanie, a tym samym odcięli się od Kościoła katolickiego, musieli opuścić granice Śląska. Jednak edykt ten nigdy nie wszedł w życie. Jedną z przyczyn było postawienie monarsze przez Śląsk ultimatum. Wykorzystując kolejne żądania podatkowe, stany śląskie zgodziły się ich zapłacenie, ale pod warunkiem ochrony i poszanowania ich wolności religijnych. Władca, którego skarbiec świecił pustkami, nie mógł nie przystać na żądania Śląska. Jednak w połowie XVI wieku Ferdynand I, podbudowany zwycięstwem Karola V (1500-1558, panowanie od 1519 r.) nad zwolennikami Związku Szmalkaldzkiego postanowił ograniczyć wolność i wpływy protestantów w swoim Królestwie. Na luteranów, którzy miedzy innymi popierali przeciwników Habsburgów w Rzeszy, nałożył kary pieniężne, a zwolenników Związku Szmalkaldzkiego, w tym także burmistrzów miast królewskich zdymisjonował. W obawie przed rozpowszechnianiem haseł reformacyjnych, narzucił zamknięcie wszystkich, poza jedną we Wrocławiu, drukarń śląskich. Rozporządzenie dotyczące drukarń nie weszło jednak w życie[49].

Kiedy w Rzeszy silna opozycja stworzona z katolików i protestantów doprowadziła do wybuchu buntu przeciwko planom wzmocnienia władzy monarchy, Karol V został zmuszony do rozstrzygnięcia spraw wyznaniowych w swoim kraju. W 1555 roku w Augsburgu podpisano pokój religijny wprowadzający zasadę *cuius regio,*

48 *Historia Śląska…,* s. 122.
49 K. Piwarski, *Historia Śląska*, Katowice 1947, s. 180 – 182

eius religio czyli „czyja władza tego religia". W tej sytuacji Ferdynand musiał zmodyfikować swoją politykę wyznaniową. Przyjął bardziej umiarkowaną strategię, traktując protestantów i sprawy kościoła powściągliwie, skupiając się jedynie na zwalczaniu radykalnych grup religijnych[50]. Po raz kolejny wydarzenia zza granicy wpłynęły na politykę wyznaniową Ferdynanda I, którego represje wobec różnowierców dzięki temu osłabły.

Liczne problemy Habsburgów ze Śląskiem łączą się przede wszystkim z ich nieudolną polityką na tym terenie. Zadłużony i pusty skarbiec królewski Ferdynand I chciał zapełnić pieniędzmi z podatków i hołdów śląskich, na co nie zgadzali się miejscowi panowie. Kolejnym błędem króla było mylne utożsamianie Śląska z bogatym Wrocławiem. Słabe zainteresowanie resztą kraju sprawiało, że kraj ubożał i upadał. Górny Śląsk traktowany był wręcz jak tereny peryferyjne, na których władca ograniczał się jedynie do odebrania hołdu poddańczego. Okolica ta była często kartą przetargową Habsburgów w polityce międzynarodowej. Aby potwierdzić tę teorię wystarczy wspomnieć wydarzenia z lat 1552-1556, kiedy na mocy porozumienia z Janem Zygmuntem Zapolyą (1540-1571, panowanie od 1559 r.), Opole i Racibórz znalazły się we władaniu węgierskim, Habsburgowie natomiast przejęli Siedmiogród. Później jeszcze dwukrotnie oba te miasta, w zamian za Siedmiogród, trafiały pod panowanie Węgier. W 1598 roku na rzecz Zygmunta Batorego (1572-1613, wojewoda Siedmiogrodu w latach 1581-1586), a kilkanaście lat później, w 1622 roku zostały przekazane we władanie Gábora Bethlena (1580-1629, panowanie od 1613 r.). W obu przypadkach traktaty były krótkotrwałe[51].

50 Ibidem, s. 180 – 182.; *Historia Śląska…,* s. 136.; W. Korta, op. cit., s. 282.
51 K. Piwarski, op. cit., s. 183-186.

2. Czasy reformacji

Na początku XVI wieku najbardziej znaczącym ruchem ludowo-religijnym na terenie Śląska i Królestwa Czeskiego był husytyzm. Początki działalności husytów sięgają pierwszej połowy XV wieku. Ruch rozwijał się głównie na Morawach, a w swych szeregach gromadził przede wszystkim chłopów i rzemieślników. W drugiej połowie XV wieku nastąpił rozłam na dwa ugrupowania: umiarkowanych utrakwistów (inaczej kalikstyni od łacińskiego słowa *calix* - kielich) oraz radykalnych taborytów. Utrakwiści (nazwa pochodzi od łacińskiego określenia *sub utraque specie*, dosłownie znaczącego „pod dwiema postaciami" i dotyczącego podejścia do rytuału komunii) skupiali się na kwestiach reformy instytucji kościelnej, ograniczeniu uprzywilejowania kleru, ostatecznie dążąc do stworzenia niezależnego od papiestwa kościoła narodowego. Pod koniec XV wieku ich program przyciągał głównie mieszczaństwo i szlachtę. Natomiast taboryci opowiadający się za dogłębną reformą stosunków politycznych i społecznych skupiali głównie chłopów i plebejuszy. Jedną z najważniejszych kwestii były hasła zniesienia poddaństwa i pańszczyzny. Taboryci byli zwolennikami wspólnoty majątkowej, odrzucali istnienie hierarchii kościelnej. Wspólną z utrakwistami mieli zasadę komunii pod dwiema postaciami oraz niechęć do zwierzchności papieskiej[52].

Husytyzm przygotował grunt pod recepcję reformacji właściwej i dzięki temu nauki i wystąpienia Marcina Lutra (1483-1546) znalazły na Śląsku rzeszę odbiorców i zwolenników. Początki reformacji na tym terenie datowane są już na lata 1518-1519, czyli w rok po wystąpieniu reformatora w Wittenberdze oraz krótko po dyspucie lipskiej, którą obserwował między

52 *Historia Śląska…*, s. 243 – 244.; A. Tokarczyk, *Ewangelicy polscy*, Warszawa 1988, s. 37 – 39.

innymi Hans Metzler (1494-1538)[53] twórca szkolnictwa humanistycznego we Wrocławiu[54].

Powszechny w rodzinach szlacheckich i mieszczańskich zwyczaj wysyłania dzieci: synów na studia za granicę sprzyjał wzrostowi popularności luteranizmu. Największym uznaniem cieszyły się bowiem uniwersytety w Wittenberdze i Lipsku, czyli faktycznie kolebki reformacji luterańskiej. Powracająca z uczelni młodzież przywoziła zza granicy oprócz ogłady i wiedzy także nowinki religijne. Nauki Marcina Lutra i reformacja coraz śmielej wkraczały na Śląsk[55].

Wśród reformatorów wytrwale głoszących hasła Lutra najważniejsi byli Jan Hess (1490-1547) i Ambroży Moiban (1494-1554). Pierwszy z nich, czołowy wrocławski humanista, od 1523 roku proboszcz kościoła Świętej Marii Magdaleny zasłynął głównie jako gorliwy propagator nowej wiary. W swych wystąpieniach nie szczędził też gorzkich słów księżom[56]. Ambroży Moiban─przyjechał do Wrocławia w roku 1524 obejmując probostwo w kościele Świętej Elżbiety. Po przybyciu do miasta energicznie wsparł Jan Hessa w jego pracy i kazaniach. W krótkim czasie po pojawieniu się obu reformatorów we Wrocławiu we wspomnianych wyżej kościołach: Świętej Elżbiety i Świętej Marii Magdaleny wprowadzono znaczące zmiany. Między innymi, zgodnie z naukami Lutra, usunięto ze ścian obrazy oraz wprowadzono protestanckie obrzędy religijne, wprowadzono ewangelicki podział roku liturgicznego, usuwając niektóre uroczystości

53 *Historia Śląska…,* s. 139.
54 H. Barycz, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979, s. 137.; K. Dola, *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku*, Opole 2009, s. 51 – 52.; J. Kwak, *Kultura materialna i umysłowa mieszczan górnośląskich w dobie reformacji i kontrreformacji*, Bytom 1994, s. 44.
55 *Historia Śląska…*, s. 139.
56 W. Korta, op. cit., s. 246; H. Barycz, op. cit., s. 79.

poświęcone głównie postaciom świętych[57].

Do szerzenia nauk Lutra oprócz reformatorów przyczynili się także drukarze, którzy przedrukowywali dzieła reformatora i przekazywali je mieszkańcom. Do najbardziej znanych zaliczyć należy Kaspra Lybischa (zm. 1540) i Adama Dyona (ur. ok. 1490 - zm. ok. 1531/1534). O ich umiejętnościach i znajomości europejskich wydarzeń świadczy między innymi fakt rozpowszechnienia na początku 1519 roku dokumentów dotyczących sporu Lutra z Eckiem[58].

Na temat Kaspra Lybischa trudno jest powiedzieć coś pewnego. Nie wiadomo gdzie i kiedy się urodził. Pierwsze znaczące wzmianki na jego temat pojawiają się w latach 30. XVI wieku i wynika z nich, że cieszył się ogólnym szacunkiem i poważaniem. Świadczy o tym fakt, że stosunkowo często występował jako pełnomocnik zawierając w imieniu kobiet i duchownych różne akty prawne. Był również wyznaczany jako opiekun nieletnich. Wiadomo, że miał żonę – Martę Panewitz (daty nieznane). Najprawdopodobniej zmarł na początku 1540 roku. Wydawał broszury, druki okolicznościowe, ulotki, kazania, listy otwarte, i szeroko pojętą literaturę dewocyjną. Według obliczeń Marty Burbianki Lybisch w samym tylko 1523 roku wydrukował 18 dzieł samego Marcina Lutra, a w latach 1523-1536 wydał 33 druki. Autorka zauważa, że drukowanie kazań i odezw niemieckiego reformatora było w owym czasie dla jego zwolenników sprawą honoru[59].

Umiejętności drukarskich Lybisch nauczył się prawdopodobnie od innego wrocławskiego drukarza – Adama Dyona. Wiedza na jego temat jest,

57 W. Korta, op. cit., s. 246; H. Barycz, op. cit., s. 41, 118.; *Historia Kościoła…*, s. 146; K. Dola, op. cit., s. 145 – 157.

58 K. Piwarski, op. cit., s. 172; A. Tokarczyk, op. cit., s. 21.

59 M. Burbianka, *Adam Dyon i Kasper Lybisch – wrocławscy drukarze reformacyjni*, w: *Roczniki Biblioteczne*, rok V, zeszyt 1 – 4, Wrocław 1961, s. 65-113.

podobnie jak w przypadku Lybischa, bardzo niepełna. Do Wrocławia przeniósł się z Norymbergii, gdzie również zajmował się drukarstwem. Już jako obywatel Śląska, Dyon w roku 1518 dowiedział się o Marcinie Lutrze oraz jego poglądach odnośnie reformy Kościoła i zajął się drukowaniem jego prac. Zasłynął przede wszystkim wydawaniem śpiewników i modlitewników po niemiecku. Miały one duże grono odbiorców dzięki temu, że doszło do zamiany dwóch największych kościołów katolickich Wrocławia: pod wezwaniem św. Elżbiety i Marii Magdaleny w zbory protestanckie. Jednak 16 listopada 1519 roku Rada Miejska Wrocławia wydała na wniosek przedstawicieli kapituły wrocławskiej dekret zakazujący Dyonowi wydawania i propagowania pism, które jej zdaniem nie miały żadnej wartości. Dziś wiemy, że ostatni znany tekst wydrukowany przez Dyona ukazał się w 1531 roku i dotyczył piekarzy wrocławskich. Adam Dyon zmarł najprawdopodobniej między 1531 a 1534 rokiem, kiedy to w źródłach pojawia się wzmianka, że jego żona przejęła drukarnię. Poczynając od roku 1518, a skończywszy na roku 1534 drukarnia Adama Dyona wydała 38 pozycji[60].

Mimo, iż hasła reformacyjne odnosiły się nie tylko do religii, ale także do przemian społecznych, to jednak nie tworzyły określonego społecznego programu. Luter nie domagał się całkowitej równości społecznej. Nawoływał jedynie do sprawiedliwości i dobrego traktowania poddanych. Niemniej jednak jego nauki wywoływały wśród ludności wiejskiej i miejskich biedaków, domagających się równości i sprawiedliwości, bojowe nastroje. Na tym gruncie zaczął się tworzyć na Śląsku w latach 20. anabaptyzm, łączący radykalizm religijny ze społecznym. Charakteryzował się odrzuceniem chrztu niemowląt na rzecz

60 Ibidem, s. 65-113.; A. Tokarczyk, op. cit., s. 40.

bardziej świadomego chrztu osób dorosłych, sprzeciwiając się doktrynie o boskim pochodzeniu sakramentów. Odrzucał wszelką, tak zbiorową jak i indywidualną, własność, propagując ideę bezinteresownej pomocy bliźnim. Anabaptyści byli kategorycznymi przeciwnikami władzy i każdej zwierzchności człowieka nad człowiekiem, odrzucając także hierarchię kościelną. Największymi ich skupiskami były przede wszystkim Wrocław i Legnica. Jednym z najważniejszych przedstawicieli anabaptyzmu we Wrocławiu był, wspomniany już, drukarz Kasper Lybisch. W Legnicy natomiast swą działalnością wyróżniali na przestrzeni lat się Fabian Eckel (zm. 1546) – kaznodzieja, czy Kasper von Schwenckfeld (1489-1561). Jednakże głównym reprezentantem anabaptyzmu na Śląsku był pochodzący z Jeleniej Góry, syn tamtejszego szewca, Piotr Riedemann (1506-1556) [61].

Bardzo wcześnie anabaptystów na Śląsku zaczęto traktować jako zagrożenie porządku społecznego, państwowego i kościelnego. Już w połowie lat dwudziestych XVI wieku większość zwolenników nowego nurtu musiała wyjeżdżać ze Śląska na Morawy. Panowie morawscy chętnie osiedlali ich na swych terenach, głównie ze względu na ich pochodzenie społeczne. Byli to bowiem przede wszystkim chłopi i rzemieślnicy, a więc z punktu widzenia klas wyższych, pożądana i często wykwalifikowana siła robocza[62].

Zanim przynależność wyznaniową zaczął regulować pokój w Augsburgu zgodnie z którym władca decydował o konfesji poddanych zmiany religijne miały charakter oddolny[63]. Ich istotnym momentem była decyzja o powołaniu protestanckiego kaznodziei. Wybór odpowiedniego

61 K. Tałuć, *Duchowieństwo katolickie i protestanckie na kultura na Śląsku (prolegomena),* „Fides. Biuletyn Bibliotek kościelnych”, R. 22 (2016), nr 2 (43), s. 56.; W. Korta, op. cit., s. 247.
62 W. Korta, op. cit., s. 247.
63 K. Piwarski, op. cit., s. 176.

duchownego nie był łatwy. I bynajmniej nie chodziło o „specjalne" umiejętności, jakie rzeczony duchowny powinien posiadać, a raczej o konflikty z właścicielami ziemskimi jakie się w konsekwencji powstawały. Otóż nominować duszpasterza na proboszcza danej parafii mogli tylko ci, którzy posiadali prawo patronackie. Zanim zaczęli nim dysponować świeccy panowie, którzy przeszli na protestantyzm, prawa patronackie znajdowały się w rękach katolików – tak osób prywatnych jak i urzędów. Z tego względu często dochodziło do nieporozumień, samowoli oraz łamania prawa, gdyż niekontrolowane powołanie proboszcza przez protestantów było naruszeniem patronatu, który traktowano jako własność. Przykładem takiego konfliktu może być sytuacja w kościele katolickim w Świdnicy, do którego powołano, w 1544 roku, pastora ewangelickiego, a w cztery lata później wrocławski zakon żeński klarysek, dysponujący prawem patronatu, nominował na to samo stanowisko proboszcza katolickiego. I tak oto w jednym kościele razem pracowali proboszcz katolicki i ewangelicki. Dopiero po śmierci katolickiego proboszcza w 1560 roku prawo patronackie świdnickiego kościoła klaryski przekazały w ręce rady miejskiej. Niezadowolenie ludności protestanckiej z powodu braku własnego kaznodziei wynikało z faktu, że mieszkańcy chcący uczestniczyć w nabożeństwie, musieli niejednokrotnie przemierzać duże odległości aby dotrzeć tam, gdzie się odbywały[64]. Przełom nastąpił dopiero w latach siedemdziesiątych XVI wieku dzięki temu, że w Brzegu powoli zaczęto ordynować protestanckich duchownych[65].

W niecałe sto lat, w dużej mierze dzięki postawie szlachty i arystokracji, protestantyzm opanował niemalże cały Śląsk. W księstwie opolsko – raciborskim w jego rozwoju pomogły znaczące rody. Byli to

64 *Historia Śląska…*, s. 140 – 141.
65 Ibidem, s. 143.

przede wszystkim: Oppersdorffowie, Lobkowice czy Redernowie. Za sprawą działań Jerzego Charwata Pławetzkiego (ok. 1542-1617) reformacja zagościła w państwie wodzisławskim. Protestantyzm rozwinął się także w księstwie bytomskim i pszczyńskim. Wyznanie ewangelickie w XVI wieku przyjęli stopniowo Piastowie legniccy, brzescy, oleśniccy, karniowscy i około 1545 roku książęta cieszyńscy, czyniąc tym samym swoje miejsca zamieszkania w Legnicy, Brzegu, Oleśnicy, Karniowie i Cieszynie ośrodkami reformacji i humanizmu na Śląsku[66].

Gabriela Wąs w książce *Historia Śląska*, zauważa, że: „Wewnętrzne podziały polityczne uniemożliwiły wykształcenie się organizacji ogólnośląskiej kościoła protestanckiego. Kościoły ewangelickie na Śląsku były do końca panowania Habsburgów niezależnymi od siebie organizmami w obrębie poszczególnych terytoriów, różniąc się między sobą strukturami wewnętrznymi i organizacją. Działały jako całkowicie autonomiczne jednostki nawet w ramach poszczególnych parafii. Kościół protestancki na Śląsku był sumą poszczególnych gmin kościelnych w księstwach dziedzicznych i większych jednostek kościelnych na terenach księstw lennych i wolnych państw stanowych”[67].

W księstwie cieszyńskim, w którym początek reformacji datuje się na koniec lat dwudziestych XVI wieku rządził katolik – Kazimierz II (ok.1449-1528, panował jako książę cieszyński od 1452 r.) z dynastii Piastów. Jednakże, jako przyjaciel księcia karniowskiego – Jerzego Hohenzollerna (1484-1543, panował jako książę karniowski od 1523 r.) – protestanta, Kazimierz nie był wrogiem reformacji. Dlatego też na terenie jego księstwa protestantyzm rozwijał się bez przeszkód. Po śmierci

66 R. Fukala, *Knížecí reformace ve Slezsku a její ohlas na Těšínsku*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 22, 28-29.

67 *Historia Śląska…,* s. 142.

Kazimierza II tron objął jego wnuk, nieletni Wacław III Adam (1524-1579, panował jako książę cieszyński od 1528 r.), w imieniu którego rządy sprawował czeski szlachcic Jan z Pernsteinu (1487-1548), zwolennik protestantyzmu. Mogło to mieć wpływ na to, że po dojściu do pełnoletności i faktycznemu objęciu tronu także Wacław III Adam dał się poznać jako główny orędownik reformacji na terenie księstwa cieszyńskiego. Jego wydany w 1568 roku Porządek Kościelny (Řád církevní) regulował zasady luterańskiej administracji kościelnej w parafiach ewangelickich księstwa cieszyńskiego. Zamykano katolickie klasztory, kościoły były przejmowane przez protestantów, budowano nowe szkoły[68].

Stan wolności religijnej i możliwości rozwoju reformacji załamały się po śmierci Wacława III Adama, kiedy miejsce na tronie zajął jego syn Adam Wacław (1574-1617, panował jako książę cieszyński 1579 r.). Nowy książę ze względów głównie ekonomicznych i politycznych wolał popierać katolicyzm. Kościoły ewangelickie w Księstwie Cieszyńskim tak prężnie rozwijające się jeszcze w połowie XVI wieku, za rządów Adama Wacława zaczęły wskutek dezorganizacji i braku wsparcia mierzyć się z rosnącymi trudnościami. Od początku XVII wieku za sprawą polityki wyznaniowej księcia ludność stopniowo pozbawiana była kościołów, szkół, pastorów oraz nauczycieli. Organizację kościelną osłabiło również to, że książę Adam Wacław skazał na banicję dziekana zboru w Cieszynie Tymoteusza Łowczanego (zm. 1631). Ostatecznie Adam Wacław w 1613 roku przeszedł na katolicyzm[69].

68 A. Wantuła, *Porządek Kościelny Wacława Adama. Początki organizacji Kościoła ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, „Rocznik Teologiczny", 2/1937, s. 137.

69 R. Janik, *Znaczenie Patentu Tolerancyjnego dla odnowy życia religijno-kościelnego na Śląsku Cieszyńskim*, „Z problemów reformacji", nr 3-4, Warszawa 1981-1982, s. 55-56.; *Historia Śląska…*, s. 163-164.

3. Wojna trzydziestoletnia i wczesna faza kontrreformacji

Kontrreformacja i odrodzenie katolickie to dwie nazwy określające zapoczątkowaną na soborze w Trydencie reformę. Charakteryzowała się ona między innymi zwiększeniem dyscypliny kleru oraz wprowadzeniem nowych, aczkolwiek nawiązujących do tradycji katolickiej zasad liturgii. To właśnie na soborze w Trydencie powstał Indeks Ksiąg Zakazanych (*Index Librorum Prohibitorum*), w którym znalazły się wszystkie prace Marcina Lutra oraz innych reformatorów, a ich czytanie czy rozpowszechnianie było surowo karane.

W krajach katolickich Śląska zaczęła się, znana także z późniejszego okresu prześladowań praktyka: protestantom zabraniano uczestnictwa w życiu publicznym i gospodarczym–wykluczając ich też z cechów rzemieślniczych. Karano wysokimi karami pieniężnymi rodziny posyłające dzieci do szkół protestanckich[70]. Wypędzano z miast pastorów. Dotychczasowe zbory protestanckie były zajmowane przez katolików. Do Opola, gdzie panujący wyznawali katolicyzm sprowadzono, między innymi, dominikanów i franciszkanów[71].

W biskupstwie wrocławskim nastąpiły zmiany osobowe. Na miejsce biskupa Marcina Gertsmanna (1527-1585), powołano po roku 1585 Andrzeja Jerina (1540-1596), a następnie w 1600 roku Jana Sitscha (1552-1608). Obaj byli wytrwałymi w swych poglądach przeciwnikami nauk Lutra

70 Znany jest przypadek, gdy za posłanie dzieci mieszczan do szkoły protestanckiej, groziła kara 10 grzywien w: J. Kwak, op. cit., s. 50; 1 grzywna=20 groszy. J. A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X – XX wiek*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 106 – 120. Dla porównania w ówczesnych czasach na przykład gęś kosztowała 7 groszy, krowi ser (1 mendel) około 1,5 grosza, płótno (1 łokieć) 1,5 grosza: M. Wolański, *Ceny we Wrocławiu w latach 1506 – 1618*, Wrocław 1960, s. 14, 24, 47, 51.

71 J. Kwak, op. cit., s. 50.

i głównymi przywódcami śląskiej kontrreformacji[72]. Wszystkie zarządzenia uchwalone w Trydencie przyjęte zostały przez kapitułę wrocławską w 1580 roku na synodzie diecezjalnym. Poza trydenckim programem uzdrowienia Kościoła, kapituła we Wrocławiu uchwaliła także własne zasady dotyczące kapłanów. Według nich duchownych obowiązywał zakaz chodzenia do karczm, handlu, wiary w gusła oraz uzdrawiania wiernych przy pomocy magii. Wymagano od nich zachowania trzeźwości. Dwanaście lat później, w roku 1592 kapituła uchwaliła również zasady dotyczące stroju i wyglądu kapłana. I tak wprowadzono zakaz noszenia przez duchownego brody, a także obowiązek schludnego i co najważniejsze nieświeckiego stroju[73].

Trudności, które spadły na śląskich protestantów w czasie kontrreformacji były tym bardziej bolesne, że normy prawne zabezpieczające ich wolność wyznania nie były spisane. Opierały się jedynie na poręczeniach słownych. Poważne zagrożenie ze strony władz pojawiło się w 1604 roku, kiedy cesarz Rudolf II (1552-1612, panowanie od 1576 r.) podważył zasadniczość pokoju religijnego w Augsburgu oraz obowiązywanie jego postanowień na Śląsku. Główną przyczyną takiego działania ze strony cesarstwa było dostrzeżenie potencjalnej siły oraz wpływów politycznych śląskich protestantów, szczególnie niebezpiecznych, w sytuacji wsparcia przez nich, także finansowego, ewentualnych starań o zwiększenie niezależności księstw śląskich. Z pomocą śląskim protestantom przyszedł arcyksiążę Maciej (1557-1619, panowanie od 1612 r.), który w imieniu reszty rodziny Habsburgów, chciał odebrać tron bratu – Rudolfowi II. Ostatecznie w celu obrony swej władzy oraz by zyskać sprzymierzeńców ze strony Czechów i Ślązaków, Rudolf II w 1609 roku wydał *List*

72 W. Korta, op. cit., s. 285; J. Kwak, op. cit., s. 49.
73 J. Kwak, op. cit., s. 49; J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Synody diecezji wrocławskie j i ich statuty*, R. X, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, s. 635 – 640, 657 – 658.

Majestatyczny - 9 lipca 1609 roku dla Czech, następnie 20 sierpnia tego samego roku dla Śląska[74].

List Majestatyczny składał się z sześciu punktów regulujących relacje pomiędzy katolikami i protestantami. W punkcie pierwszym różnowiercom dano wolność wyznania i praktyk religijnych oraz zapewniono równość pomiędzy katolikami i protestantami. Drugi punkt gwarantował protestantom ochronę ich własności: kościołów i szkół. W punkcie trzecim cesarz zgadzał się, że w razie potrzeby mogą powstawać nowe kościoły i szkoły. Punkt czwarty regulował władzę administracyjno-sądową w kościele luterańskim powierzając ją instytucji konsystorza. Punkt piąty dotyczył ceremonii pogrzebu - miejsca pochówku, obrzędów pogrzebowych oraz zakładania nowych cmentarzy. W ostatnim, szóstym punkcie, unieważniono wszystkie sprzeczne z *Listem Majestatycznym,* a przyjęte wcześniej postanowienia. Dokument ten był najważniejszym aktem prawnym chroniącym protestantów i wolność ich wyznania na Śląsku.

W 1611 roku Rudolf II abdykował, a kilka miesięcy później zmarł. Jego miejsce zajął walczący z nim od kilku lat arcyksiążę Maciej. Przed swą koronacją w 1611 roku potwierdził wszystkie postanowienia *Listu Majestatycznego*, czym zaskarbił sobie poparcie protestantów na Śląsku i w Czechach. Maciej, może zbyt pochopnie, zakładał możliwość wypowiedzenia mu posłuszeństwa przez poddanych w przypadku nieprzestrzegania przez niego *Listu Majestatycznego*. Nie był gotów na starcie militarne ze Śląskiem. Jednocześnie stopniowo obsadzał śląskie urzędy swoimi zwolennikami, katolikami, przekupując obietnicami wysokich urzędów niektórych książąt, dotąd protestantów, którzy w tym celu zmieniali swe wyznanie. Jednym z nich był wspomniany już książę

74 *Historia Śląska…*, s. 155, 160 – 161; J. Kwak, op. cit., s. 50.

cieszyński Adam Wacław[75].

Jednak, mimo gwarantującego wolność wyznania i kultu *Listu Majestatycznego*, protestanci byli w niektórych księstwach prześladowani. Działo się tak między innymi w księstwie cieszyńskim oraz opolsko – raciborskim. W obu przypadkach władza znajdowała się w rękach katolików, którzy albo świadomie nie przestrzegali postanowień *Listu* albo, jak w przypadku nyskiego biskupa Karola, otwarcie go nie uznawali. Sytuacja czeskich protestantów była gorsza, dlatego że w wydanym wcześniej czeskim *Liście Majestatycznym* nie było punktu mówiącego o wolności wyznania i równości katolików i protestantów. Poszkodowani w wyniku rządów cesarza czescy protestanci postanowili ratować siebie i swoją niezależność. Na początku XVII wieku wskutek stronniczej polityki cesarza konflikt religijny wisiał na włosku.

Rozpoczął się wystąpieniem przedstawicieli czeskich stanów, domagających się przestrzegania zasad wolności i równości międzywyznaniowej zapisanej w *Liście Majestatycznym* i skarżących się na nieprzestrzeganie wcześniejszych postanowień i na łamanie praw ludności protestanckiej na terenie Czech. Konflikt rozgorzał w 1617 roku, doprowadzając w roku następnym do słynnej defenestracji praskiej. Był to początek otwartego buntu Czechów, który doprowadził do wybuchu wojny trzydziestoletniej.

Wydarzenia w Czechach miały także wpływ na to co działo się w księstwach śląskich. Początkowo władze ograniczały się do wysyłania petycji i żądań w sprawie przestrzegania wolności religijnej i cierpliwego oczekiwania na odpowiedź władcy. Ostatecznie jednak Śląsk w październiku 1618 roku wysłał część swego zaciągu wojskowego do Czech

75 *Historia Śląska…*, s. 161 – 164; K. Piwarski, op. cit., s. 195; R. Heck, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 142.

w celu militarnego wsparcia powstania. Niewątpliwie jednym z najważniejszych osiągnięć powstańców było stworzenie w 1619 roku konfederacji łączącej zwolenników protestantów: Czechy, Śląsk, Górne Łużyce, Dolne Łużyce, Morawy, Węgry oraz Górną i Dolną Austrię. Konfederacja jednak nie trwała długo. A do jej końca przyczyniła się między innymi porażka w bitwie z 8 listopada 1620 roku pod Białą Górą, po której powstanie upadło. W konsekwencji Ferdynand II (1578-1637, panowanie od 1619) zlikwidował wszelkie prawa polityczne oraz wyznaniowe w Czechach. Zapoczątkował jednocześnie w Czechach prześladowania, w wyniku których życie straciło ponad dwudziestu przywódców powstania oraz setki przeciwników cesarstwa. Protestanckiej szlachcie konfiskowano majątki doprowadzając ją do bankructwa.

Wszystkie akty przemocy skierowane wobec protestantów ze strony państwa miały swoje uzupełnienie w kontrreformacyjnych decyzjach Kościoła rzymskiego. Już w 1622 roku papież Grzegorz XV (1554-1623, papież od 1621 r.) wprowadził zakaz udzielania komunii pod dwiema postaciami w Czechach i na Morawach. Rok później skazano na banicję wszystkich kapłanów innego wyznania niż katolickie. Natomiast dekret z 1627 roku narzucający wszystkim katolicyzm doprowadził do dużej fali emigracji. Szacuje się, że łącznie z obszarów Czech i Moraw wyemigrowało 120 tysięcy osób głównie do protestanckich krajów Europy, a także do Polski[76].

Wydarzenia w Czechach wpływały na sąsiedni Śląsk. W 1623 roku śląskie księstwo opolsko – raciborskie powróciło do berła cesarskiego. Na tym terenie rządy w imieniu cesarza sprawował Fryderyk Oppersdorff (daty nieznane), dzięki któremu między innymi do Opola, Prudnika i Raciborza

76 R. Heck, M. Orzechowski, op. cit., s. 161.

sprowadzili się jezuici. W Głogówku natomiast, w 1623 roku na wszystkich mieszkańców, niezależnie od wyznania, nałożono podatki na rzecz Kościoła katolickiego. W dwa lata później zamknięto tam szkołę i zbór, a pastorów zmuszono do wyjazdu. Osierocone dzieci wyznania protestanckiego umieszczano na wychowanie w rodzinach katolickich. Ówczesny właściciel miasta Jerzy III Oppersdorf (1588-1651) nadał przywileje katolickim rzemieślnikom i handlarzom. Mieszczan, którzy kilka lat wcześniej zostali ukarani za protestantyzm zagarnięciem kilku stawów i lasu, Jerzy III zmusił, groźbą wygnania z miasta, do zmiany wyznania. Za jego panowania w Głogówku funkcjonować zaczął także zakon franciszkański. Natomiast w 1630 roku protestanci, którzy odmówili zmiany wyznania musieli wyprowadzić się z Opola, a ich majątki skonfiskowano i sprzedano[77].

Wojna trzydziestoletnia zakończyła się podpisaniem w 1648 roku w Westfalii traktatu pokojowego. Protestanci w Rzeszy otrzymali wolność religijną i zabezpieczenie przed kontrreformacją. W trakcie rokowań pokojowych zajęto się również Śląskiem, a dotyczące go rozporządzenia zapisano w czterech paragrafach piątego artykułu. Cesarz Ferdynand III Habsburg (1608-1657, cesarz od 1637 r.) ponadto nadał wolność religijną księstwom: brzeskiemu, oleśnickiemu, legnickiemu oraz miastu Wrocław. Dotyczyło to nie tylko książąt, ale również poddanych. Zadecydowano, że odmowa zmiany wyznania nie może być powodem do banicji. Każdy mógł swobodnie uczestniczyć w nabożeństwie nawet poza obszarem swojego księstwa. Śląscy protestanci otrzymali prawo, w przypadku nieprzestrzegania któregokolwiek z postanowień, zwrócenia się o pomoc do króla Szwecji lub ewangelickich stanów w Rzeszy. Historia jednak pokazała, że ich wstawiennictwo nie miało większego znaczenia w

77 J. Kwak, op. cit., s. 51 – 53.

późniejszej polityce władców[78].

Trzydziestoletni konflikt zbrojny przyniósł na Śląsku ogromne straty demograficzne. Szacuje się, że w okresie od 1618 roku do 1648 roku liczba mieszkańców z około 1 mln 600 tys. zmniejszyła się o ponad 600 tysięcy. Przyczyniły się do tego nie tylko działania wojenne, ale także choroby, w tym najgroźniejsza z nich dżuma, która w ciągu niespełna trzech lat (lata 1631-1633) zabiła ponad 10% ludności. Złą sytuację pogorszyła migracja ludności. Mieszkańcy w poszukiwaniu lepszego życia zostawiali swój dobytek na Śląsku przenosząc się między innymi do Wschowa, Leszna czy Poznania. Region się wyludniał, a opuszczenie go przez sukienników i rzemieślników znacznie osłabiło go gospodarczo[79].

Za wyniszczenie Śląska odpowiadały także ogromne obciążenia finansowe nakładane na ludność w celu utrzymania zaciągów oraz stacjonujących na tym terenie wojsk tak cesarskich jak i protestanckich. Początkowo opłaty ponoszone były przez śląski skarb stanowy. W późniejszym okresie, od 1632, kosztami oraz zapewnieniem pożywienia żołnierzom obciążono ludność Śląska. Przez kolejne lata regularnie ściągana przez wojska kontrybucja doprowadziła Śląsk do zapaści gospodarczej. Najbardziej osłabionymi tymi działaniami były księstwa świdnicko-jaworskie, legnickie, wrocławskie i ziębickie[80].

Z biegiem lat kontrreformacja we wszystkich księstwach Śląska zaostrzyła się. Kler katolicki, zakon jezuicki, a także katoliccy urzędnicy miejscy coraz bardziej ingerowali w życie społeczności ewangelickiej. Ich

78 *Historia Śląska…*, s. 172 – 173.; M. Weber, *Das Verhältnis Schlesiens zum Alten Reich in der Frühen Neuzeit*, Köln 1992, s. 357-362.

79 T. Jaworski, *Migracje ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w okresie i wyniku wojny trzydziestoletniej,* [w:] *Wojna Trzydziestoletnia (1618-1648) na ziemiach nadodrzańskich*, pod red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1993, s. 133-156.

80 J. Maroń, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000, s. 147-154, 179-180.

działania były tak uciążliwe, że większość luteranów przyjęła katolicyzm albo wyemigrowała. Katolicy mieli kontrolę nad niemal wszystkimi aspektami życia. Coraz powszechniejsze były praktyki umieszczania pozbawionych rodziców dzieci pochodzenia luterańskiego pod opieką wyznawców katolicyzmu, co w końcu usankcjonowano prawnie. Podobnie ustanowiono, że dzieci luteranów musiały być chrzczone w kościele katolickim, co oznaczało, że formalnie miały przynależeć do Kościoła rzymskiego. Miały obowiązek uczestniczyć w naukach u katolickiego księdza, w mszach katolickich oraz celebrować święta Kościoła katolickiego. Charakterystyczny był nakaz cieszyńskiego starosty, katolika – Larischa (daty nieznane) „wszystkich odszczepieńców i wiarołomców od katolicyzmu, więzić tak długo aż się wyrzekną błędów", wydany w roku 1669[81].

W księstwie cieszyńskim redukcja kościołów ewangelickich oraz odebranie wiernym kościołów oraz zakaz nabożeństw, a także zmuszenie pastorów ewangelickich do opuszczenia księstwa doprowadziło do upadku piśmiennictwo ewangelickie na tym obszarze[82].

Powstanie i rozwój pietyzmu w Rzeszy Niemieckiej w XVII wieku

1. Ortodoksja luterańska

81 *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych,* pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012, s. 39-40.

82 J. Szeruda, *Początki piśmiennictwa ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, Cieszyn 1923. Więcej na temat piśmiennictwa ewangelickiego: A. Kubacz, *Szkolnictwo na Śląsku Cieszyńskim do końca XVII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 60, 2005, nr 2, s. 125-132.; M. Pawłowiczowa, *Książka polska i biblioteka na Śląsku Cieszyńskim w latach 1740-1920*, Katowice 1986.; M. Pawelec, *Polskie piśmiennictwo ewangelickie na Śląsku do połowy XVII wieku*, [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku*, pod red. J. Szturca, Katowice 2006.

Kilkadziesiąt lat po reformacji, w dużej mierze wskutek nasilania się konfliktów wyznaniowych w Europie i konfesjonalizacji polityki, doktryna luterańska zaczęła nabierać cech ortodoksji wyznaniowej, tzw. prawowierności. Z formalnego punktu widzenia zasady ortodoksyjnego luteranizmu zostały skodyfikowane w *Liber Concordiae (Księga zgody)* z 1580 roku, wydanej z inicjatywy elektora Saksonii Augusta Wettyna (August Saski) (1526-1586, panowanie od 1553 r.) – dla upamiętnienie pięćdziesiątej rocznicy przedłożenia cesarzowi Karolowi V Habsburgowi (1500-1558, panowanie od 1519 r.) Konfesji Augsburskiej (*Confessio Augustana* z 25 czerwca 1530 rok). Był to zbiór ksiąg wyznaniowych obowiązujących w Kościele ewangelicko – augsburskim, w skład którego wchodziło sześć dzieł stworzonych w czasie reformacji, czyli: *Mały katechizm* i *Duży katechizm* Marcina Lutra z 1529 roku, *Wyznanie augsburskie* Filipa Melanchtona (1497-1560) z 1530 roku, *Obrona wyznania augsburskiego* Filipa Melanchtona z 1530 roku, *Artykuły szmalkaldzkie* Marcina Lutra z 1537 roku oraz *Formuła zgody* zwana także *Księgą Bergską* z 1577 roku. Często jako siódmą księgę podaje się *Traktat o władzy i prymacie papieża* Filipa Melanchtona z 1537 roku. Zbiór ten uzupełniają: *Apostolskie wyznanie wiary, Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary* oraz *Atanazjańskie wyznanie wiary*. Należy przy tym zaznaczyć, że wersja drezdeńska *Księgi zgody* składała się wyłącznie z luterańskich ksiąg wyznaniowych, spisanych jedynie w języku niemieckim[83].

Czasy dominacji ortodoksji w Kościele ewangelicko-augsburskim zwyczajowo dzieli się na okresy: wczesny, trwający dwadzieścia lat: od

83 Niemiecki teolog luterański Nikolaus Selnecker (1530-1592) był pomysłodawcą stworzenia *„Księgi zgody" (Formuły zgody)* w języku łacińskim. Po przetłumaczeniu oraz sprawdzeniu została wydana po łacinie w 1584 roku: R. Kolb, op. cit., s. 376-378.

1580-1600 roku, okres rozkwitu[84] to czas pomiędzy 1600 a 1685 rokiem. Natomiast późny przypadał na lata 1685-1730. Niemieckie ortodoksyjne piśmiennictwo luterańskie pochwalić może się znakomitymi teologami, wśród których najważniejszymi byli: teolog, wykładowca Uniwersytetu w Jenie Johann Gerhard (1582-1637), Abraham Calovius (1612-1686), Martin Chemnitz (1522-1586), Nicolaus Hunnius (1585-1643), Johannes Andreas Quenstedt (1617-1688), Leonhard Hutter (1563-1616), Johann Hülsemann (1602-1661), Aegidius Hunnius (1550-1603), czy Johann Friedrich König (1619-1664)[85]. Także w późnym okresie, mimo pojawiania się postaw opozycyjnych, jak pietyzm.

Czołowi teolodzy i twórcy luterańscy pozostali wierni ortodoksji. Zwłaszcza cechowało to twórców postylli i hymnów, takich jak hymnograf David Hollatz (1648-1713) czy Valentin Ernst Löscher (1673-1749), który zasłynął z płomiennych wystąpień przeciwko pietyzmowi. Natomiast Martin Moller (1547-1606) w swej naukowej działalności odwoływał się do średniowiecznego mistycyzmu[86].

Ortodoksja luterańska akcentowała swoją wierność poglądom

84 W historiografii anglojęzycznej okres ten nazywany jest „High orthodoxy", natomiast w działach niemieckojęzycznych występuje pod nazwą „Höhe Orthodoxie", co w obu przypadkach możemy przetłumaczyć dosłownie na „Wysoka ortodoksja" lub „Rozkwit ortodoksji".

85 D. H. Shantz, P. C. Erb, *An itroduction to German Pietism. Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*, Baltimore 2013, s. 15-42.; A. Buzek, *Historia Kościoła*, Warszawa 1957, s. 272. M. Gąsowska, *Johanna Eleonora Petersen (von Merlau) i Anna Nitschmann oraz ich rola w kształtowaniu się XVII i XVIII wiecznej niemieckiej religijności pietystycznej,* [w:] *Małe Miasta. Duchowość kanoniczna,* pod red. M. Zemło, Białystok-Futoma-Supraśl 2020*,* s. 82.; M. Gąsowska, *Kobieca asceza w niemieckim pietyzmie na przełomie XVII i XVIII wieku. Listy Wiary jako źródło do badań dziejów religijności kobiet,* „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiecych"*,* Białystok 2020, s. 30.

86 W. Gaß, *Geschichte der protestantischen Dogmatik in ihrem Zusammenhange mit Theologie überhaupt,* t. 2, Berlin 1857.; R. D. Preus, *The Theology of Post-Reformation Lutheranism,* t. 1, St. Louis, 1970.; J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 2005, s. 28-47.

Marcina Lutra, podkreślając znaczenie trzech idei. Pierwsza mówiła o tym, że człowiek jest z natury grzeszny, i to skazuje go na wieczne potępienie. Druga dawała wiernym cień nadziei, głosząc że zbawienie jest jednak możliwe, dzięki ofierze Jezusa Chrystusa. Skorzystanie z tej możliwości było jednak obwarowane – i to był trzeci element luterańskiej konstrukcji - warunkiem wiary w bożą łaskę[87].

W miarę upływu czasu rosło znaczenie *Księgi zgody,* która niejednokrotnie zastępowała Biblię i była traktowana jako jej synteza. Wierzono, że znajomość samej tylko *Księgi zgody* jest wystarczająca aby dostąpić zbawienia[88].

Tak jak wszystkie inne kierunki w dobie nasilonej konfesjonalizacji, ortodoksja cechowała się fanatyzmem i przekonaniem o nieomylności własnych dogmatów, co prowadziło do tak powszechnej w epoce nietolerancji religijnej oraz przeświadczenia o wyższości własnego wyznania. Zwłaszcza agresywnie ortodoksyjni luteranie odnosili się do innych kierunków protestantyzmu, głównie do kalwinizmu. Widać to było na przykład w pierwszym etapie wojny trzydziestoletniej, kiedy luterańska Saksonia zwlekała z pomocą protestantom na południu Niemiec i w Czechach wyłącznie z przyczyn religijnych. Saski dworski kaznodzieja twierdził wtedy, że kalwiniści są gorszymi wrogami prawdy, niż katolicy[89].

Obok nietolerancji i wrogości do pozostałych protestantów, słabością tej postawy było doktrynerskie podejście do spraw wiary, a zarazem daleko idące sformalizowane życia religijnego. Ksiądz Andrzej Buzek podsumował cechy ortodoksji: „To znaczy głoszenie prawdziwej nauki, czuwanie z

87 J. Wallmann, op. cit., s. 28-47.; E. Beyreuther, op. cit., s. 13-60.

88 R. Kolb, *Jedność wyznania – droga do „Formuły zgody”*, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła Luterańskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 18-19.

89 A. Buzek, op. cit., s. 273; M. Matthias, *Pietism and Protestant orthodoxy*, [w:] *A companion to German Pietism 1600-1800*, opr. D. H. Schantz, t. 55, Leiden-Boston 2014, s. 17-42.

przesadną gorliwością nad tym, by ogół wiernych uczęszczał pilnie do kościoła słuchać prawdziwej nauki, mniej zaś troszczyła się o to, by nauka ta budziła żywą wiarę w sercach i łączyła się z czystym chrześcijańskim życiem. Daleką więc była ortodoksja od ewangelicznego ideału, jaki Kościołowi postawiła reformacja; można by ją nazwać ewangelicką scholastyką. Jednakże mimo tych wad ortodoksja przyniosła Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu w Niemczech w XVII w. wielkie zasługi (...) podniesienia ludności z upadku moralnego po wojnie 30-letniej”[90].

2. Przemiany sytuacji wyznaniowej w monarchii Hohenzollernów

Wskutek reformacji, elektorat brandenburski ostatecznie stał się państwem luterańskim. Sytuacja wyznaniowa skomplikowała się, kiedy Jan Zygmunt Hohenzollern (1572-1619, panowanie od 1608 r.), od 1608 roku elektor brandenburski, być może wskutek dynastyczno-wyznaniowego konfliktu z katolickim rodem Wittelsbachów o władztwo nad księstwem Jülich-Kleve-Berg, w 1613 roku zdecydował o przejściu na bardziej radykalne protestanckie wyznanie, czyli kalwinizm. Stworzyło to trudną sytuację potencjalnych konfliktów z luterańskimi poddanymi księcia. Konwersji otwarcie sprzeciwiała nawet jego żona, Anna Hohenzollern (1576-1625) organizując opozycję złożoną z luteranów, ale na nic się to jednak zdało.

Za rządów Jana Zygmunta relacje pomiędzy Brandenburgią i Prusami Książęcymi zaczęły się zacieśniać, głównie za sprawą nadzoru jaki pełnił Jan Zygmunt nad chorym psychicznie teściem – księciem Albrechtem Fryderykiem (1553-1618, panowanie od 1568 r.). W 1618 roku, po śmierci

90 A. Buzek, op. cit., s. 273.

księcia, Brandenburgię i Prusy połączyła unia personalna, a Jan Zygmunt stał się księciem Prus – państwa pozostającego poza strukturami Świętego Cesarstwa Rzymskiego, co w przyszłości pozwoli elektorom Brandenburgii na przyjęcie tytułu królewskiego. Rządy Jana Zygmunta nie trwały jednak długo, gdyż władca zmarł zaledwie rok później w 1619 roku[91].

Wyznawcą kalwinizmu był również budowniczy znaczenia Brandenburgii w Rzeszy, Fryderyk Wilhelm I (1620-1688, panowanie od 1640 r.), zwany Wielkim Elektorem i w czasach jego rządów kościół kalwiński w Brandenburgii przeżywał prawdziwy rozkwit. Jednak tolerancja religijna wobec kalwinów zdecydowanie nie podobała luterańskim duchownym, którzy podburzali ludność przeciwko tej polityce. Zwłaszcza w Prusach Książęcych, na Pomorzu Brandenburskim oraz w Magdeburgu dochodziło do protestów ortodoksyjnych luteranów[92].

Sprzeciw luterańskiej ludności, której przewodzili pastorzy zaostrzał się, i zaczęło dochodzić do incydentów: luterańscy poddani przeciwni tej polityce zaledwie w ciągu trzech lat w samym tylko Berlinie rozpowszechnili ponad 200 antykalwińskich druków. Uwięzienie luterańskiego diakona Petera Stülera (ur. po 1566 ale przed 1571) i powierzenie katedry w Cölln nad Sprewą kalwińskiemu pastorowi – Martiniusowi Füsseliusowi (ur. ok. 1566-1626) doprowadziło do zamieszek, w trakcie których zniszczono dom i rzeczy osobiste kalwińskiego pastora oraz poraniono brata elektora – margrabiego Jana Jerzego[93].

---

91 A. Kopiczko, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De Salute Animarum”*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura”, nr 12, Lublin 2013, s. 65-66.

92 *Dzieje Brandenburgii-Prus. Na progu czasów nowożytnych (1500-1701)*, pod red. B. Wachowiaka i A. Kamieńskiego, t. 1, Poznań 2001, s. 510.

93 ”Podczas wizyty w Kostrzynie nad Odrą elektora Jerzego Wilhelma (14 lipca 1622), kalwiński kaznodzieja Johann Peter Bergius (1587-1658) wygłosił w kościele farnym w obecności władcy ostre kazanie przeciwko luteranom, zarzucając im, że *zaprzeczają wszechmocy Chrystusa*. Jeszcze tego samego dnia po południu, z tej samej ambony, zareplikował bojowo miejscowy luterański superintendent, Johann Fleck. Jego

Zainteresowany religijnym ujednolicaniem kraju, co faktycznie oznaczało ekspansję kalwinizmu elektor Fryderyk Wilhelm I przystąpił do realizacji na terenie Pomorza Zachodniego polityki podobnej do tej, którą prowadził w Brandenburgii i Prusach. W 1650 roku zlikwidował niezależność biskupstwa kamieńskiego, podporządkowując je administracyjnie Koronie, a na najwyższe stanowiska w lokalnym kościele powołał zwolenników reform. Mimo ogromnego sprzeciwu ze strony poddanych, monarcha wydał w 1654 roku postanowienia stargardzkie, w których wyraźnie objął ochroną wyznawców kalwinizmu, łamiąc tym samym *Regimentsverfassung* z 1634 roku[94].

Z opornymi poddanymi walczył za pomocą polityki personalnej – obsadzając najwyższe urzędy swoimi współwyznawcami, przykład może stanowić nominowany w 1656 roku na stanowisko kanclerza Zarządu Pomorza, Lorenz Christoph von Somnitz (1612-1678) wyznający kalwinizm. Już rok później, w 1657 roku w budynku starego ratusza w Kołobrzegu powstała pierwsza na tym terenie gmina kalwińska. Luterańscy mieszkańcy wszelkimi sposobami starali się uprzykrzyć kalwinom życie: pastorzy krytykowali kalwinizm w kazaniach, publikowano i rozpowszechniano broszury oczerniające kalwinów oraz, co było chyba najbardziej dotkliwe, odmawiano im pochówku na terenie cmentarza luterańskiego. W spór religijny starano się także włączyć szwedzki rząd, oraz mieszkańców szwedzkiej części Pomorza Zachodniego, a także

gwałtowne wystąpienie spowodowało interwencję elektora, który przywołał Flecka do porządku. Niefortunny pastor musiał odwołać swe sądy i dodatkowo zapłacić kalwińskiemu kaznodziei 50 talarów". *Dzieje Brandenburgii-Prus…*, s. 511.

94 *Dzieje Brandenburgii-Prus…*, s. 516.; „Nadrzędną rolę luteranom na tym terenie zagwarantowała uchwała o ustroju rządu (*Regimentsverfassung*) z 19 listopada 1634 roku autorstwa księcia Bogusława XIV, w której zaznaczył, że wyznaniem panującym będzie luteranizm, a wszystkie funkcje państwowe, stanowe, kościelne czy sądownicze należały będą wyłącznie do luteran". H. Heyden, *Die Kirchenpolitik in Pommern,* T. 2, Köln-Braunsfeld 1938, s. 54.

wydziały teologii dwóch Uniwersytetów: w Greifswaldzie i Wittenberdze. Wszystkie powyższe wysiłki nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, elektor skutecznie blokował bądź ignorował poczynania luterańskiej ludności, a najbardziej aktywni przeciwnicy kalwinizmu byli represjonowani.

Obok konsekwentnego promowania kalwinizmu, Fryderyk Wilhelm I bardzo zainteresowany był reformą wyznania luterańskiego, czerpiąc inspirację z pism profesora teologii Georga Calixta (1586-1656). Uczony opowiadał się za synkretyzmem czyli zjednoczeniem wszystkich wyznań ewangelickich i zmniejszeniem lub wręcz nawet usunięciem, jego zdaniem nieistotnych, różnic doktrynalnych, czego efektem miało być utworzenie jednego wyznania protestanckiego Jego postawa oraz teologiczne zapatrywania zostały publicznie skrytykowane między innymi przez teologa, ortodoksa Abrahama Caloviusa (1612-1686), który otwarcie zarzucał mu nadmierną sympatię do kalwinizmu. Spór synkretyczny, który zakończyła dopiero śmierć Caloviusa w 1686 roku, wpłynął na popularyzację idei tolerancji wyznaniowej, ułatwiając wzajemne zrozumienie pomiędzy dwoma, dotąd wrogimi wyznaniami. Spór ten wpłynął także na rozwój i przyjęcie się w luteranizmie doktryny pietyzmu[95].

Polityka Wielkiego Elektora była bezpośrednio wymierzona w dominujący w luteranizmie nurt ortodoksji, wspierany przez większość duchownych oraz akademickie ośrodki, głównie Wittenbergę[96]. Mając nadzieję na porozumienie wyznań protestanckich i dążąc do osłabienia ortodoksji, elektor w 1656 roku wydał rozporządzenie, na mocy którego w przysiędze, jaką składali kandydaci na pastorów ewangelickich, znalazły się sformułowania, mówiące o jedności wyznań ewangelickich. Edykt

95 *Syncretism in Religion*, pod red. A. M. Leopold, J. S. Jensen, Routledge 2016, s. 50-55.
96 *Dzieje Brandenburgii…*, s. 512.

elektorski z 2 czerwca 1662 roku zakazał pastorom luterańskim i kalwińskim polemik i obraźliwych kazań. Wkrótce potem nastąpił bezpośredni atak na obóz ortodoksów. 21 sierpnia 1662 roku elektor wydal całkowity zakaz podejmowania studiów z zakresu filozofii i teologii w Wittenberdze. Zmiany personalne na uczelniach spowodowały, że wkrótce niemal wszystkie uniwersytety na terenie monarchii Hohenzollernów podlegały nadzorowi kalwinów[97].

Podejmowane decyzje wywoływały coraz większe niezadowolenie i opór ortodoksyjnego duchowieństwa i części mieszkańców Brandenburgii. Zaniepokojony sytuacją władca zawezwał do Berlina przedstawicieli obu wyznań. Dnia 1 września 1662 roku odbyło się tam kolokwium religijne, jednak nie przyniosło ono oczekiwanych rezultatów. Animozje pomiędzy wyznawcami kalwinizmu, a luteranami wciąż były zbyt silne[98].

Ale Fryderyk Wilhelm nie zmieniał swojej polityki. Na mocy nowego zarządzenia, z 1664 roku, luterański kler musiał składać przysięgę, że nie podejmie się ataku na kalwinów. Każdego, kto nie złożył przysięgi lub ją złamał skazywano na wygnanie. Sytuacja taka spotkała pastora ze Stendal – Jakoba Schillinga (daty nieznane), a także proboszcza z parafii św. Piotra (St. Petri-Kirche) w Cölln nad Sprewą, a także radcę konsystorialnego Andreasa Fromma (1621-1683). Ponadto także dwóch duchownych z kościoła św. Mikołaja w Berlinie: archidiakona Eliasa Sigismunda Reinharda (1615-1669) i diakona Paula Gerhardta (1607-1676). Elektor poobsadzał także wysokie stanowiska w Konsystorzu Ewangelickim będącym najważniejszym organem władzy w kościołach reformowanych i luterańskich[99].

97 Wyjątek stanowiła Albertyna w Królewcu
98 *Dzieje Brandenburgii...,* s. 512.
99 Ibidem, s. 513.

W owym czasie państwo Brandenburgia-Prusy uznawane było za miejsce tolerancyjne religijnie i kulturowo. Nie mamy tu jednak na myśli tolerancji porównywalnej choćby do Rzeczpospolitej w XVI wieku, gdyż na przychylność ze strony władcy mogli liczyć jedynie protestanci, w tym kalwini, waldensi i antytrynitarze. Poważne ograniczenia kultu dotyczyły natomiast Żydów i katolików. Za tymi ostatnimi wstawiali się królowie Polski oraz książęta Neuburga, więc ostatecznie, katolicyzm mógł rozwijać się na terenie Prus Książęcych oraz w prowincji Kleve-Mark[100].

Duży wpływ na rozwój stosunków religijnych w Brandenburgii miał napływ francuskich hugenotów. Pierwsza grupa zamieszkał w kolonii Alt-Landsberg już w 1670 roku, a dwa lata później nowa grupa przybyszów osiedliła się w Berlinie. Do masowych przesiedleń doszło po wydanym 18 października 1685 roku w Fontainebleau przez króla Francji Ludwika XIV (1638-1715, panowanie od 1643 r.), edykcie na mocy którego kościół kalwiński na terenie Francji przestał istnieć. W odpowiedzi na ten czyn elektor Fryderyk Wilhelm I ogłosił 29 października 1685 edykt poczdamski otwierający granice Brandenburgii-Prus dla około 20 tysięcy osób prześladowanych z powodu religii. W krótkim czasie po edykcie poczdamskim na tereny Brandenburgii przybyło około 10 tysięcy hugenotów. W samym tylko Berlinie zamieszkały 5682 osoby i to największe ówczesne skupisko hugenotów w monarchii Hohenzollernów. W amcie[101] Löcknitz w Marchii Wkrzańskiej osiedliło się 507 osób oraz kolejno w poszczególnych miastach: w Prenzlau – 427 osób, w Strasburgu 280 osób, a we Frankfurcie nad Odrą było to 210 osób. Natomiast w mieście Stendal 199 osób[102].

100 Ibidem, s. 510, 515.
101 Amt- jednostka podziału administracyjnego
102 *Dzieje Brandenburgii...*, s. 514.

Postawa Hohenzollernów wobec kalwinów podyktowana była sytuacją gospodarczą Brandenburgii-Prus ale też, opisanymi wyżej konfliktami z przeważnie luterańskimi poddanymi. Przybywający z Francji kalwini osiedlali się głównie w zachodnich prowincjach, zwłaszcza w Minden, Halberstadt, Hamm, Soest, Kleve, Duisburgu, Emmerich i Lippstadt. W księstwie Kleve największą hugenocką kolonię stworzono w Wesel, gdzie osiadło aż 717 osób wyznania kalwińskiego. Zmiany na mapie wyznaniowej miasta zanotowano także w Magdeburgu, gdzie do 5 tysięcznego społeczeństwa dosiedlono w sumie ponad 4 tysiące osób wyznania kalwińskiego z obszaru Francji, Niderlandów i Hiszpanii. Wraz z napływem ludność, władze ogłosiły edykt poczdamski, na mocy którego przybysze otrzymali wolność wyznania i praktyk religijnych, nieruchomości oraz fundusze na utrzymanie[103].

3. Pietyzm za czasów Philippa Jakoba Spenera i Augusta Hermanna Franckego

Wydarzenie, które wywarło największy wpływ na relacje kościelno-państwowe w krajach luterańskich, to powstanie w XVII wieku pietyzmu. Określenie „pietysta" po raz pierwszy pojawiło się w sierpniu 1689 roku i zostało zawarte w utworze lipskiego wykładowcy poezji Joachima Fellera (1638-1691). Profesor napisał sonet na cześć zmarłego studenta teologii Maxa Borna (1666-1689). W utworze czytamy: „Es ist ietzt Stadt-bekannt der Nahm der Pietisten; Was ist ein Pietist? Der Gottes Wort studirt /Und nach demselben auch ein heilges Leben führt. […]"[104] („Jest obecnie miastem znanym pietystom. Kim jest pietysta? (Ten) który studiuje Słowo

103 Ibidem, s. 515.
104 M. Brecht, *Pietismus*, Berlin-New York 1996, s. 606.

Boże z zgodnie z nim prowadzi święte życie (…)", tłum. M. Gąsowska).

Pietyzm walczył ze srogością i oschłością ortodoksji jednocześnie kładąc ogromny nacisk na kwestie etyczne i społeczne w tym filantropię. Kryzys ortodoksji był zjawiskiem, który wychodził poza obszar monarchii Hohenzollernów i w większości państw protestanckich coraz bardziej odczuwano, że czas na zmiany. Nowatorskie refleksje i idee, przenikające do Rzeszy Niemieckiej i inspirujące kontestację wobec oficjalnego kościoła, pojawiły się w niderlandzkim kalwinizmie, purytańskiej opozycji w Anglii oraz hiszpańsko-francuskim kwietyzmie[105].

Na gruncie Rzeszy, najważniejszą role inspiratora pietyzmu odegrał Johann Arndt (1555-1621) teolog ortodoksyjny, czerpiący z poglądów Thomasa von Kempena (1380-1471)[106], Paracelsusa (Phillippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim) (zm. 1541) i Valentina Weigla (1533-1588). Dzięki tym myślicielom w pracach Arndta znaleźć można było rozważania na temat mistycyzmu, spirytualizmu czy nawet alchemii[107]. Takie treści naturalnie ukazywały rolę niesformalizowanej, nierytualnej religijności, więc Arndt, mimo że był teologiem i zwolennikiem ortodoksji luterańskiej, okazał się atrakcyjnym nauczycielem jej krytyków , otrzymując miano „ojca pietyzmu".

Jako kierunek religijny w obrębie luteranizmu, pietyzm łączył krytykę doktrynerstwa, surowości ortodoksji z wizją żywej, emocjonalnej religijności, kładąc ogromny nacisk na kwestie etyczne i społeczne. Ruch ten zajął się też zlokalizowaniem wiary i jej znaczenia w życiu społeczności kościelnej. Coraz częściej zadawano pytania dotyczące indywidualnej

105 H. Lehmann, H. Schilling, H-J. Schrader, *Jansenismus, Quietismus, Pietismus,* T. 42, Göttingen 2002, s. 136-171.; K. Szelągowska, G. Szelągowska, *Historia Norwegii XIX i XX wieku*, Warszawa 2019, s. 41-42.

106 Tomasz à Kempis

107 G. Szelągowska, *Kaznodzieje, nauczyciele, politycy. Ruchy przebudzenia religijnego i modernizacja w regionie nordyckim w XIX wieku*, Warszawa 2021, s. 35-43.

pobożności oraz o to, jak i gdzie umiejscowić osobiste przeżycia religijne w Kościele rozumianym jako zbiorowość. Dążąc do rozpowszechnianiu swoich koncepcji pietyści zwracali uwagę na konieczność dotarcia z naukami do najbiedniejszych, stąd w ich programie ważna rola upowszechnienia edukacji[108].

Należy przy tym pamiętać, że „Pietyzm, podobnie jak spirytualizm, każdą wojnę, również sprawiedliwą uważał za karę Boga za grzechy i dlatego wewnętrzne uzdrowienie ludzi własnego kraju, sąsiednich państw i Europy miało być najlepszą rękojmią pokoju. Pietyści uważali, że wojsko i fortyfikacje dają fałszywe poczucie bezpieczeństwa, a ponieważ powszechna przebudowa ludzkości jest sprawą przyszłości, więc przejściowo armia jest koniecznością, ale powinna być oparta na powszechnym obowiązku służby wojskowej: powinna być swego rodzaju landwerą (obroną krajową) powoływaną z konieczności. Pietyzm był przeciwny przymusowym werbunkom, karom fizycznym i drylowi, a więc najbardziej charakterystycznym, cechom wyróżniającym armię pruską spośród armii innych państw”[109].

Za twórcę pietyzmu uważa się Philippa Jakoba Spenera, z pochodzenia Alzatczyka (urodził się 13 stycznia 1635 roku w Rappoltsweiler). Jego dom rodzinny cechowała głęboka luterańska pobożność. Studia z teologii Spener ukończył na Uniwersytecie w Strasburgu. W czerwcu 1664 roku na tej samej uczelni otrzymał tytuł doktora. Ze Strasburga wyjechał do Genewy, znanego ośrodka kalwinizmu, z jego surowymi normami moralnych, narzuconymi życiu społecznemu.

108 E. Byrtek, *Miłosierdzie i opieka społeczna w osiemnastowiecznym pietyzmie*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczpospolitej XVI-XVIII wieku,* pod red. U. Augustyniak, A. Karpińskiego, Warszawa 1999, s. 69-79.

109 *Prusy w okresie Monarchii…,* s. 751.; R. Gawthrop, *Pietism and the making of eighteenth – century Prussia*, Cambridge 1993.

Było to niewątpliwie bliskie Spenerowi[110].

Niespełna dwa lata później, w 1666 roku Spener przeniósł się do Frankfurtu nad Menem, gdzie otrzymał stanowisko prepozyta. Poza czynnościami administracyjnymi, do obowiązków Spenera należało głoszenie coniedzielnych kazań, wysłuchiwanie spowiedzi, udzielanie komunii, ogłaszanie zapowiedzi ślubnych czy udzielanie małżeństw. Zajmował się także ordynacją pastorów oraz reprezentował ich przed radą miejską Frankfurtu nad Menem, która nadzorowała pracę parafii. To właśnie tutaj, w 1670 roku Philipp Jakob Spener rozpoczął organizowanie spotkań biblijnych zwanych *collegia pietatis*[111], na których, między innymi, przekonywał wiernych do wydzielenia w każdym domu specjalnego pomieszczenia przeznaczonego tylko do modlitwy, rozważań nad Biblią i spotkań religijnych. Takie spotkania, w późniejszym czasie zwane konwentyklami pojawiły się już wcześniej. Pierwszym teologiem, który wcielił to w życie był pastor kalwiński Theodor Undereyck (1635-1693)[112], który w 1661 roku w Mülheim an der Ruhr[113], stworzył jeden z pierwszych pietystycznych konwentykli. Podlegli jemu wierni wprowadzili także w życie pomysł stworzenia we własnych domach oddzielnych pomieszczeń na modlitwę. Choć skala tych działań nie była duża, wyraźnie zainspirowały Spenera [114].

Inną zachętą były prace Arndta, którego zbiór kazań ukazał się w

110 L. Lewandowska, *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692-1703*, Toruń 2020, s. 60-65.; J. Wallmann, op. cit., s. 66-103.

111 L. Lewandowska, op. cit., s. 139-145.

112 Theodor Undereyck (1635-1693) – teolog protestancki, autor tekstów religijnych i propagator pietyzmu w kościele kalwińskim (reformowanym). Studiował teologię w Duisburgu, Utrechcie i Lejdzie. J. Do-Hong, *Theodor Undereyck und die Anfänge des reformierten Pietismus*, Bochum 1994.

113 Mülheim an der Ruhr znane także pod nazwą Mülheim. Miasto położone nad rzeką Ruhrą w Nadrenii Północnej Westfalii.

114 M. Gąsowska, *Johanna Eleonora Petersen…,* s. 86.; J. Do-Hong, op. cit., Bochum 1994.

marcu 1675 roku. Zadziałało to jak ostateczny bodziec do zaproponowania programu wprowadzenia zmian w luteranizmie[115].

Spener przedstawił go w swoim największym osiągnięciu, czyli w wydanym w 1675 roku traktacie religijnym *Pia Desideria* (*Pobożne życzenia*). Program naprawy przedstawiony w *Pia Desideria* był w całości oparty na naukach Marcina Lutra, przede wszystkim na koncepcji powszechnego kapłaństwa wiernych. Dzieło składa się z trzech części: diagnoza, prognoza i terapia.

W „diagnozie" autor zwracał uwagę na konieczność zaprowadzenia reform w luteranizmie. Pisał, że słaba religijność jest przyczyną niewłaściwego postępowania. W konsekwencji człowiek zamiast przybliżyć się do Boga, woli pić alkohol oraz niewłaściwie lokować swe uczucia, co powoduje cierpienie jego oraz bliskich mu osób. Spener zauważał, że zły wpływ na wiernych ma również forma religijności przyjęta przez Kościół. Jego zdaniem bierne, pozbawione refleksji uczestnictwo w nabożeństwach oraz brak zaangażowania w życie religijne wspólnoty, sprawiają, że człowiek nie nawróci się z czego skorzystają wszelcy heretycy, Żydzi oraz katolicy[116].

W drugiej części - „prognozie", Spener nawoływał protestantów do jedności, bowiem tylko wspólne działania pozwolą nawrócić Żydów oraz doprowadzić do likwidacji Kościoła katolickiego. Głęboko wierzył, że te działania wzmocnią protestantyzm, który dzięki temu stanie się potęgą[117].

„Terapia", to trzecia część *Pia Desideria*. Autor zaprezentował w niej sześć wskazówek według których należy postępować. Pierwsza oraz

115 M. Brecht, *Philip Jakob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen*, [w:] *Geschichte des Pietismus*, pod red. A. Ritschla, T. 1, Berlin 1966, s. 302-316, 333-338.
116 M. Brecht, op. cit., s. 302-316, 333-338.
117 Ibidem, s. 302-316, 333-338.; M. Schmidt, *Pietismus*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1972, s. 42-63.

druga odwołują się do życia i twórczości teologicznej Marcina Lutra, natomiast kolejne łączą się z postulatami Johanna Arndta. Zalecenia głoszone przez Spenera to:

1. Słowo Boże powinno być głoszone we wszystkich możliwych miejscach, ale szczególnie zalecane było czytanie Biblii w domach oraz na ulicach w ramach publicznych wystąpień. Na zgromadzeniach modlitewnych wierni mieli szczegółowo omawiać dogmaty i treść Biblii.

2. Wprowadzenie powszechnego kapłaństwa wszystkich wiernych, które miało za zadanie wzmocnienie ich pobożności. Co prawda nadal nadrzędną rolę powinien pełnić pastor, ale w przypadku braku pastora czy mężczyzny, rolę „kapłana" mogła przejąć nawet kobieta. Tu jednak należy się komentarz, gdyż Spener głosił sprzeczne przesłanie dla kobiet. Z jednej strony zachęcał do rozwoju duchowego i kapłaństwa wierzących w tym także kobiet, a z drugiej strony Spener nie porzucał tradycyjnego spojrzenia na kobiety, ich rolę i zależność od mężczyzn, dlatego ich działalność religijna miała raczej nieformalny charakter i skupiała się na rozmowach o Biblii w zaciszu domowym[118].

3. Do pełni życia człowiekowi potrzebna jest wiara w Boga oraz miłosierdzie, które powinien okazywać innym.

4. Należy się modlić za innowierców i osoby niewierzące, nie spierać się z nimi, a jedynie swoim zachowaniem i przestrzeganiem norm społeczno-religijnych pokazać jaką drogą należy kroczyć.

5. Studia teologiczne powinny podejmować jedynie osoby mocno wierzące i znające Pismo Święte. Studenci tego kierunku winni ciągle rozwijać swą wewnętrzną pobożność oraz pogłębiać szeroko rozumianą wiedzę o Kościele, społeczeństwie i Bogu. Ponadto ich obowiązkiem jest

118 D. H. Schantz, P. C. Erb, *An Introduction to german pietism*, Baltimore 2013, s. 195-197.; M. H. Jung, *Frauen des Pietismus. Zahn Porträts*, Gütersloh 1998, s. 7-10.

uczestniczenie w spotkaniach wspólnot modlitewnych.

6. Głoszone przez kaznodziejów kazania powinny być interesujące, oparte na prawdach wiary oraz zrozumiale przekazane[119].

Ważnym punktem w teologii Philippa Jakoba Spenera było nawoływanie do religijnego „odrodzenia" w czym pomóc miała asceza oraz przestrzeganie zawartych w Nowym Testamencie ośmiu błogosławieństw. „Odrodzenie" w konsekwencji doprowadzić miało do zbawienia[120].

W taki sposób został zaprezentowany nowy kierunek w ramach luteranizmu, zmierzający do jego odrodzenia, gównie „za pomocą udoskonalenia osobistego i bliźnich. Istotą pietyzmu było wewnętrzne przezwyciężenie grzechów i słabości w drodze głębokich przeżyć uczuciowych i metodycznej, codziennej pracy nad sobą oraz nad i z innymi, służące przebudzeniu i polepszeniu ludzi i całego świata, bez zbytniego roztrząsania spraw doktrynalnych. Owo przebudzenie miało się wyrażać w stałej samokontroli trwania w stanie łaski, w celu indywidualnego, nieustannego, świadomego i aktywnego udziału w kształtowaniu nowego społeczeństwa i otaczającego go świata. W tym celu wyrażała się idea powszechnego kapłaństwa. Pietyzm był więc uniwersalnym ruchem religijnym i społecznym, reformacją świata, a nie reformacją reformacji", jak podsumował Bogdan Wachowiak[121].

W marcu 1686 roku Philipp Jakob Spener został w Dreźnie, dokąd przyjechał na zaproszenie władcy, członkiem konsystorza i sądu

119 J. Zeiger, *Artikel Bibelstunde*, [w:] *Gemeindelexikon*, pod red. H. Burkhardta, Wuppertal 1986, s. 79.; *Die Werke Philipp Jakob Speners. Studienausgabe*, pod red. K. Aland, B. Köster, T. 1.1, Gießen 1996, s. 85–407.; M. Brecht, op. cit., s. 302–316.; D. D. Kettering-Lane, *Philipp Spener and the Role of Women in the Church: The Spiritual Priesthood of All Believers in German Pietism*, s. 51-53*,* 61.

120 Ewangelia wg św. Mateusza (Mt 5, 1-11).; E. Bayreuther, *Geschichte des Pietismus*, Stuttgart 1978, s. 123-125.; K. Aland, *Speners Lebensweg von Frnakfurt nach Berlin 1666-1705*, [w:] *Kirchengeschichtliche Entwürfe*, Gütersloh 1960, s. 523-542.

121 *Prusy w okresie Monarchii…,* s. 748-749.

kościelnego oraz naczelnym kaznodzieją elektora saskiego Jana Jerzego III Wettyna (1647-1691, elektor od 1680 r.). Te stanowiska były wówczas najbardziej prestiżowymi jakie można było osiągnąć w hierarchii luterańskiej na terenie Saksonii. Jednak teolog, głoszący przecież program pochwały ubóstwa i ascezy uznał wkrótce, że nie odpowiada mu atmosfera w stolicy Saksonii, zarzucając mieszkańcom wyuzdanie moralne i nadmierną dbałość o dobra materialne. Wielokrotnie okazywał swoje niezadowolenie, co docierało do samego elektora. W konsekwencji w 1691 roku Spener został zwolniony ze swych obowiązków w stolicy Saksonii.

Po opuszczeniu miasta trafił do Berlina i tu okazało się, że panujące tu zasady bardziej mu odpowiadały pod względem moralnym i religijnym. Ponadto nie bez znaczenia pozostaje fakt, że ówczesny elektor Brandenburgii - Fryderyk III (1657-1713, od 1701 król Prus pod imieniem Fryderyka I Hohenzollerna), co prawda wyznawał kalwinizm, ale poglądami na temat pobożności i jej zasad był bliski pietyzmowi. To właśnie za jego rządów i za sprawą Spenera, na obszarze Brandenburgii – Prus zakazano głoszenia kazań przeciw pietystom[122].

Do ostatnich dni swego życia Phillipp Jakob Spener był czynnym teologiem i obrońcą stworzonego przez siebie pietyzmu. Ostatnie znane nam kazanie wygłosił 8 czerwca 1704 roku. Zmarł 5 lutego 1705 roku w Berlinie przeżywszy siedemdziesiąt lat. Jednym z jego życzeń było aby po śmierci jego cało spoczęło w białej trumnie symbolizującej optymizm i radość z życia wiecznego[123]. Bayreuther określił go jako człowieka wielkich idei religijnych i myśli filozoficznych[124].

122 K. Aland, op. cit., s. 523-542.

123 Ibidem, s. 523-542.; E. Byrtek, op. cit., s. 69-79.; D. H. Schantz, P. C. Erb, op. cit., s. 71-117.; E. Bayreuther, op. cit., s. 61-123.; M. Brecht, *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland*, [w:] *Geschichte des Pietismus,* T. 1, s. 116–188, 127-130, 130-151, 205.; D. D. Kettering-Lane, op. cit., s. 51-53.

124 E. Beyreuther, op. cit., s. 120-123.

Nauka Spenera dotarła także do Lipska, gdzie jednym z jej propagatorów był August Hermann Francke (1663-1727) – teolog, pedagog i filantrop, pomysłodawca i zarządca domu dla sierot w Halle. Działalność tutejszych zwolenników Spenera opierała się głównie na publicznych wystąpieniach, w trakcie których po niemiecku, a nie po łacinie, aby być zrozumianymi przez szerokie grono odbiorców, czytano Pismo Święte i dyskutowano o jego treściach. Uczestnikiem teologicznych wykładów mógł być każdy przechodzień, od członka warstwy najuboższej poprzez studentów, a na mieszczanach kończąc. Wszyscy byli mile widziani, jednak mimo ogromnego zainteresowania ludności, nie wszystkim podobała się ta oddolna inicjatywa. Przeciwnikami grupki teologów byli między innymi pastorzy lipscy. Po ich interwencji August Hermann Francke oraz Christian Thomasius (1655-1728)[125] opuścili miasto i przenieśli się do Halle w Saksonii-Anhalt gdzie założyli szkołę kształcącą w duchu pietyzmu[126].

August Hermann Francke okazał się najważniejszym kontynuatorem pietyzmu zapoczątkowanego przez Spenera. Urodził się w 1663 roku w Lubece, gdzie jego ojciec Johannes był prawnikiem. Był bardzo zdolnym dzieckiem, wcześnie nauczył się łaciny, greckiego i hebrajskiego, a mając czternaście lat zdał wszystkie egzaminy umożliwiające wstęp na studia. Dwa lata później – w wieku szesnastu lat był już studentem teologii, a następnie pracownikiem Uniwersytetu w Lipsku. W wyniku wspomnianej już ulicznej działalności ewangelizacyjnej został zawieszony i skierowano go na parafię w Erfurcie, jednak i tam nie pozostał długo ze względu na swoje pietystyczne poglądy. Będąc dojrzałym teologiem pracował na

125 Christian Thomasius (1655-1728) – urodzony w Lipsku teolog i filozof niemiecki, propagator oświecenia. Związany ze szkołą, a następnie Uniwersytetem w Halle, w tym też mieście zmarł. E. Bloch, *Christian Thomasius, ein deutscher Gelehrter ohne Misere*, Frankfurt a. Main 1968.

126 E. Bayreuther, op. cit., s. 123-177.; M. Schmidt, op. cit., s. 63-82; E. Bloch, op. cit., s. 173.

Uniwersytecie w Halle, gdzie uczył hebrajskiego i greki. Pracę wykładowcy łączył z posługą kapłańską w jednej z parafii w Halle. Tam też zmarł w 1727 roku przeżywszy niespełna sześćdziesiąt cztery lata[127].

Wedle ocen współczesnych i historyków August Hermann Francke był człowiekiem pracowitym i wytrwałym. W ciągu zaledwie kilku lat stworzył w Halle kompleks naukowy, na który składały się: ogród botaniczny, kolegium muzyczne, apteka, księgarnia oraz klinika, obserwatorium astronomiczne, drukarnia, a także katedra języków europejskich. Jego placówka edukacyjna podzielona była na trzy stopnie. Taka organizacja nie była dziełem przypadku, gdyż kryło się w niej odniesienie do podziału ludzi na trzy stany społeczne, stan rządzący (czyli szlachta i arystokracja), uczonych oraz tak zwanych żywicieli. Najwyżej w hierarchii szkolnej usytuowany był instytut kształcący najwyższe stany. Instytucja ta uczyła elitę, która w przyszłości miała piastować wysokie urzędy. W programie nauczania znalazły się geometria, matematyka, geografia, historia, szeroko rozumiane prawo oraz ekonomia. Drugi instytut o nazwie Pedagogium Nauczycielskie kształcił przyszłych nauczycieli, a także torował drogę do dalszej edukacji uniwersyteckiej. Trzeci stopień to szkoła realna, której absolwenci mieli w przyszłości parać się kupiectwem, rzemiosłem lub obejmować niższe stopnie urzędnicze. W edukacyjnej placówce Franckego, na wszystkich jej stopniach, wpajano pietystyczne zasady, a jej absolwenci mieli swoją postawą i moralnością popularyzować idee tego nurtu[128].

Halleński model szkoły Franckego był naśladowany przez zwolenników pietyzmu w wielu krajach, m.in. w Szwecji, Rosji czy Anglii.

127 A. Buzek, op. cit., s. 280-281.; M. Schmidt, op. cit., s. 63-82.; J. Wallmann, op. cit., s. 103-136.

128 M. H. Jung, *Pietismus*, Frankfurt a. Main 2005, s. 16-21.; D. H. Shantz, P. C. Erb, op. cit., s. 128-131.

Było to związane także z tym, że poczynając od 1704 roku August Hermann wysyłał swoich uczniów – misjonarzy na Węgry, do Skandynawii, Włoch, Holandii i na Bliski Wschód w celu głoszenia myśli pietystycznej[129].

Philipp Jakob Spener i August Hermann Francke odegrali ogromną rolę w zmianie mentalności i pobożności ówczesnego społeczeństwa Rzeszy Niemieckiej. To dzięki wpływowi Spenera protestanccy władcy zdecydowali o wprowadzeniu w Kościele ewangelicko-augsburskim obowiązkowej konfirmacji. Ten rytuał, do dziś organizowany odegrał historycznie dużą rolę w poszerzaniu alfabetyzacji społeczeństw protestanckich.

Jeden z uczniów Franckego, teolog Johann Albrecht Bengel (1687-1752)[130] wyraził się o późniejszych pietystach, że po śmierci Spenera zabrakło następców jego myśli i działań, którzy z podobną powagą traktowali jego spuściznę[131]. Pietyzm podupadać zaczął w latach 20 i 30 XVIII wieku, gdy zmarli jego główni założyciele. Następcy Spenera i Franckego nigdy nie osiągnęli sukcesów podobnych rozmiarów. Podsumowując te oceny, można przytoczyć słowa A. Buzka: „Niesłusznie zarzucano pietystom, że zamiast na prawowierność kładą przesadny nacisk na żywotność wiary i że księgi symboliczne stawiają na drugim miejscu po Piśmie Świętym. Słusznie wytykano im, że nie zważając na wolność chrześcijańską, stosowali przesadny rygor i zabraniali swym zwolennikom zabaw i rozrywek, i że uważając ogół Kościoła za zeświecczały, odłączali się od tego ogółu i tworzyli w obrębie zborów własne odrębne gromadki.

129 D. H. Shantz, P. C. Erb, op. cit., s. 129-130.

130 Johann Albrecht Bengel (1687-1752) – niemiecki teolog i duchowny luterański. Związany z radykalnym odłamem pietyzmu. Zmarł w Stuttgarcie w 1752 roku. Był mężem Johanny Reginy Bengel, z d. Seeger (1693-1770) – jednej z czołowych kobiet-działeczek na rzecz pietyzmu. Martin H. Jung, *Frauen des Pietismus. Zahn Porträts*, Gütersloh 1998, s. 74-86.; M. Schmidt, op. cit., s. 109-113.

131 A. Buzek, op. cit., s. 282.

Nie odnoszą się jednak te zarzuty ani do Spenera, ani do Franckego. Natomiast po śmierci obu mistrzów poczęły się uwydatniać słabe strony pietyzmu. Budzono w człowieku sztucznie przesadną skruchę i zwątpienie o sobie samym; następnie dążono do wywołania równie sztucznych uczuć błogości po rzekomym nawróceniu. Pielęgnowano jednostronnie uczuciowość; wielu popadło w przeczulenie religijne"[132].

Przemiany na Śląsku Cieszyńskim.

1. Sytuacja wyznaniowa i społeczna w Księstwie Cieszyńskim przed 1709 rokiem

W 1625 roku zmarł Fryderyk Wilhelm (1601-1625, panował jako książę cieszyński od 1617 r.) – ostatni męski potomek cieszyńskich Piastów. Rządy po nim sprawowała jego siostra księżna Elżbieta Lukrecja (1599-1653, panowała jako księżna cieszyńska od 1625 r.). Jeszcze w trakcie trwania wojny trzydziestoletniej, w 1629 roku, księżna pod naciskiem cesarskim została zmuszona, wbrew swoim przekonaniom, ogłosić *Statut religijny* zawierający liczne ograniczenia dla społeczności luterańskiej, dotyczące ich uczestnictwa we władzach miejskich oraz cechach rzemieślniczych. Praktycznie jednak *Statut,* ku uciesze księżnej*,* nie był przestrzegany ani w ratuszu, ani w cechach. Pro-protestancka polityka Elżbiety Lukrecji doprowadziła w konsekwencji do tego, że większość władz miejskich oraz cechów rzemieślniczych w Cieszynie pozostała protestancka[133].

Jednak po jej śmierci w 1653 roku księstwo cieszyńskie stało się

132 A. Buzek, op. cit., s. 281-282.
133 G. Biermann, *Geschichte des Protestantismus...*, s. 83.

dziedziczne i rządy na tym terenie objęli Habsburgowie, tym samym zaczynając trudny i bolesny dla mieszkańców proces rekatolicyzacji[134]. Księstwo cieszyńskie objął syn Ferdynanda III (1608-1657, panowanie od 1637 r.), Ferdynand IV (1633-1654, król Czech od 1646 r., cesarz od 1653 r.), nieugięty w sprawach wyznaniowych, zagorzały katolik. Podobna sytuacja miała miejsce w Oleśnicy, gdzie w 1647 roku zmarł Karol Fryderyk Podiebradowicz (1593-1647, panował jako książę oleśnicki od 1593 r.) – ostatni książę oleśnicki oraz w księstwie legnicko-brzesko-wołowskim, gdzie w 1675 roku zmarł 15-letni wówczas ostatni z tutejszych Piastów, Jerzy Wilhelm (1660-1675, panował jako książę legnicko-wołowsko-brzeski od 1672 r.)[135].

Według ustaleń pokoju westfalskiego wyznawcy luteranizmu, których prawa były łamane, mieli możliwość obrony przed kontrreformacją poprzez szukanie pomocy i wsparcia państw protestanckich. W rzeczywistości jednak postanowienie to nie mogło być powszechnie wykorzystywane. Przede wszystkim dotyczyło jedynie szlachty. Mieszczanie, którym jeszcze przed pokojem westfalskim w 1648 roku nakazano przyjęcie katolicyzmu lub opuszczenie miasta, z tego przywileju skorzystać nie mogli. Tak było w przypadku mieszkańców Cieszyna. Sytuację dodatkowo komplikował fakt, że przejąwszy władzę Habsburgowie na mocy zapisu statutu z 1629 roku, wyłączyli Cieszyn z religijnych postanowień pokoju westfalskiego, tym samym zamykając luteranom prawo do obrony swojej wolności religijnej i przywilejów[136].

134 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie w latach 1653-1709*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 66.; J. Spyra, S*tosunek miasta Cieszyna i jego władz do instancji nadrzędnych w czasach nowożytnych (1653-1848). Węzłowe problemy*, [w:] *Samorządność i elity władzy w Cieszynie na przestrzeni dziejów*, pod red. I. Panica, Cieszyn 2002, s. 89-110.

135 *Historia Śląska…*, s. 175.

136 Ibidem, s. 83.

Wkrótce po śmierci Elżbiety Lukrecji cesarz Ferdynand III wydał rozporządzenie nakazujące przejęcie wszystkich, znajdujących się na terenie księstw dziedzicznych, protestanckich świątyń. Dążenie do osłabienia protestantów na terenie Śląska miało dwa wymiary: z jednej strony liczyły się względy religijne i kontrreformacyjny program katolickich Habsburgów, z drugiej zaś istotny był również ten polityczny. Cesarz nie tolerował przejawów jakiejkolwiek opozycji, a bogate śląskie rody protestanckie stwarzały takie zagrożenie z uwagi na ich separatystyczne dążenia. Zawłaszczanie świątyń oraz ograniczenie wolności religijnych mogło znacznie osłabić pozycję protestanckich arystokratów na Śląsku i sprawić, że monarcha mógł czuć się bezpieczniej. Już w listopadzie 1653 roku z Cieszyna wygnano ostatniego protestanckiego kaznodzieję Matthiasa Servitiusa (daty nieznane)[137].

W celu realizacji cesarskich postanowień 24 grudnia 1653 roku powołano do życia komisję religijną, która miała za zadanie odebranie protestantom ponad 500 kościołów na Śląsku. Na jej czele stał Wacław Ottyk (Ottik) (daty nieznane) z Dobrzan, doktor teologii i ówczesny komisarz biskupa wrocławskiego[138].

W 1654 roku protestanccy mieszkańcy Cieszyna postanowili zwrócić się z prośbą o możliwość odprawiania nabożeństw w wybudowanym przez siebie malutkim kościele. W tym celu reprezentujący mieszkańców burmistrz Andrzej Wildau (1612-1686) oraz radca Wacław Pohledecki (zm. 1670) pojechali do Ratyzbony. Wniosek pozostał jednak bez odpowiedzi, a władca w lutym 1654 roku, potwierdzając przywileje miasta i Bractwa Winiarzy, pominął kwestię cieszyńskiego kościoła, co w

137 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 20, 443. - Autor podaje, ze pastor nazywał się Michał Serwatius.
138 Ibidem, s. 70.

praktyce oznaczało zakaz wszelkiej wolności religijnej na tym terenie. 21 marca 1654 roku kościół Świętej Trójcy w Cieszynie został oficjalnie odebrany protestantom za sprawą wymienionej wyżej komisji. Ogółem w okresie od 21 marca do 18 kwietnia 1654 roku zamknięto wszystkie (49) kościoły protestanckie w Księstwie Cieszyńskim[139]. Były to świątynie znajdujące się w: Cieszynie (kościół Świętej Trójcy – obecnie kościół rzymsko-katolicki, filia Kościoła św. Marii Magdaleny w Cieszynie), Lesznej Górze, Wendryni, Nydku, Bystrzycy, Końskiej, Ropicach, Trzycierzy, Gutach, Trzanowicach, Cierlicku, Kościelcu, Domaslowicach, Szebiszowicach, Błędowicach, Szumbarku, Szenowie, Rzepiszczach, Kończycach Wielkich, Ostrawie Polskiej, Pietwaldzie, Suchej, Olbrachcicach, Stonawie, Karwinie, Frysztacie, Petrowicach, Marklowicach, Rudzicach, Grodźcu, Górkach, Ustroniu, Nierodzimiu, Simoradzu, Dębowcu, Zamarsku, Hażlachu, Zebrzydowicach, Kończycach Małych, Ochabach Wielkich, Pierśćcu i Pruchnej[140].

Choć Ferdynand III starał się rządzić twardą ręką, to nie doprowadził do zmiany władz miejskich w Cieszynie i nie usunął ze stanowiska protestanckiego burmistrza Andrzeja Wildaua. Położenie protestantów pogorszyło się po nagłej śmierci księcia i objęciu tronu księstwa przez jego ojca, cesarza Ferdynanda III. Jego pierwszą decyzją było zastąpienie protestantów we wszystkich władzach miejskich katolikami. Andrzeja Wildaua na stanowisku burmistrza zastąpił jego dawny współpracownik Wacław Pohledecki, który w tym celu musiał wyrzec się swoich protestanckich przekonań[141]. Nowy cieszyński magistrat wraz ze

139 Ibidem, s. 69.; O. Wagner, *Kościół macierzysty wielu krajów. Historia Kościoła Ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim w latach 1545-1918/20*, tłum. Ł. Barański, Bielsko Biała 2008, s. 51.

140 O. Wagner, op. cit., s. 51.

141 Andrzej Wildau odszedł od luteranizmu w 1661 roku. Dzięki temu został mianowany na stanowisko prymatora miasta Cieszyna. Do jego głównych obowiązków należało

starostą ustalili, że w mieście nie mogą przebywać kaznodzieje, a każde nabożeństwo luterańskie czy tajne, czy jawne zostanie obciążone karą w wysokości 10 marek[142].

Tymczasem ze strony ówczesnego cieszyńskiego proboszcza i dziekana katolickiego Adama Fritscha (daty nieznane), zaczęły płynąć skargi na fatalną sytuację materialną i moralną miejscowej parafii katolickiej. W liście do rady miejskiej Cieszyna z 4 czerwca 1655 roku zwracał uwagę na niski poziom moralności mieszkańców, którzy zamiast mszy wybierają szynki i raczenie się alkoholem, a do tego ponadto w dni świąt kościelnych nie przestrzegają zakazu pracy fizycznej. Fritsch prosił także radę miejską o pomoc w remoncie budynku szkoły oraz naprawie dachu i dzwonnicy kościoła. Ponadto zażyczył sobie odpisów zachowanych w archiwach dawnych przywilejów dla kościoła w Cieszynie. Jego zdaniem egzekucja zapomnianych fundacji i dochodów w znacznym stopniu poprawiłaby byt parafii. Starania duchownego przyniosły pożądany efekt, na przykład w postaci ustanowionego w 1655 roku przez starostę ziemskiego nakazu wnoszenia opłat na rzecz parafii katolickiej przez wszystkich mieszkańców. W roku 1656 za pośrednictwem regenta Komory Cieszyńskiej odnowiono kilka fundacji mieszczan cieszyńskich z 1577 roku[143].

Szeroko zakrojona akcja kontrreformacyjna skłaniała ludność protestancką do stopniowego rezygnowania ze swoich dotychczasowych przekonań. Najbardziej podatni na dobrowolną zmianę wyznania byli w tym

---

sprawowanie kontroli nad samorządem. Prymator często był funkcją nadrzędną wobec burmistrza. Urząd prymatora został oficjalnie zniesiony dopiero w 1712 roku. W. Gojniczek, *Elity władzy w Cieszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Samorządowość i elity władzy w Cieszynie na przestrzeni dziejów*, pod red. I. Panica, Cieszyn 2002, s. 81.

142 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 70.

143 Ibidem, s. 71.

wypadku ludzie mało zamożni, ale jednocześnie ambitni, zdający sobie sprawę z tego, że nie zrealizują swoich dążeń, jeśli nie zaczną współpracować z nową władzą[144].

Mimo iż ustanowione po 1655 roku władze miasta Cieszyna w dużej części były wyznania katolickiego, to w magistracie długo funkcjonował specjalny wydział istniejący jeszcze przed objęciem tronu przez Habsburgów złożony z protestantów. Jego głównym zadaniem okazało się powstrzymywanie realizacji żądań i zamierzeń katolickiego proboszcza, tych związanych z kościołem jak i szkołą, w której proboszcz Fritsch chętnie widziałby wszystkie dzieci bez względu na pochodzenie i wyznanie.

Za rządów następcy Ferdynanda III – Leopolda I (1640-1705, panowanie od 1655 r.) władcy wychowanemu przez jezuitów, polityka rekatolizacyjna na Śląsku weszła w nową fazę. Był to władca, który za wszelką cenę dążył do ujednolicenia pod względem religijnym obszaru Śląska Cieszyńskiego. Swój cel chciał osiągnąć przy pomocy istniejącego prawa, zarządzeń, przymusu, licznych ograniczeń, a nawet kar więzienia[145]. Wzmożona rekatolizacja oparta głównie na karach i stopniowym zaostrzaniu prawa doprowadzała do stosunkowo szybkiej konwersji na katolicyzm wielu cieszyńskich protestantów.

W 1661 roku cieszyńską komisję religijną zamieniono na komisję likwidacyjną, której głównym zadaniem była ostateczna eliminacja luteranizmu. W tym samym 1661 roku ukazał się zakaz udzielania chrztów poza parafią katolicką, a także prowadzenia modlitw i śpiewania pieśni religijnych nawiązujących do protestantyzmu. Władze w Cieszynie i innych

144 W. Gojniczek, op. cit., s. 81.

145 Cieszyńskie więzienie protestanccy mieszkańcy prześmiewczo nazywali „szkołą teologiczną". J. Spyra, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, [w:] *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012, s. 50.

miastach musiały ponadto złożyć pisemne oświadczenie, że na ich terenie od tej pory nie będzie przebywał żaden protestancki pastor. Jeden ze starostów baron Adam Borek (zm. 1694) z Roztropic zarządził, że odtąd wszyscy mieszczanie, bez względu na poglądy, mają obowiązek obchodzić uroczystości katolickie. Do tego zarządził, że towary produkowane przez ludność o poglądach protestanckich będą konfiskowane i przekazywane na rzecz lokalnego szpitala[146].

Efekt tych działań można ocenić na podstawie odpowiedzi magistratu Cieszyna na zadane przez w 1663 roku pytanie świdnickiego syndyka, Efraimowi Ignacemu Nasonowi (zm. ok. 1670), dotyczące sytuacji w Cieszynie. Pisano w niej, że choć po 10 latach od objęcia władzy w Cieszynie przez Habsburgów „(…) w mieście odbywają się jedynie katolickie nabożeństwa, a protestanckie są całkowicie zakazane, to jednak większość mieszczaństwa pozostaje luterańska, za wyjątkiem sądu i niektórych niższych urzędników”[147].

Nadal więc działania kontrreformacyjne były, z punktu widzenia Kościoła rzymskiego oraz władz konieczne. W Cieszynie walka z luteranizmem nabrała rozpędu za czasów urzędowania na stanowisku starosty (od 1667), już wspomnianego, Jana Fryderyka Larischa, konwertyty z luteranizmu[148]. Już w marcu 1667 roku Larisch wydał rozporządzenie, którego wykonawcą miał być magistrat cieszyński, dotyczące ustalenia opieki nad sierotami z rodzin wyznających luteranizm. Starosta nakazywał,

146 J. Spyra*, Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 74.
147 Ibidem, s. 72.
148 Jan Fryderyk Larisch z Ligoty i Karwiny pan na Karwinie i Solcy (1612-1669) – syn Henryka Larischa z Elguth (z Ligoty, z Lhoty) i Ewy Wilczek z Dobrej Zemicy (Guttenlandii), córki Jana (Mikołaja) Wilczka z Dobrej Zemicy i Ewy Bludowskiej. Od 1667 roku pełnił funkcje starosty cieszyńskiego, asesora sądu ziemskiego Księstwa Cieszyńskiego oraz marszałka ziemskiego. Od 1654 roku baron czeski. *Dzieje Śląska Cieszyńskiego…,* s. 39-40.

by wyznaczano im opiekunów, którymi mogli być wyłącznie katolicy. Ponadto każde dziecko, bez względu na wyznanie, miało uczęszczać na katolickie katechezy. Dalej starosta decydował, że prawa miejskie Cieszyna, Jabłonkowa, Skoczowa i Strumienia mogą otrzymywać jedynie katolicy. Mistrzami w cechach, czeladnikami oraz uczniami mogli także zostać jedynie katolicy, zaś protestanccy czeladnicy zmuszeni byli do prowadzenia swej działalności w sposób obwoźny, przy czym nie mogli zatrzymywać się w miastach na dłużej niż na 3 dni. W przypadku gdyby protestancki czeladnik planował małżeństwo z miejscową kobietą, zobowiązany był uprzednio przejść na katolicyzm. Zmieniono także prawo spadkowe, wskutek czego protestanci mieli utrudnione nabywanie spadków[149].

Ludność protestancka w Cieszynie przez długi czas starała się odzyskać swoje prawa wyznaniowe, podejmując działania zgodne z prawem. W 1664 roku dwaj wysłannicy magistratu cieszyńskiego- Jan Salentarius (daty nieznane) i Jan Albrecht Matter (daty nieznane) wybrali się do Wiednia do cesarza z prośbą o zmianę polityki. Ich prośby nie zostały jednak wysłuchane. Reakcją na decyzje starosty Larischa było wysłanie w 1669 roku przez Cieszyn i inne miasta przedstawicieli protestanckich stanów w osobach Eliasa Tarwczy (daty nieznane), Johanna Spürzena (daty nieznane) i Philippa Maluchena (daty nieznane) z pisemną skargą na starostę Larischa. Po kilku miesiącach skarga trafiła do wrocławskiego Urzędu Zwierzchniego[150], który 2 października 1669 roku orzekł, że pokój

149 *Dzieje Śląska Cieszyńskiego ...,* s. 39-40.; J. Spyra*, Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 73-74.

150 Urząd Zwierzchni (Oberamt, Oberamtregirung) – dążący do centralizacji władzy Ferdynand II Habsburg w 1629 roku powołał Urząd Zwierzchni z siedzibą we Wrocławiu. Był to najważniejszy, zależny od króla organ administracyjny. Do tej pory silna pozycja Starosty Generalnego została po 1629 roku sprowadzona do roli zarządzającego Królewskich Urzędem Zwierzchnim w Księstwie Górnego i Dolnego Śląska. Urząd składał się ze starosty, kanclerza oraz 3 radców z których jeden był szlachcicem, a dwaj pozostali uczonymi w prawie. Z czasem zwiększyła się liczba

westfalski z 1648 roku nie zapewnia protestantom z Cieszyna ochrony ich wyznania, a co za tym idzie, mieszczanie ci muszą podporządkować się zarządzeniom starosty Larischa[151].

Skuteczność starosty związana była przede wszystkim z ogromnym wsparciem jego działań ze strony ówczesnego cieszyńskiego dziekana i proboszcza katolickiego Aleksandra Augustyna Klaybora (zm. 1692). To on właśnie 30 lipca 1670 roku przedstawił staroście Larischowi swego rodzaju instrukcję, 12 punktów według których należało postępować aby zwalczyć luteranizm w Cieszynie. Zawierała ona podsumowanie wydanych dotychczas nakazów i zarządzeń wymierzonych w ludność protestancką, głównie nakazów uczestnictwa w katolickich mszach oraz zakazu uczęszczania na luterańskie nabożeństwa. W kolejnych latach na protestantów narzucono także obowiązek katolickiej spowiedzi wielkanocnej oraz przestrzeganie postu[152]. Sytuacji wyznaniowej protestantów nie polepszyło także sprowadzenie do miasta przez starostę Larischa w 1670 roku jezuitów[153].

Cesarz Leopold I (1640-1705, cesarz od 1658 r.) był władcą, który za wszelką cenę dążył do ujednolicenia pod względem religijnym obszaru Śląska Cieszyńskiego. Swój cel chciał osiągnąć przy pomocy istniejącego

radców, dlatego podzielono ich na dwie ławy: uczonych oraz rycerską. Od 1672 roku na polecenie króla Urzędem Zwierzchnim zarządzał dyrektor, którym został Krzysztof Leopold Schaffgotsch (zm. 1703 r.). Do głównych zadań Urzędu Zwierzchniego należały: kontrola nad werbunkiem żołnierzy, piecza nad życiem religijnym mieszkańców, nadzór nad sądami, bezpieczeństwem oraz wolnością handlu i cechami oraz utrzymanie prawidłowych stosunków z sąsiadami w tym z Rzeczpospolitą. Ostatecznie po wybuchu I wojny śląskiej w 1740 roku oraz po włączeniu Śląska do Królestwa Prus urząd starosty generalnego zanikł. K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska. 1202-1740*, Wrocław 2005, s. 200-201.; K. Orzechowski, *Funkcjonowanie śląskiego sejmu w XVII i XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne", tom XXX, z. 2, 1978, s. 54, 62.

151 J. Spyra*, Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 75.; K. Radda, *Materialien zur Geschichte des Protestantismus im Herzoghtum Teschen*, Teschen 1884/1885, s. 9-10.

152 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 75-76.

153 Ibidem, s. 76-77.

prawa, zarządzeń, przymusu, licznych ograniczeń, i więzienia opornych. Wzmożona rekatolicyzacja oparta głównie na karach i stopniowym zaostrzaniu prawa doprowadziła do stosunkowo szybkiej konwersji na katolicyzm.

Choć prawdopodobnie do Cieszyna początkowo sprowadzono jedynie dwóch jezuitów, to ich rola w procesie przywracania katolicyzmu w regionie była bardzo duża. Szacuje się, że w latach 1671-1688 przekonali do niego w sumie 2553 osoby. Szczególnie aktywny w tym przedsięwzięciu był jezuita Jan Pissek (daty nieznane)[154], który na przestrzeni lat 1671-1678 „nawrócił" na katolicyzm ponad 1700 osób[155]. Drugim znanym z nazwiska jezuitą działającym w Cieszynie był Paweł Beranek (daty nieznane) . Obaj zakonnicy, po przybyciu do miasta na pewien czas zatrzymali się w domu sekretarza Jana Ignacego Zimy (daty nieznane), skąd prowadzili szeroko zakrojone akcję tępienia protestantyzmu. Zarówno jezuici, jak i sam urzędnik, byli świadomi znaczenia faktu, że losy tego wyznania w regionie w dużej mierze zależą od tego, w jakim stopniu będzie ono opierało się na społecznych elitach, czyli miejscowych rodzinach szlacheckich. Pierwszy impet działań zakonu skierował się więc przeciwko nim, głównym orędownikom protestantyzmu.

Na pierwszy ogień poszła edukacja domowa dzieci, w ramach której rodziny szlacheckie zatrudniały często prywatnych luterańskich nauczycieli. Zdaniem jezuitów funkcję tę pełnili ukrywający się duszpasterze

154 Jan Pissek – urodził się w Pawłowicach niedaleko Żor. Gimnazjum ukończył w 1662 roku w Opawie, gdzie po ukończeniu szkoły wstąpił do nowicjatu jezuickiego. Studiował filozofię w Pradze, a następnie uczył w szkole jezuickiej w Litomierzycach. Po ukończeniu studiów teologicznych, od 1664 roku pracował w Pradze, a następnie w Iczynie skąd w 1670 roku został przeniesiony przez o. Szymona Schurera - przełożonego prowincji czeskiej, do Cieszyna. J. Kiedos, *Jezuici i ich udział w katolickiej reformie kościelnej na Śląsku Cieszyńskim w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne", tom XXXV, z. 4, 1988, s. 35.

155 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...*, s. 50.

protestanccy. Wspólnymi siłami, sekretarz Zima i jezuici doprowadzili więc do wydania 14 września 1671 roku cesarskiego dekretu zmuszającego protestancką szlachtę do zwolnienia nauczycieli uczących w ich domach[156].

Po opuszczeniu siedziby sekretarza, obaj jezuici zostali przeniesieni do ofiarowanego im przez miasto prywatnego domu z ogrodem i niedużą kaplicą. Nadal skupiali się na działaniach przeciwko protestanckim rodzinom szlacheckim. Dzięki pomocy okolicznych katolickich proboszczów sporządzona została lista szlachciców będących zwolennikami protestantyzmu. W odniesieniu do nauczania synów otrzymali alternatywę: albo wyślą ich do szkół jezuickich albo do szkół protestanckich znajdujących się na Dolnym Śląsku i uwzględnionych w pokoju westfalskim z 1648 roku. By ułatwić podejmowanie decyzji, Jan Pissek doprowadził do założenia w 1676 roku czteroklasowego cieszyńskiego gimnazjum jezuickiego[157].

Uwaga jezuitów skupiła się także na mieszczanach, którzy byli przez zakonników dosłownie inwigilowani. Na polecenie mnichów i przy współudziale magistratu cieszyńskiego przy bramach wjazdowych do miasta stały straże, które pilnowały aby protestanccy mieszczanie nie przekradali się do pobliskich lasów na tajne nabożeństwa (o tym niżej). Jezuici znienacka nachodzili mieszkańców w ich domach i rekwirowali znalezione tam książki protestanckie. Skargi ludności na nic się nie zdały, bo już w 1673 roku Urząd Zwierzchni we Wrocławiu uznał takie działania zakonników za zgodne z prawem. Zatwierdzono także wymyślone przez jezuitów kartki ewidencyjne dla spowiadających się, które wierni winni oddawać w parafii w trakcie wielkanocnej spowiedzi. W razie nie złożenia

156 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. , s. 76-77.
157 W 1727 roku do gimnazjum jezuickiego uczęszczało około 300 uczniów. J. Kiedos, op. cit., s. 38.

zaświadczenia, magistrat cieszyński nakładał karę grzywny lub pozbawienia wolności za uchylanie się od katolickich obowiązków. Obostrzenia dotknęły także rzeźników, którzy nie mieli prawa sprzedawać mięsa w soboty oraz przed świętami, co miało zmusić mieszkańców do przestrzegania postu. Jezuici w Cieszynie kontrolowali też zachowanie dzieci i młodzieży, sporządzając dokładną listę tych, którzy nie przystąpili do sakramentu komunii, jednocześnie nakazując im udział w cotygodniowych naukach katechizacyjnych. Rodziców dzieci, które mimo rozporządzenia nie uczestniczyły w lekcjach katechezy, zamykano w więzieniu[158].

Działalność jezuitów była znacznie bardziej umiarkowana na górskich i podgórskich terenach podległych bezpośrednio Komorze Cieszyńskiej[159] oraz Habsburgom, a powodem tego była obawa władz przed masową emigracją ludności oraz, co się z tym wiąże, z zubożeniem tego terenu oraz spadkiem dochodów z pańszczyzny[160].

Zwiększanie się liczby katolików w Cieszynie spowodowało, że dotychczasowa, zajmowana przez cieszyńskich jezuitów kaplica, z biegiem czasu zaczęła być za mała. Po śmierci katolickiego proboszcza Klaybora w 1692 roku cesarz wyraził zgodę, aby jezuici przejęli kościół parafialny w Cieszynie i stąd prowadzili dalej swoją akcję. Po przeniesieniu jezuitów

158 Ibidem, s. 36-37.; F. Maroń, *Parafia górnośląska w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne", nr 5, 1972, s. 160.

159 Komora Cieszyńska (niem. Teschener Kammer) – Oficjalna nazwa majątków należących do książąt cieszyńskich. Komorę utworzono w 1653 roku. „Największy kompleks ziemski należał do Komory Cieszyńskiej, stanowiącej własność rodziny panującej. Kiedy w 1653 roku Habsburgowie przejęli dawną domenę książęcą, tworzyły ją 4 miasta i 31 wsi, przy czym specyficzną pozycję zajmował Cieszyn, stolica księstwa, Skoczów, Strumień i Jabłonków traktowano jako miasta kameralne. Majątki te połączono pod jednym zarządem, zachowując jednak podział na klucz cieszyński (lub cieszyńsko-jabłonkowski) oraz mniejszy strumieńsko-skoczowski, który uważany był za własność alodialną, czyli prywatną, a nie lenną (…) dobra Komory wyraźnie dzieliły się na część nizinną, z przewagą rolnictwa zbożowego, oraz górską, z dominującą rolą pasterstwa". J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...*, s. 131-132.

160 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...*, s. 50.

mianowano spośród nich nowego proboszcza i dziekana, którym został Jerzy Hawełka (zm. ok. 1700). Wraz z tą nominacją liczba zakonników zwiększyła się do czterech. Dwóch z nich miało prowadzić jak dotychczas działalność antyprotestancką i rozwijać pracę w terenie, a dwaj pozostali w tym czasie doglądali spraw parafialnych[161].

Dokładną sytuację religijną Śląska Cieszyńskiego pod koniec XVII wieku określić możemy dzięki kościelnym aktom wizytacyjnym z 1697 roku. Pomimo szeroko zakrojonej akcji kontrreformacyjnej, ogromnego zaangażowania jezuitów, proboszczów katolickich oraz władz lokalnych i państwowych, na Śląsku pozostawały tereny, których mieszkańcy otwarcie przyznawali się do luteranizmu. Mowa tu przede wszystkim o majątkach protestanckiej szlachty w: Suchej, Drogomyślu, Błędowicach i Trzanowicach, oraz niektórych górskich wsiach kameralnych, między innymi Bystrzycy, Karpętnej, Nydku, Ligotce Kameralnej i Oldrzychowicach. Szczególnym przykładem jest także Wisła, która w tamtym okresie była całkowicie protestancka. Drugim jednolitym pod względem wyznaniowym miejscem było Bielsko. W Starym Bielsku według wspomnianej wizytacji mieszkało 2 katolików, a w Bielsku katolicyzm deklarowało 7 osób [162].

Po pewnym czasie, obecność jezuitów w Cieszynie zaczęła budzić obawy i niechęć innych katolickich księży. Po śmierci Hawełki i objęciu stanowiska proboszcza i dziekana przez nieprzychylnego jezuitom księdza Samuela Wolffa (daty nieznane), zakonnicy musieli opuścić kościół parafialny i powrócić do swojej dawnej, niewielkiej kaplicy, którą w krótkim czasie rozbudowali i już w 1701 roku stworzyli z niej świątynię na kształt kościoła. Zabieg ten nie spodobał się obecnemu dziekanowi, w

161 J. Kiedos, op. cit., s. 35.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 292.
162 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...*, s. 51.

związku z czym wystosował on skargę do kurii wrocławskiej, w której zauważył także, że: „(…) odprawiają nabożeństwa w czasie sumy parafialnej i zaopatrują chorych, przywłaszczając sobie tym samym prawa proboszczowskie". Kuria wrocławska tym razem nie poparła księdza Wolffa, a jego skargi na jezuitów odtąd stały się sporadyczne[163].

Rekatolizacja Śląska Cieszyńskiego odbywała się w dwóch etapach. Pierwszy etap polegał na usunięciu luterańskich kaznodziejów co utrudniło mieszkańcom praktykowanie kultu protestanckiego. Ponadto najważniejsze władze w cieszyńskim magistracie oddane zostały w ręce katolików, a protestancką ludność reprezentował jedynie jeden odrębny wydział. Z kolei drugi etap zapoczątkowany został w 1670 roku przybyciem jezuitów, którzy w porozumieniu z władzami miejskimi oraz Urzędem Zwierzchnim we Wrocławiu ograniczyli wolność wyznaniową do tego stopnia, że zwolennicy protestantyzmu mieli do wyboru albo konwersję na katolicyzm albo emigrację[164].

Oficjalnie każdy mieszkaniec księstwa cieszyńskiego należał do Kościoła katolickiego, a wolność wyznaniowa przysługiwała jedynie szlachcie. To właśnie w okresie reformy katolickiej Śląska Cieszyńskiego na tym terenie rozpowszechniły się kościoły leśne i tajne spotkania modlitewne. Ogólna liczba praktykujących w ukryciu protestantów jest dziś trudna do oszacowania. Janusz Spyra w swej publikacji zauważa, że mogła to być nawet jedna trzecia wszystkich mieszkańców księstwa[165].

Długie lata radykalnej kontrreformacji nie unicestwiły protestantyzmu na tym terenie, ale przyczyniły się do jego znacznego osłabienia. Szlachta, mająca prawo do wolności religijnej często stawała w

163 Cyt. za J. Kiedos, op. cit., s. 36.
164 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 87-88.
165 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 52.

obronie swoich poddanych, jednak jej wstawiennictwo nie zawsze przynosiło efekty. Groźby więzienia, kary pieniężnej, odebrania potomstwa czy konfiskaty majątku skutecznie wpływały na postawę większości mieszkańców. Starsze pokolenie często nie przyznawało się do swoich upodobań religijnych, a młodsze musiało być wychowywane według zasad katolickich[166]. Zmianę w zakresie sytuacji wyznaniowej Śląska przyniosła dość nieoczekiwanie II wojna północna tocząca się w latach 1700-1721.

2. Ugoda w Altranstädt - 1 września 1707 r.

Uciśnionych śląskich protestantów niespodziewanie wsparła zaangażowana w wielką wojnę północną Szwecja. W 1706 roku szwedzki władca Karol XII (1682-1718, panowanie od 1697 r.) wyprawił się wraz z armią aż do Saksonii w celu ostatecznego pokonania Augusta II Mocnego (1670-1733, panowanie od 1697 r.). W trakcie przemarszu przez Śląsk szwedzki władca, protestant, został przyjaźnie przywitany przez społeczeństwo. Protestancka ludność Śląska widziała w nim wybawcę od katolickiego ucisku, a także osobę, która mogła zapewnić przestrzeganie postanowień pokoju westfalskiego z 1648 roku. Znane są przypadki, kiedy ludność zamieszkująca śląskie miasta przysyłała do króla Karola XII swe prośby o wstawiennictwo u cesarza Józefa I Habsburga (1678-1711, król Niemiec od 1690 r., cesarz od 1705 r.) – do tej pory nieugiętego w kwestii religijnej[167]. Karol Michejda zamieścił w swej książce opis determinacji ludu Śląska w walce o wolność religijną, czytamy u niego: „Karol XII

166 J. Spyra, *Kontrreformacja w Cieszynie…,* s. 87-88.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 52.
167 J. Pater, *Kościoły pokoju i łaski przejawem tolerancji religijnej na Śląsku*, [w:] *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, pod red. L. Harc i G. Wąs, Wrocław 2009, s. 154.; Z. Anusik, *Karol XII*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006, s. 150-151.

naocznie przekonał się, jaki to ucisk religijny ciąży na ewangelikach śląskich. Opowiadają, że niedaleko Legnicy pod Stynawą pewien szewc zatrzymał jego konia i błagał króla, żeby się ujął za ewangelikami księstw śląskich"[168].

Przełom nastąpił 1 września 1707 roku w Altranstädt, gdzie szwedzki władca Karol XII zmusił, pod groźbą użycia siły, cesarza Józefa I – zaangażowanego wówczas w walki na zachodzie Europy i na Węgrzech, do podpisania pokoju religijnego gwarantując śląskim protestantom ustanowioną już w 1648 roku w Westfalii wolność wyznania i praktyki religijnej[169].

Ugoda w Altranstädt umożliwiała budowę nowych świątyń oraz zwrot w przeciągu 6 miesięcy protestantom ich kościołów odebranych po pokoju westfalskim w księstwach legnickim, wołowskim, brzeskim, ziębickim i oleśnickim. Ludności gwarantowano wolność w wyborze wyznania, nie można było nikomu nakazywać wyznania katolickiego, dyskryminować z powodów wyznaniowych, ani utrudniać zakupu ziemi. Do momentu wybudowania świątyń, luteranie mogli uczestniczyć w nabożeństwach odprawianych we własnych domach, natomiast ich dzieci mogły być kształcone w szkołach protestanckich lub przez nauczyciela domowego. Ze strony rządu szwedzkiego nad prawidłowym wprowadzaniem w życie postanowień ugody czuwał pełnomocnik Henning von Strahlenheim (1665-1731)[170]. W wyniku jego działań w wymienionych wyżej księstwach zwrócono łącznie 122 kościoły, a cesarz zgodził się na budowę sześciu tak zwanych Kościołów Łaski (czes. Chrám Milosti, niem.

168 K. Michejda, *Z historii Kościoła ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, Katowice 1992, s. 63.; Z. Anusik, op. cit., s. 151.

169 R. Janik, op. cit., s. 56.; J. Pater, op. cit., s. 154.; Z. Anusik, op. cit., s. 154.

170 Henning von Strahlenheim (1665-1731) – szwedzki dyplomata polityk w latach 1699-1710 ambasador Szwecji w Austrii. H. Hofberg, F. Heurlin, V. Millqvist, O. Rubenson, *Svenskt biografiskt handlexikon*, Sztokholm 1906, s. 541.

Gnadenkirche) w Jeleniej Górze, Cieszynie, Kamiennej Górze, Miliczu, Kożuchowie i Żaganiu[171].

Sposób oraz lokalizacja świątyń ewangelickich zostały ustalone tak, że budynek miał zostać zbudowany poza murami miasta na odległość jednego strzału armatniego, a kościół mógł posiadać wieżę. Szkoły, podobnie jak świątynie, można było wznieść jedynie poza murami miasta. Nominacja kaznodziejów, którzy mieli się zająć posługą w nowych parafiach wymagała zatwierdzenia przez samego cesarza[172].

Konwencja z Altranstädt regulowała wiele aspektów życia religijnego i prywatnego ludzi. Poruszała między innymi bardzo ważną kwestię wychowania dzieci luterańskich. W tekście czytamy, między innymi: „§5. Sierotom, zrodzonym z rodziców wyznania augsburskiego, jakiejkolwiek by były płci i jakiegokolwiek stanu, nie będzie się narzucać opiekunów innej wiary, a tym bardziej niedopuszczalne będzie zamykanie ich w klasztorach i wpajanie im zasad obcej religii; a ponieważ matkom z naturalnego prawa przynależy wychowanie i kształcenie swoich dzieci, będzie im wolno, w razie braku opiekunów prawnych, lub wskazanych testamentem, domagać się wyznaczenia takich, którzy religię augsburską wyznają". W innym paragrafie czytamy: „§7. Sprawy małżeńskie i inne, odnoszące się do religii, albo wcale nie będą konsystorzowi katolickiemu podlegać, albo będą sądzone wedle zasad przyjętych w wyznaniu augsburskim. W tych zaś księstwach, gdzie za czasów pokoju westfalskiego istniały konsystorze wyznania augsburskiego, mają one być odbudowane i przywrócone do dawnego użytku, aby mogły rzeczone sprawy badać i

171 J. Pater, op. cit., s. 155.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 53, 293.

172 K. Michejda, *Z historii Kościoła…,* s. 67.; L. Harc, *Ocena roli i znaczenia konwencji altransztadzkiej w piśmiennictwie śląskim XVIII wieku,* [w:] *Religia i polityka…,* s. 135.; *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707-1709*, „Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte ostdeutschlands", T. 8, Köln-Wien 1971, s. 101-140.

rozstrzygać, z zachowaniem wszakże prawa do odwoływania się do zwierzchniego księcia”[173].

Sama ugoda, a także jej wprowadzenie w życie miało swoją cenę, którą musieli zapłacić protestanci. Cesarz Józef I za swą „łaskę” otrzymał 700 tysięcy guldenów, opieka i wstawiennictwo Karola XII została wyceniona na 200 tysięcy guldenów, komisja cesarska otrzymała 15400 guldenów. Pełnomocnik szwedzki za czuwanie nad prawidłowym wcielaniem w życie postanowień pokojowych uzyskał 20 tysięcy guldenów[174].

Postanowienia Józefa I zaniepokoiły zatroskanego o majątki kościelne na tym terenie papieża Klemensa XI (1649-1721, papież od 1700 r.). W wyniku jego licznych nacisków cesarz wydał postanowienie nakazujące budowę nowych kościołów katolickich na terenie Śląska: 10 w księstwie brzeskim, 2 w wołowskim i 3 w księstwie legnickim[175].

U podstaw ugody w Altranstädt leżały różne motywy i potrzeby obu stron. Król Szwecji Karol XII, wiedziony chęcią pomocy dla współwyznawców ze Śląska, chwilowo zarzucił swe własne aspiracje polityczno-terytorialne aby zająć się sytuacją uciemiężonych protestantów. Władcy Szwecji w ogromnej mierze zależało na wolności religijnej tych ziem, dlatego zaangażował się w występujący tu konflikt. Takiej postawie Karola XII przeciwstawiał swe działania cesarz Józef I Habsburg, zagorzały katolik, który był do tej pory głuchy na prośby śląskich stanów i prowadził politykę wyznaniową twardą ręką[176]. Zwrócono jednak uwagę na pozareligijne motywy cesarza: Valentin Urfus głosił tezę, że cesarz nie

173 *Die Altranstädter Konvention von 1707*, „Beihefte zum Jagrbuch für Schlesische Kirchengeschichte”, T. 11, Würzburg 2009, s. 11-12. (tłum. M. Gąsowska)
174 J. Pater, op. cit., s. 155.
175 Ibidem, s. 155.
176 L. Harc, op. cit., s. 141., N. Conrads, *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Szchlesien,* Köln-Wien 1971.

został przymuszony do podpisania ugody, ale sam podjął decyzję o zmianie swej polityki. Miało to wynikać z jego szerszych planów przekształcenia dotychczasowej polityki państwowo-wyznaniowej[177].

Konwencja z 1707 roku oraz jej reces egzekucyjny wydany 8 lutego 1709 roku zostały przyjęte przez luteranów z ogromną radością. W latach późniejszych okazało się, że w praktyce akty te nie gwarantowały im jednak pełni praw. Pomimo zrównania obu wyznań w dalszym ciągu na urzędach państwowych katolicy dominowali. Luteranie wciąż mieli problemy przy zakupie majątków ziemskich. W wielu miejscach Śląska od cesarza uzależniono także plany matrymonialne zamożnych luteranek, aby zmusić je do małżeństw mieszanych wyznaniowo, a co za tym idzie oddać ich majątki katolikom. Także postanowienia ugody dotyczące osieroconych dzieci były łamane. Często umieszczano je w katolickich placówkach opiekuńczych lub szkołach katolickich. Reasumując, ugoda w Altranstädt znacznie poprawiła warunki wyznaniowe na Śląsku, jednak poprzez wybiórcze realizowanie jej zapisów nie spełniła z pewnością wszystkich oczekiwań luteranów[178].

3. Uwarunkowania powstania parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie

Możliwości i skala wykorzystania ugody z Altranstädt w Cieszynie w dużej mierze zależały od tutejszej sytuacji wyznaniowej i społecznej. Najważniejszym jej elementem jest fakt przetrwania, mimo nasilonej polityki katolicyzacji, licznych grup ewangelików, które kryły się w

177 V. Urfus, *Náběh k nové církevní politice Josefa I. v Čechách – vnější rámec altranstädské smlouvy?*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 130-137.

178 J. Pater, op. cit., s. 156.

miejscach niedostępnych dla jezuickich zakonników i katolickich księży, w górach i lasach regionu. Grupy te tworzyły tak zwane kościoły leśne czyli często zlokalizowane na odludziu Beskidu Śląskiego, w gęstych lasach lub wysoko w górach, gdzie w okresie wzmożonej kontrreformacji w latach 1654-1709 ludność luterańska Śląska Cieszyńskiego w ukryciu spotykała się na wspólnych modlitwach i nabożeństwach. Miejsca takie znajdowały się między innymi na zboczach góry Równicy, w okolicach Bielska Białej, Jaworza i Wisły oraz na zboczach góry Czantorii[179].

Kilka tygodni po ogłoszeniu 19 września 1707 roku przez starostę cieszyńskiego postanowień ugody w Altranstädt ewangelickie stany powołały komisję religijną w skład której wchodziło siedem osób, a którą na zewnątrz reprezentował baron Ferdynand Henryk Sobek (zm. po 1722) z Kornic. Baron natychmiast udał się do Wrocławia, gdzie w Urzędzie Zwierzchnim bezskutecznie próbował odzyskać cztery kościoły ewangelickie: w Pierśćcu, Pogwizdowie, Wiśle oraz Kościół Świętej Trójcy w Cieszynie. Następnym krokiem przedstawiciela komisji cieszyńskiej była prośba o zgodę na budowę nowej ewangelickiej świątyni w Cieszynie. Baron argumentował, że okoliczni mieszkańcy z racji odległości nie mają możliwości dotrzeć do najbliższego Kościoła na Dolnym Śląsku[180].

Równie szybko działania podjęli mieszkańcy wsi kameralnych i szlacheckich w księstwie cieszyńskim. Ich przywódcą został Jakub Galacz (1655-1725) wolny chłop pochodzący z Cierlicka i tutejszy wójt[181]. Dzięki

179 R. Janik, op. cit., s. 56.; *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku*, pod red. W. Gojniczka I R. Kaczmarka, Katowice 2017, s. 12, 39.; M. J. Barański, *Beskid Śląski. Pasma Klimczoka i Równicy. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 1995, s. 135.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...*, s. 311.

180 G. Biermanna, *Geschichte des Protestantismus…,* s. 90–91.

181 Jakub Galacz znany także jako Galač, Gallacz, Galocz lub Halač (1655-1725) – był wolnym chłopem, rolnikiem i pisarzem. W miejscowości Cierlicko Górne pełnił funkcję wójta. W latach 1698-1717 tworzył kronikę opisującą wszystkie najważniejsze wydarzenia. Ponadto skomponował pieśń upamiętniającą budowę Kościoła

jego staraniom jeszcze w tym samym roku przybyło dwóch ewangelickich duchownych – Jakob Franz Mayer (daty nieznane) oraz Gottfried Hermann (daty nieznane), którzy jednak opuścili księstwo po roku pracy. O samych pastorach oraz motywach ich wyjazdu niewiele dziś wiemy[182].

Na spotkaniu 1 września 1708 roku z przedstawicielami wsi protestanckich Galacz zaproponował więc zatrudnienie dwóch kolejnych pastorów, konkretnie czeskich kaznodziejów, pochodzących z Żytawy na Łużycach Jana Jerzego Dolanskýego (daty nieznane) i Daniela Stránskýego (1681-1755)[183]. Wrześniowy zjazd stał się okazją do dokonania obrachunków, a zarazem poczynienia deklaracji. Do protokołu spotkania dołączono spis czterdziestu czterech wsi kameralnych deklarujących wyznanie protestanckie oraz wezwanie do podziału kosztów utrzymania nowych pastorów, a także pamiątkowe oświadczenia wyznaniowe, które podpisali wójtowie i starszyzna piętnastu wsi. W związku z tym na teren księstwa cieszyńskiego przybyli dwaj czescy kaznodzieje pochodzący z Łużyc z miasta Żytawa Jan Jerzy Dolanský i Daniel Stránský.

Jakub Galacz oraz jego brat Szymon (daty nieznane) przystąpili do działań mających na celu realizację planów, napotykając budzące rozczarowania przeszkody. 17 grudnia 1708 roku wystosowali do cesarza

---

Jezusowego w Cieszynie: *Písnička přížná evangelitská* (Pieśń ewangeliczna o krzyżu – tłum. M. Gąsowska), znanego także jako *Radost nám jest nastała v tej Těšínskej zemi* (Radość przyszła do nas na ziemię cieszyńską – tłum. M. Gąsowska). Jakub Galacz był pisarzem piszącym wyłącznie po czesku i błędnie jest czasami zaliczany do autorów polskich Śląska Cieszyńskiego. J. Spyra, *Historiografia i tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego od XVI do początku XX wieku,* Częstochowa 2015, s. 268-270.

182 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...,* s. 54.

183 Daniel Stránský (1681– 1755), urodził się w Żytawie. Został ordynowany w 1707 roku w Dreźnie, działał później jako tajny predykant w Czechach i na Morawach. Od 1720 był proboszczem w Kremnicy, gdzie zmarł w 1755 roku. J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 54.; F. Bednář, *Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu,* Praha 1931, s. 15, 190; G. A. Skalský, *Z dějin české emigrace osmnáctého století,* t. 1., Chotěboř 1911, s. 47, 50, 64.

prośbę o oficjalne powołanie na pastorów Dolanskýego i Stránskýego. Prośba została jednak odrzucona, a dodatkowo cesarz zarządził, aby wszyscy protestanccy kaznodzieje w ciągu zaledwie 3 dni opuścili dwory szlacheckie na terenie księstwa cieszyńskiego. Pomimo rozporządzenia, Daniel Stránský w 1709 roku przybył do Cieszyna pozostając tu ponad 2 miesiące[184]. Nie zanosiło się też na udaną realizację innego zamierzenia: w październiku 1708 roku reprezentanci luterańskich miejscowości w Ligotce upoważnili Jakuba Galacza oraz jego brata Szymona, do podjęcia starań o odzyskanie skonfiskowanych w 1654 roku, a obiecanych 19 września 1707 roku, kościołów protestanckich. Nadzieje protestantów śląskich na natychmiastowe równouprawnienie, które miała przynieść konwencja altransztadzka nie spełniły się, a sam cesarz ograniczył się do wypełnienia postanowień kończących wojnę 30-letnią czyli pokoju westfalskiego z 1648 roku[185].

Przełom w położeniu protestantów nastąpił 27 stycznia 1709 roku kiedy cesarz Józef I podpisał reces egzekucyjny konwencji w Altranstädt (wszedł w życie 8 lutego 1709 roku), na mocy którego protestanci – mieszkańcy 6 księstw dziedzicznych uzyskali, jak już o tym była mowa, prawo wybudowania na swoim terenie po jednym kościele, dzięki tak zwanej łasce cesarskiej. Dla Cieszyna najważniejszym punktem recesu egzekucyjnego był paragraf 16 głoszący, że między innymi tu właśnie zostanie wybudowany Kościół o czym już 9 lutego 1709 roku został poinformowany listem aktualny starosta Adam Wacław Paczyński z Tęczyna (zm. 1727)[186]. Protestanccy mieszkańcy księstwa cieszyńskiego

184 K. Michejda, *Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim,* Cieszyn 1909, s. 91-92.; D. Spratek, *Právní poměry v evangelické církvi na Těšínsku v letech 1709–1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku*, „Revue církevního práva – Church law rewiew", 2002, nr 1, s. 29.

185 V. Urfus, op.cit., s. 130-137.

186 Adam Wacław Paczyński z Tęczyna. (zm. 1727), w latach 1699-1727 pełnił funkcję

zobowiązani zostali do uiszczenia obowiązkowej opłaty w wysokości 10 tys. guldenów. Reces powtórzył zapis pokoju westfalskiego, że prawo do budowy świątyni miała szlachta, która także stawała się jej właścicielem. Ponadto zachowując istniejącą dotychczas zasadę, według której każdy ewangelik należy formalnie do Kościoła katolickiego i jest zobowiązany ponosić koszty tego członkostwa, nawet jeśli nie korzysta z posługi katolickich księży, utrzymywał nierówną pozycję luteranów i katolików. Jedyne prawo zatwierdzania nominacji duchownych Kościoła Jezusowego w Cieszynie oraz powoływania wszystkich nauczycieli miał cesarz[187].

Pozwolenie na powstanie kościoła ewangelicko – augsburskiego w Cieszynie było przełomowym wydarzeniem w dziejach Śląska Cieszyńskiego. Cesarskie rozporządzenia dawały nadzieję na zmianę wyznaniowej polityki Habsburgów oraz zauważenie i zaakceptowanie przez nich, że na terenie Księstwa Cieszyńskiego poza katolikami żyją także wspólnoty innych wyznań chrześcijańskich.

starosty ziemskiego cieszyńskiego. Hrabia, właściciel Podlesia, Zamarsk, Końskiej i Kostkowiec. W. Gojniczek, *Kopiarz majątku ziemskiego w Pruchnej z początku XVIII wieku,* „Archiwa i archiwalia górnośląskie", 1/2008, s. 91.

187 D. Spratek, op. cit., s. 29, 35.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 55.

Rozdział I

Parafia ewangelicko-augsburska w Cieszynie w latach 1709-1730.

1. Budowa Kościoła Jezusowego

Zgodnie z zapisami ugody z Altränstadt i zarządzeniami wykonawczymi plac pod budowę świątyni wyznaczono poza murami miasta, za Wyższą Bramą. Pierwszym krokiem w realizacji tego celu było zakupienie przez ewangelickie stany szlacheckie od małżeństwa Henryka i Heleny Hermanów (daty nieznane) chałupy z ogrodem położonej na terenie zwanym Górne Przedmieście Cieszyna. Małżonkowie zażądali za działkę wysokich sum, dlatego zlecono oszacowanie gruntu przez komisję miejską, która ostatecznie wyceniła teren na dwa tysiące guldenów. Jednocześnie zapisano w umowie, że na placu kościelnym nie będzie funkcjonowało rzemiosło ani szynki, aby miejscy rzemieślnicy oraz szynkarze nie doznali finansowego uszczerbku. Umowę sporządzono 24 maja 1709 roku, została spisana w języku czeskim, a po stronie kupujących podpisali ją między innymi Ferdynand Henryk Sobek (zm. po 1722), Jerzy Fryderyk Bludowski (1655-1730) i Bernard Marklowski (daty nieznane)[188].

Po otrzymaniu ostatecznego pozwolenia ze strony cesarza, które do Cieszyna przywiózł cesarski komisarz Georg Zinzendorf (daty nieznane) oraz oficjalnym już wyznaczeniu, przy udziale starosty cieszyńskiego Adama Wacława Paczyńskiego (zm. 1727) z Tęczyna, miejsca na

188 BiAT, sygn. 180.

wzniesienie kościoła, 24 maja 1709 roku odbyła się uroczystość, w trakcie której wbito w ziemię laskę z cesarskim orłem i publicznie przekazano ten teren patronom zboru, tak zwanym kolatorom: Ferdynandowi Henrykowi Sobkowi, Fryderykowi Bludowskiemu i Jerzemu Żyrowskiemu (daty nieznane). Przebieg uroczystości znamy z powstałego w 1709 roku, wspomnianego wyżej utworu Jakuba Galacza (1665-1725) zatytułowanego „Písnička přížná evangelitská" („Pieśń ewangeliczna o krzyżu", tłum. M. Gąsowska), znanego także jako „Radost nám jest nastała v tej Těšínskej zemi" („Radość przyszła do nas na ziemię cieszyńską", tłum. M. Gąsowska). Fragmenty utworu zostały wydrukowane w ulotce informacyjnej z 1859 roku, wydanej w związku z obchodami 150-lecia założenia Kościoła w Cieszynie. Niekompletne dokumenty na ten temat znajdują się obecnie w Bibliotece i Archiwum im. Tschammera w Cieszynie. W swoim utworze Galacz podaje szczegóły uroczystości, uczestników, upewniamy się co do daty i nazwisk obecnych tam osób[189]. W ten sposób wierszyk stał się czymś w rodzaju kronikarskiego zapisu, którego celem było utrwalenie w pamięci ważnego wydarzenia.

(…) Bóg Ojciec najmocniejszy
I Cesarz najłaskawiejszy
Z przyczyny króla szwedzkiego
Uczynił nam dość dobrego.
Tysiąc siedmset dziewiątego,
Maja dwudziesto-czwartego,
Hrabię Zinzendorfa posłał,
By nam kościoł, szkołę oddał.

189 *Bibliografia piśmiennictwa polskiego na Śląsku XVII i XVIII,* [w:] *Śląski Korbut,* pod red. J. Zaremby, t. 2, Wrocław 1980, s. 57.

(…) W mnóstwie wozów wielce krasnych
Wyjechało osób zacnych:
Baron Sobek i Błędowski
Dziedziczny pan drogomyski,

Baron Larysz i baron Bees,
Ów marszałek a ten kanclerz,
I innych też mnóstwo z państwa
I ze sławnego rycerstwa.

Przed Rajski zamek przybyli,
Aby pokłon uczynili
Hrabiemu Zinzendorfowi,
Cesarskiemu legatowi.

Stąd jechali ku Cieszynu,
Lud wiejski przybył ku temu,
Było do czterech tysięcy
Na Kamieńcu[190], czy nie więcej[191].

190 Kamieniec – po raz pierwszy pojawia się w zapisach z 1685 roku, była to część Cieszyna, której nazwa pochodzi od terenu pokrytego kamieniami rzecznymi. Okolice te często były zalewane przez nieuregulowaną wówczas Olzę. Teren ten nazywano także „za długim mostem". Do najważniejszych obiektów ulokowanych na Kamieńcu należał między innymi skład soli, karczma „na Osmeku" oraz okazały dom regenta Komory Cieszyńskiej. Po podziale miasta i całego Śląska Cieszyńskiego w lipcu 1920 roku stał się częścią Czeskiego Cieszyna. w: https://m.fotopolska.eu, dostęp 15 lipca 2024 r.

191 BiAT, syg. 174, s. 4-5.; B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius – od budowniczych ewangelickiej świątyni do wyklętych wygnańców*, [w:] *Intinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, Kraków 2014, s. 408-409.

Mianem kolatora określano reprezentanta kościoła bądź jego patrona posiadającego tak zwane prawo prezenty, inaczej zwane także prawem kollacji, zgodnie z którym kolatorzy mieli, między innymi, możliwość wskazywania kandydatów na pastorów, których następnie zatwierdzał cesarz. Kolatorami mogli zostać posiadacze majątków na obszarze danej parafii. Przysługiwały im także przywileje: w kościele, w którym pełnili swoją funkcję mogli zamieszczać tablice nagrobne swoich bliskich oraz posiadali własne ławki. W Cieszynie kolatorzy uczestniczyli dodatkowo w zbieraniu funduszy na budowę kościoła i szkoły oraz wskazywali nie tylko pastorów, ale i nauczycieli. 10 kwietnia 1709 roku przedstawiciele protestanckich rodzin szlacheckich przekazali swoje uprawnienia do zarządzania kościołem początkowo sześciu kolatorom, ale ich liczba wkrótce wzrosła do 11. Po roku jednak, na mocy cesarskiej rezolucji z 23 września 1710 roku ich liczbę zmniejszono do trzech[192]. Byli to: Ferdynand Henryk Sobek z Kornic i Ochab, Jerzy Fryderyk Bludowski pan Dolnych Błędowic, Drogomyśla, Pruchnej, Rychwałdu, Hażlachu, Ochab i Pierśćca oraz Maksymilian Bernard Skrbeński (zm. 1785), pan z Szonowa, Wielkich Kończyc, Wencłowic i Datyni[193].

Jednak największe zasługi parafia ewangelicka w Cieszynie zawdzięcza przedstawicielom śląskich rodów hrabiowskich: Erdmannowi II von Promnitz (1683-1745)[194], braciom Janowi Ernestowi (1699-1743), Wacławowi Ludwikowi (1699-1734) oraz Erdmannowi Henrykowi Henckel von Donnersmarck (1699-1752) z Bogumina oraz Juliuszowi Gottliebowi

192 W 1715 roku cesarz zwiększył liczbę kolatorów do pięciu, a następnie w 1723 roku do 6 osób. J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 313.

193 *Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, pod. red. O. Michejdy, Katowice 1992, s. 69, 71.

194 J. Polak, *Erdmann II Promnitz. Wolny pan na Pszczynie i Żarach (1683-1745)*, Pszczyna 1996, s. 44.; J. Polak, *„Pierwszy fundator" Kościoła Jezusowego. Erdmann II von Promnitz (1683-1745)*, „Pamiętnik Cieszyński", tom 21/2016, s. 39-66.

Sunnegh (1687-1724) z Bielska. Erdmann II von Promnitz pochodził ze znanej na Śląsku rodziny Promnitzów spokrewnionej z polskimi władcami z dynastii Piastów. Dzięki małżeństwu był też spowinowacony z Wettynami[195]. Urodził się w 1683 roku w Żarach. Był tajnym radcą Elektoratu Saksonii oraz Królestwa Polskiego. Pełnił funkcje ministra na dworze Augusta II Mocnego (1670-1733, elektor Saksonii od 1694 r., król Polski w latach 1697-1706, 1709-1733). W swoich rodzinnych Żarach ufundował pałac w stylu barokowym. Był też właścicielem Trzebiela oraz Pszczyny. Zmarł 7 września 1745 roku[196]. Kolejni fundatorzy to bracia Henckel von Donnersmarck posiadacze państwa bogumińskiego. Hencklowie byli właścicielami ziemskimi oraz przemysłowcami. Ród ten pochodził z miejscowości Spiski Czwartek na Spiszu. Jego członkowie pojawiają się w źródłach dotyczących soboru w Konstancji z 1417 roku, w trakcie którego Henckel de Quintoforo wraz ze swoimi synami: Mikołajem (daty nieznane), Jakubem (daty nieznane) i Piotrem (daty nieznane) został obdarowany przez cesarza Zygmunta Luksemburskiego (1368-1437, cesarz od 1433 r.) herbem. Pierwszym z rodu Hencklów, który osiedlił się na Śląsku był Jan II Henckel (1481-1539) – humanista, teolog i pastor, który swą karierę rozpoczynał od probostw w Koszycach i Lewoczy, a następnie

195 Dzięki małżeństwu z pierwszą żoną Anną Marią Sachsen- Weißenfels (1683-1731), wszedł do dynastii Wettynów. Po śmierci małżonki ożenił się ponownie, a jego wybranką została Henrietta Eleonora Reuss-Lobenstein (1706-1762). R. Sękowski, *Herbarz szlachty śląskiej*. *Informator genealogiczno-heraldyczny*, tom VII, Opole 2020, s. 89.

196 „W opisywanych działaniach Erdmanna II warto jeszcze zwrócić uwagę na kontakty utrzymywane przezeń z pietystami cieszyńskimi m.in. przez prof. Augusta Francke z Halle, który miał wpływ na wybór pastorów dla Cieszyna. (…) Pietystów popierał już ojciec naszego bohatera (…). Poparcie to podtrzymywał Erdmann (...)”., J. Polak, *Erdmann II Promnitz…,* s. 45.; I. Taraszczuk, *Obraz rodu Promnitzów w literaturze pięknej,* [w:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc. Zielonogórskie Studia Łużyckie*, pod red. T. Jaworskiego, S. Kocioł, t. 7, Zielona Góra 2011, s. 187-210.; M. Maciejewski: *Tytulatura rodu von Promnitz z linii żarskiej w XVI-XVIII wieku w świetle rękopisów i starodruków,* „Studia Zachodnie”, t. 18, Zielona Góra 2016, s. 27-40.

trafił na dwór królewski na Węgrzech. Pod koniec życia pełnił posługę kapłańską we Wrocławiu. Był zagorzałym luteraninem, często korespondował z Marcinem Lutrem (1483-1546), Filipem Melanchtonem (1497-1560), ale też z Erazmem z Rotterdamu (1466/1467-1536).

Na Śląsk ród Hencklów sprowadzili w XVI wieku Łazarz I Starszy (1551-1624) oraz jego potomek Łazarz II Młodszy (1573-1664). W owym czasie rodzina udzielała, prowadzącym wojny z Turkami Habsburgom, licznych pożyczek. Wobec trudności z ich spłaceniem, cesarz w zamian nadawał jej tytuły szlacheckie, przywileje oraz ziemię. Na mocy darowizny pod zastaw do Hencklów trafiło państwo bytomskie i bogumińskie, które przeszło na ich własność w trakcie wojny trzydziestoletniej. Głównymi siedzibami rodu stały się zamki w Świerklańcu oraz Boguminie. Z linii bogumińskiej wywodzą się trzej wspomniani wyżej bracia, którzy wsławili się jako darczyńcy i fundatorzy Kościoła Jezusowego i szkoły w Cieszynie: Jan Ernest, Wacław Ludwik oraz Erdmann Henryk[197].

Kolejnym filarem Kościoła Jezusowego w Cieszynie był właściciel państwa bielskiego Juliusz Gottlieb Sunnegh. Jego ród przybył na Śląsk w XVI wieku, ale nie od razu przejął na własność państwo bielskie. W latach 1290-1553 Bielsko należało do zarządzanego przez Piastów księstwa cieszyńskiego. W 1553 roku Wacław III Adam (1524-1579, panował jako książę cieszyński od 1528 r.) sprzedał za osiemdziesiąt tysięcy talarów Bielsko Kasprowi Wilczkowi (daty nieznane), ale staraniem kolejnego z rodu Piastów cieszyńskich teren powrócił do księstwa cieszyńskiego. W 1571 roku Bielsko zostało ponownie sprzedane, tym razem Karolowi

197 A. Perlick, *Henckel von Donnersmarck*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, tom 8, Berlin 1969, s. 516.; A. Kuzio-Podrucki, *Henckel von Donnersmarckowie. Kariera i fortuna rodu*, Bytom 2003.; J. A. Krawczyk, A. Kuzio-Podrucki, *Zamki Donnersmarcków*, Radzionków 2002.; A. Kuzio-Podrucki, P. Nadolski, D. Woźnicki, *Herbarz bytomski*, Bytom 2003.

Promnitzowi (1535-1591), w 1582 roku trafiło w posiadanie Adama Schaffgotscha (zm. ok. 1592), a po kolejnych dziesięciu latach teren zakupił węgierski ród magnacki Sunnegh. W skład ówczesnego państwa bielskiego wchodziły: miasto Bielsk oraz mniejsze wsie i miejscowości: Stare Bielsko, Bystra, Jasienica, Bronów, Dziedzice, Jaworze, Komorowice, Kamienica, Mazańcowice, Ligota, Międzyrzecze Dolne, Mikuszowice, Międzyrzecze Górne, Mościska, Zabrzeg, Wapienica oraz Olszówka Górna i Dolna[198].

Jedną z pierwszych decyzji kolatorów dotyczących pracy przyszłej parafii zawiera dokument z 16 kwietnia 1709 roku. Jest on częścią jednostki archiwalnej zachowanej w cieszyńskim archiwum parafialnym złożonej z dokumentów, spisanych po niemiecku i czesku i zatytułowanej „Korespondencja szlachty protestanckiej księstwa cieszyńskiego, kolatorów zboru cieszyńskiego, właścicieli państw stanowych hrabiów Henkel z Donnersmark, Sunnegh z Jesenic i Promnitzów w sprawie budowy i utrzymania kościoła w Cieszynie". Główni fundatorzy zobowiązali się w nim do płacenia tysiąca guldenów rocznie na utrzymanie kaznodziei, który miałby wykonywać swą posługę w niedzielę i święta po południu oraz w poniedziałki rano. Deklarowali jednocześnie, że te zobowiązania będą spełniać tak długo, aż zbór, dzięki datkom wiernych będzie wystarczająco samodzielny finansowo aby przejąć utrzymanie wszystkich swoich pastorów[199]. Te hojne zobowiązania kolatorów zostały wynagrodzone prawem do posiadania odrębnej kaplicy w kościele cieszyńskim. Inny ważny dla kościoła Jezusowego fundator, hrabia Promnitz, który obiecał ofiarować dwa tysiące pięćset guldenów na budowę kościoła oraz zobowiązał się wpłacać rocznie dwieście guldenów na utrzymanie jednego

198 *Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528-1653)*, pod red. Idziego Panica, Cieszyn 2011, s. 62.; Kuhn W., *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*, Würzburg 1981, s. 101.

199 BiAT, syg. 239.

pastora, którego mógł sam wskazać, mógł zająć w kościele kilka ławek w pobliżu kazalnicy[200]. Trzeci hrabia - Juliusz Gottlieb Sunnegh z Bielska przekazał jednorazowo na budowę cieszyńskiego kościoła dwa tysiące guldenów oraz dwieście guldenów rocznie na utrzymanie trzeciego pastora. Jego finansowe wsparcie miało trwać do czasu, kiedy ewangelicy z Bielska, którzy z powodu braku kościoła na swoim terenie uczęszczali na nabożeństwa do Cieszyna, otrzymaliby swój kościół[201]. Hojność na rzecz wspólnoty zamożnych parafian, ich darowizny nie były zatem traktowane jako coś oczywistego, ale jako gest, który wymagał nagrody. Ta z kolei przybrała formę utrwalającą społeczne podziały i uprzywilejowanie (w tym przypadku w sferze symboli) arystokracji. Ukazuje to, nie pierwszy raz, społeczny konserwatyzm ówczesnego protestantyzmu.

13 października 1710 roku w fundament Kościoła Jezusowego w Cieszynie został wmurowany akt erekcyjny. W napisanym po łacinie dokumencie autorzy zwracają się do potomnych napominając by akt erekcyjny przez nich złożony został w przyszłości odebrany z należytym szacunkiem i potraktowany jako oznaka ich pobożności[202].

W źródłach mówiących o budowie świątyni pojawiło się sformułowanie, że każdy będzie budować i pomagać w budowie „według swego ubóstwa", co znaczy, że każdy mieszkaniec ma uczestniczyć w budowie świątyni na miarę stanu posiadania i majątku. Kwestie tego udziału, w postaci pomocy materialnej, fizycznej lub finansowej regulowały sporządzone w 1710 roku umowy, które podpisali między innymi Bartek

200 Swoje ławki w tzw. loży patronackiej posiadali także kolatorzy kościoła na terenie Prus Książęcych. P. Birecki, *Wnętrze kościoła ewangelickiego jako wyraz konserwatyzmu społecznego szlachty Prus Książęcych*, „Komunikaty mazursko-warmińskie", nr 2 (312) 2021, s. 266.

201 BiAT, syg. 239.; J. Polak, op. cit., s. 44-45.

202 BiAT, syg. 66.; *Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, pod. red. O. Michejdy, Katowice 1992, s. 70.

Kulhan (daty nieznane) – wójt z Istebnej, Jura Marszalek (daty nieznane) – wójt z Mostów, Jura Bocek (daty nieznane) – wójt piasecki, Jan Juraszek (daty nieznane) z Jaworzynki, Jerzy Żon (daty nieznane) z Bukowca, Adam Kantor (daty nieznane) z Milikowa[203]. Poza wyżej wymienionymi osobami także gminy komornicze i szlacheckie, czyli takie, w których większość posiadłości należała do stanów szlacheckich (Drogomyśl, Ustroń, Cisownica i Wisła), zobowiązały się pomóc w budowie Kościoła.

Tuż po położeniu kamienia węgielnego, do okolicznych mieszkańców wyruszył posłaniec mający zbierać datki na Kościół[204]. W zapiskach Jakuba Galacza, jednego z kwestujących na rzecz kościoła, widnieją między innymi cztery datki na ten cel: Maciej Buzek (daty nieznane), Jan Mizia (daty nieznane) z Olbrachcic oraz Maciej Konderla (daty nieznane) i Jerzy Liberda (daty nieznane) przekazali każdy po 50 guldenów[205]. Nie dysponujący gotówką chłopi i mieszczanie włączyli się w budowę Kościoła pracą fizyczną. Chłopi zwozili kamienie, piasek i drzewo (głównie sosny i świerki), mieszczanie uczestniczyli przy pracach rzemieślniczych. Z kolei szlachta, jak wynika z dokumentów, na pokrycie budowy murów i kosztów drzewa przeznaczyła w latach 1716-1721 ogromną kwotę ponad siedmiu tysięcy guldenów[206].

Bez pomocy rodów możnowładczych i szlachty ludność, mimo ogromnego zaangażowania, nie byłaby w stanie pokryć wszystkich wydatków. Ogólny koszt budowy Kościoła Jezusowego wyniósł 52600 guldenów, z czego aż 35600 wniosły rody szlacheckie. W sumie do powstania kościoła przyczyniły się czterdzieści cztery protestanckie rodziny szlacheckie, dlatego też, kiedy kościół został już niemal na początku

203 BiAT, syg. 66.
204 Ibidem
205 Ibidem.; *Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku...*, s. 68-69.
206 BiAT, syg. 68.

budowy przekazany przez władze cesarskie w posiadanie szlachcie, a nie wspólnocie, jak to było w zwyczaju, decyzja ta tym bardziej wydawała się właściwa[207].

Wsparcie dla budowy cieszyńskiej świątyni płynęło też z zagranicy. Otrzymane z Węgier darowizny zostały podsumowane, ale i uhonorowane spisaną po niemiecku, czesku i łacinie w 1712 roku deklaracją, w której czytamy: „Ludzie wszystkich klas, członkowie prawdziwego Kościoła ewangelickiego, który w Królestwie Węgier pielęgnował z nami jedność Ducha (…) Łaska Wam i pokój od Boga Ojca naszego i Pana Jezusa Chrystusa (…) Rok 1709 stał się rokiem przebłagania Pana! (…) 24 maja (…) Józef I został przemieniony i uległ. Ta radość jest godna pochwały całemu światu ewangelików (…) Niech więc nie zdziwi was widok tego dokumentu. W imię Jezusa 13 października 1710 roku zaczęto budowę kościoła w Cieszynie (…) dlatego własnymi siłami zwracamy się do waszych najbogatszych członków o pomoc, a Bóg niech cieszy się z Waszej hojności bardziej niż my. Pełni nadziei, pozostajemy w pokoju”[208]. W dalszej części dokumentu, który został podpisany między innymi przez Ferdynanda Henryka Sobka oraz Jerzego Fryderyka Bludowskiego, znajdujemy listę węgierskich darczyńców oraz kwoty jakie przeznaczyli na pomoc cieszyńskiemu kościołowi. Zestawienie pochodzi z 4 stycznia 1712 roku, a jego treść prezentuje poniższa tabela.

207 *Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku...*, s. 69.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 313.

208 BiAT, sygn. 600. (tłum. M. Gąsowska)

Tabela 1. Lista węgierskich darczyńców wraz z kwotami, 1712 r.[209] (opracowanie własne)

l.p	Darczyńca	Kwota (denary)
1.	Andreas Sextius	48
2.	Petrus Magulais (trzeci sędzia)	20
3.	Martinius Davidis	48
4.	Zastępca sędziego (brak danych)	34
5.	Cech Stolarzy	36
6.	Cech Praczek	68
7.	Cech Krawców (pierwszy)	2
8.	Cech Tkaczy	48
9.	Cech Kuśnierzy	42
10.	Cech Krawców (drugi)	2
11.	Cech Sukienników	72
12.	Ex Oraris Ecclesiastico	70
SUMA:		**490**

Okres budowy świątyni przypadł na czas wielkiego nieurodzaju. Brakowało ziarna pod zasiew oraz jedzenia. Dodatkowo dżuma, pomór bydła, przemarsze wojsk podczas powstania Rakoczego na Węgrzech (1703-1711) oraz zastój w handlu sprawiły, że fundusze przeznaczone na budowę topniały. W latach 1710-1720 przestoje w budowie wyniosły w sumie pięć lat. Nadal konieczne było więc prowadzenie akcji gromadzenia darowizn i kwestowania. Po roku 1720, po zasięgnięciu opinii kolatorów i przy ich zgodzie, pastor Johann Muthmann (1685-1747) wybrał się w podróż w celu zbierania pieniędzy na dalszą budowę kościoła. Z jego

209 Ibidem.

korespondencji do Cieszyna dowiadujemy się, że udał się do Bawarii i Wirtembergii, Wiednia, Ratyzbony, Augsburga, Norymbergii, Meiningen, a następnie wrócił przez Drezno na Śląsk. W trakcie swej podróży zebrał sześć tysięcy guldenów. Kwotę przeznaczono na budowę głównego sklepienia, dachu oraz na wyposażenie szkoły i zakup drewna opałowego[210].

Budową Kościoła Jezusowego w Cieszynie, kierował architekt z Opawy Hans Georg Hausrücker (daty nieznane) Około 1730 roku wybudowano sklepienie nad nawą główną oraz wykonano niewielką wieżę z dzwonami, natomiast tę właściwą wieżę, która stoi do dziś, zbudowano w 1751 roku[211].

Ołtarz w stylu barokowym autorstwa cieszyńskiego artysty i rzeźbiarza Józefa Prackera (1730-1790) z 1767 roku ozdabiają ogromne figury czterech aniołów oraz ewangelistów: Mateusza, Marka, Łukasza i Jana i wieńczy płaskorzeźba przedstawiająca Oko Opatrzności. Głównym elementem zdobiącym ołtarz był czarny, dwugłowy orzeł – herb Habsburgów, który znajdował się w tym miejscu aż do odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku. W ołtarzu zamieszczono też obraz *Ostatnia Wieczerza*, który w 1766 roku wykonał Adam Friedrich Oeser (1717-1799) z Lipska. Jest to kopia *Ostatniej Wieczerzy* Vicente Juana Masipa (1507-1579) (zwanego także Joan de Joanes), wykonanej w 1562 roku czyli przeszło dwieście lat przed cieszyńską wersją[212].

Wykonana przez Józefa Prackera rzeźba *Zmartwychwstały Chrystus* z 1782 r. wieńczy ambonę, ustawioną przy lewej ścianie, w centralnym miejscu tak, by górować nad całością. Nie wszyscy uczestnicy nabożeństw siedzą twarzą do ambony, co jest bardzo charakterystyczną cechą kościołów

210 BiAT, syg. 75.
211 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 313.
212 M. Żerański, *Śląsk Cieszyński. Od Bielska-Białej do Ostrawy,* Cieszyn 2012, s. 44.

ewangelickich, występującą także w Kościele Jezusowym w Cieszynie, czyli dośrodkowe ukierunkowanie polegające na specyficznym ustawieniu ławek. Taki sposób ich postawienia, poza chęcią zmieszczenia jak największej liczby wiernych, związany jest z liturgią ewangelicką powiązaną ze Zwiastowaniem Słowa Bożego[213].

Fotografie (nr 1 i 2) przedstawiające ustawienie ławek w Kościele Jezusowy w Cieszynie[214].

Nr 1

213 J. Harasimowicz, *Kościół Jezusowy w Cieszynie: geneza formy architektonicznej i program ideowy*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 290-293.

214 Źródłem obu zdjęć jest profil Parafii w Cieszynie na portalu społecznościowym: Parafia Ewangelicko-Augsburska w Cieszynie | Facebook Data dostępu 13 lipiec 2022 r.

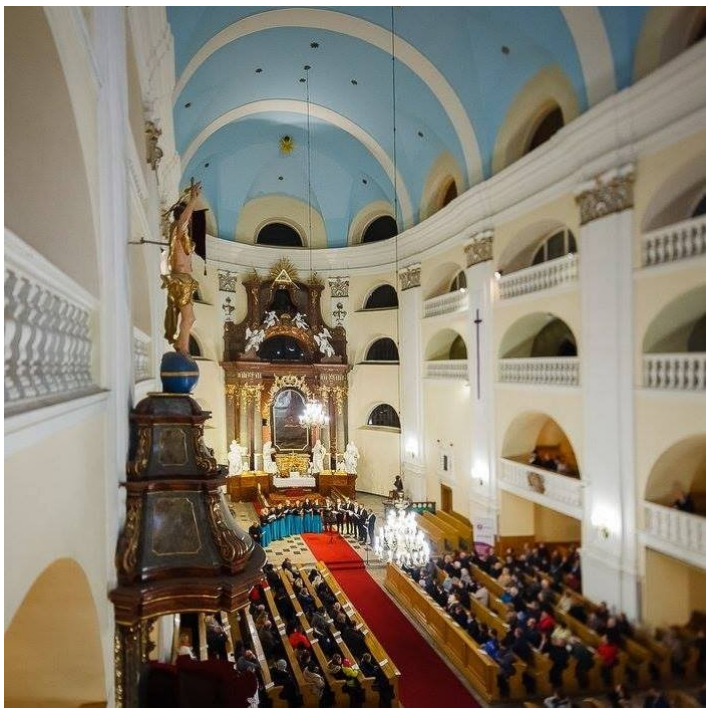

Nr 2

W tylnej części kościoła znajduje się dwukondygnacyjny chór, na którym w późnobarokowej szafie umieszczono organy Franza Horziczki (1776-1856) z Frydku. Już w XX wieku zastąpiły je, ulokowane w 1923 roku, największe na Śląsku Cieszyńskim organy firmy Oscara Walckera (1869-1948) z Frankfurtu o trakturze pneumatycznej opartej na wiatrownicach kieszeniowych, mające 2076 piszczałek rozdzielonych pomiędzy cztery sekcje (trzy manuały oraz pedał). Do dnia dzisiejszego z pierwotnych organów Walckera zachowało się kilkadziesiąt sztuk piszczałek[215].

215 Z. Mojżysz, *Muzyczna działalność cieszyńskiej szkoły ewangelickiej w latach 1709-1730*, „Wartości w muzyce", nr 4, Katowice 2012, s. 15.

W nowszych czasach uhonorowano też dobroczyńcę Kościoła Łaski, króla szwedzkiego Karola XII (1682-1718, panowanie od 1697 r.). W 1935 roku Kościół Szwecji oraz król Gustaw V (1858-1950, panowanie od 1907 r.) podarowali cieszyńskiej parafii popiersie Karola XII, które zostało umieszczone po prawej stronie ołtarza. Obecnie można je podziwiać w zakrystii Kościoła Jezusowego. Przy ołtarzu natomiast obecnie stoi klasycystyczna, kryta chrzcielnica kształtem przypominająca kielich[216].

Bryła kościoła jest wynikiem fascynacji architektów z Opawy Hansa Georga Hausrückera i Josepha Rieda (daty nieznane) środkowoeuropejskimi świątyniami jezuickimi. Opinię tę często opierano jedynie na wyglądzie samej konstrukcji kościoła ścienno-filarowej z wielokondygnacyjnymi galeriami, które wzniesiono w celu zwiększenia liczby miejsc dla wiernych oraz zapewnienia dobrej słyszalności i widoczności kazania, co zgodne było z luterańskim skoncentrowaniem na ambonie i głoszonym słowie. Jan Harasimowicz w swym artykule podważa teorię jakoby konstrukcyjnie Kościół cieszyński wzorowany był na sakralnych budynkach jezuickich, zauważając, że według tego stylu zbudowano już w XVI wieku kilka kaplic na zamkach protestanckich władców. Ponadto konstrukcja ścienno-filarowa nieobca była także trzem innym typowo ewangelickim kościołom: w Klagenfurcie (1581-1591), Neuburgu nad Dunajem (1607-1615) oraz w Pradze (1611-1614)[217].

„Budynek jest przedstawicielem późnego baroku austriackiego. Jest to pięcionawowa bazylika na planie krzyża greckiego, z półkolistym prezbiterium i dwuspadowym dachem z lukarnami. Fasada złożona jest z kurtynowej ściany szczytowej z wieżą na osi – taka formuła fasady znana

216 M. Żerański, op. cit., s. 59.

217 J. Harasimowicz, op. cit., s. 290-293.; J. Harasimowicz, *Schwärmergeist und Freiheitsdenken: Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Schlesiens in der frühen Neuzeit*, Köln 2010, s. 260.

jest w architekturze śląskiej od końca XVII wieku. W ryzalicie 75 metrowej wieży znajduje się dzwonnica pokryta cebulastym, zielonym dachem, najwyżej znajduje się bania z krzyżem. W dzwonnicy znajdują się także 3 dzwony z 1922 roku. Wejście do kościoła uwieńczone jest portalem z reliefem Baranka. Kościół składa się z szerokiej nawy głównej oraz niskich naw bocznych, nad którymi wznoszą się trzy piętra empor o ciężkich półkolistych łukach otwierających się do wnętrza (zwane w Cieszynie *pawłaczami*)"[218].

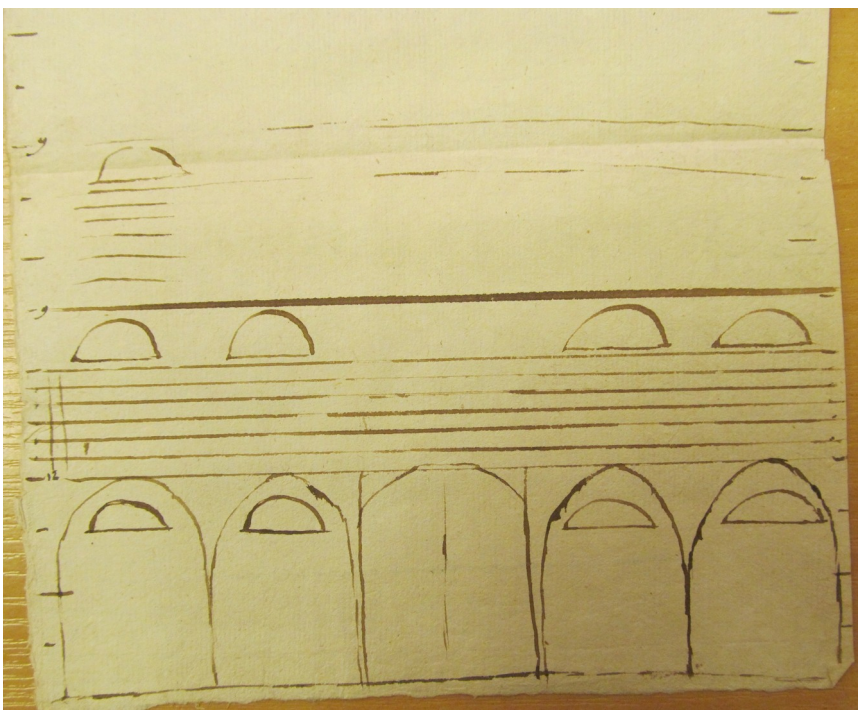

Rys. 1. Fasada Kościoła Jezusowego w Cieszynie, rękopis autorstwa Manfreda Sinbiga - cieśli w Görlitz z 1710 roku, BiAT, sygn. 74.

218 Ibidem, s. 290.

Na powyższej grafice widnieje fasada Kościoła Jezusowego. Szkic wykonany w 1710 roku. Była to swego rodzaju wizualizacja projektu architektonicznego.

Na placu przy kościele zbudowano także, stojącą do dziś proboszczówkę – pierwotnie dom pastora Johanna Muthmanna. Obecnie w BiAT w Cieszynie w zniszczonej przez wodę oraz częściowo nieczytelnej jednostce archiwalnej znajduje się dokumentacja graficzna przedstawiająca fasadę budynku oraz mniej lub bardziej profesjonalne szkice rozkładu pomieszczeń. Z zawartych w dokumentach informacji wynika, że koszt wybudowania domu parafialnego opiewał na kwotę tysiąca guldenów, a prace budowlane trwały z przerwami w okresach od 13 lipca do 26 listopada 1712 roku, od 2 maja do 13 czerwca 1713 roku oraz od 2 maja do 15 września 1714 roku. Rzut budynku kształtem przypominał kwadrat, w którym na parterze i piętrze znajdowało się w sumie 10 pomieszczeń[219].

219 BiAT, syg. 72.

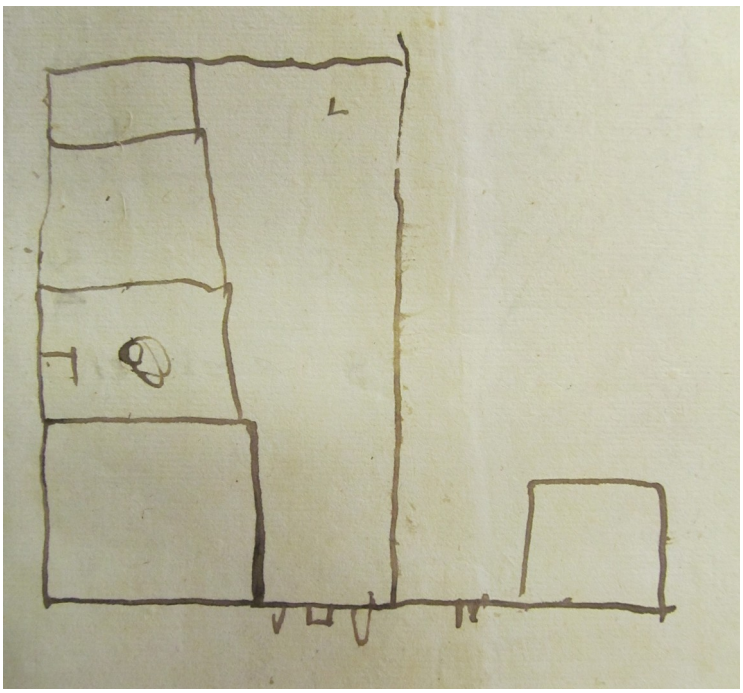

Rys. 2. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muthmanna, 1712 rok, BiAT, sygn. 72.

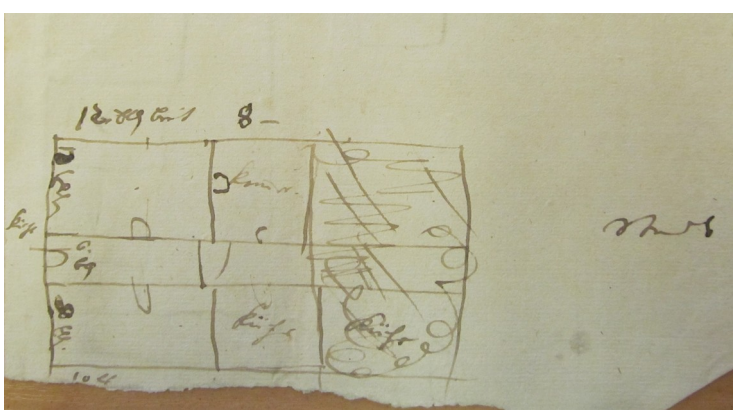

Rys. 3. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muthmanna, 1712 rok, BiAT, sygn. 72.

Rys. 4. Fasada budynku pastora J. Muthmanna, 1712 rok, BiAT, sygn. 72

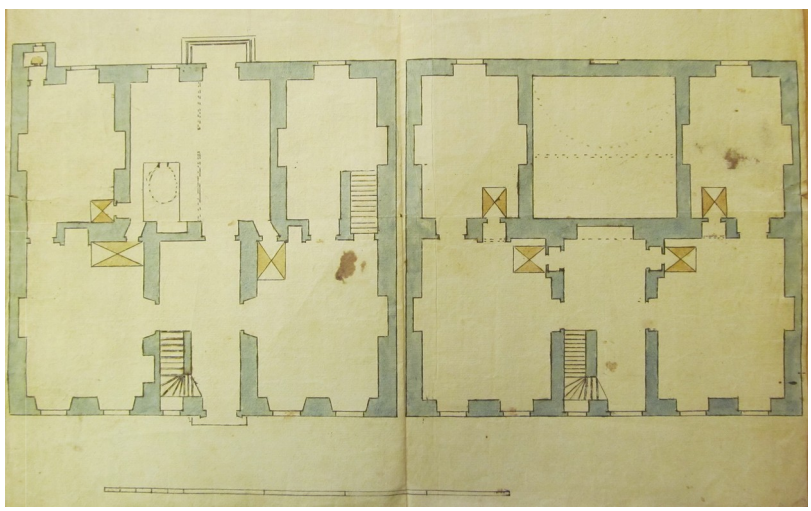

Rys. 5. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muthmanna, 1712 rok, BiAT, sygn. 72.

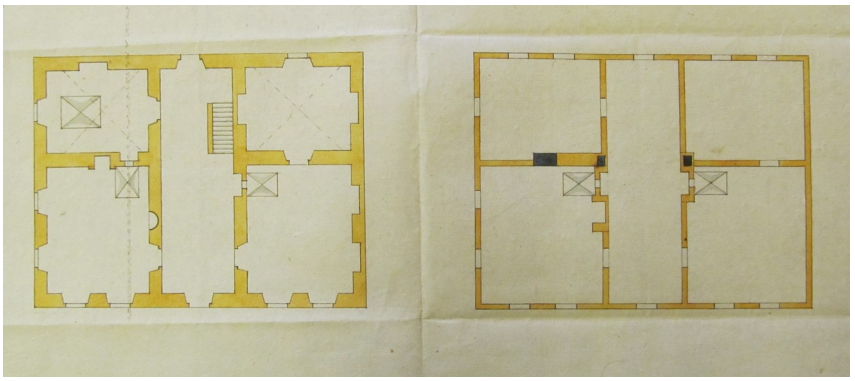

Rys. 6. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muthmanna, 1712 rok, BiAT, sygn. 72

Fasada budynku (rys. 4) wskazuje na jego charakter reprezentacyjny. Symetrycznie ułożone okna i oś wejściowa mogą sugerować funkcję publiczno-urzędową, a nie tylko typową zabudowę mieszkalną. Natomiast rzut obu kondygnacji (rys. 5) wyraźniej korelujący z elewacją frontową, przedstawia uporządkowany podział pomieszczeń oraz zaznaczony układ komunikacyjny, co może wskazywać na przemyślaną organizację przestrzeni. Rozmieszczone w poszczególnych izbach piece podkreślają wysoki standard budynku jak na początek XVIII wieku. Gmach poza funkcją mieszkalną spełniał także w pierwszych latach rolę szkoły. W domu pastora Muthmanna znajdowała się także kancelaria i przeniesione tam archiwum utworzone już w 1709 roku.

Zachowany szkic (rys. 6) wnętrza budynku pastora Muthmanna z 1712 roku, choć opatrzony identycznym podpisem archiwalnym, przedstawia odmienne rozwiązania przestrzenne. Może to wskazywać na istnienie dwóch różnych wariantów projektowych w obrębie jednej

jednostki archiwalnej lub stanowić element szerszej dokumentacji. Jednostka jak już wspomniano nie jest kompletna z powodu zniszczenia przez wodę w latach wcześniejszych. Ze względu na brak jednoznacznych przesłanek identyfikacyjnych oraz niespójność architektoniczną z prezentowaną elewacją frontową, odstąpiono od próby jego szczegółowej analizy.

Kościół Jezusowy w Cieszynie przez siedemdziesiąt lat pozostawał jedyną świątynią protestancką w regionie, gromadząc wiernych z Moraw, części Górnego Śląska, Śląska Opawskiego oraz Małopolski, głównie z okolic Bielska i Białej. Ustawione w budynku ławki zapewniają około pięć tysięcy miejsc siedzących, a cały Kościół jest w stanie pomieścić osiem tysięcy wiernych. Choć zdaniem kolatorów oraz pastora Johanna Muthmanna parafia w Cieszynie w okresie rozkwitu w XVIII wieku obejmowała niemalże czterdzieści tysięcy osób, liczba ta wydaje się dziś mało prawdopodobna[220].

Cesarz Józef I Habsburg, wykonawszy gest w kierunku protestantów Śląska Cieszyńskiego, dzięki któremu mogli stworzyć parafię, nie zamierzał wychodzić poza zawarte w Altranstädt oraz ustanowione przez Urząd Zwierzchni we Wrocławiu umowy i wolności wyznaniowe[221]. Już 21 lutego 1710 roku władca wydał decyzję, według której zgoda na budowę kościoła nie anulowała wcześniejszych postanowień wyłączających protestantów z praw miejskich oraz możliwości posiadania nieruchomości. Zatem mieszkańcy wyznania luterańskiego mieli być w Cieszynie jedynie akceptowani, a nie traktowani jak pełnoprawni obywatele w katolickim

220 O. Wagner, op. cit., s. 67, 77.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 315.

221 „Decyzja Urzędu Zwierzchniego we Wrocławiu z 4 stycznia 1709 roku nakazała kaznodziejom ograniczać ich funkcje wyłącznie do kościoła, zakazywała przyjmowania chrztów w prywatnych domach, wprowadzała też wiele innych ograniczeń", J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 315.

mieście[222].

2. Pastorzy Kościoła Jezusowego w latach 1709-1730

Prawidłowe funkcjonowanie nowej parafii w Cieszynie na początku znacznie utrudniały obostrzenia cesarskie, jak choćby przepisy zezwalające na zatrudnianie wyłącznie pastorów, pochodzących z krajów dziedzicznych cesarstwa, zwłaszcza, że jej obszar rozciągał się na ponad dwa tysiące kilometrów kwadratowych. Nowo powstała instytucja kościelna potrzebowała młodych, energicznych księży, wykształconych i znających języki wiernych cieszyńskiego Kościoła, czyli niemiecki, czeski i polski. Ci, którzy na przestrzeni lat trafiali do Cieszyna byli postaciami nieprzeciętnymi i niezwykle interesującymi. Każdy z nich miał inne powiązania rodzinne, choć łączyło ich pochodzenie mieszczańskie. Posiadali różne doświadczenia, różnie postrzegali świat, ale połączyło ich zaangażowanie w życie parafii. Wśród nich byli sławni i uznani teologowie, którzy w trakcie swojej posługi w Cieszynie pozostawali w kontakcie z uczelniami, które kończyli, przez co mieli wiedzę na temat wszelkich nowinek religijnych oraz sytuacji w Europie, a rozszerzone kontakty niektórych kaznodziejów z A. H. Franckem mogą wskazywać na zainteresowanie, a nawet propagowanie pietyzmu w Cieszynie[223]. Jednak ze względu na niepełny zasób źródłowy nie da się dokładnie odtworzyć biografii wielu z nich.

Znaczącą postacią cieszyńskiej parafii był Johann Muthmann, który był ściśle związany ze środowiskiem pietystycznym głównie w Lipsku. Wykształcenie teologiczne, które odebrał ukształtowało go na człowieka

222 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 315.; K. Michejda, *Dzieje Kościoła…,* s. 137-138, 207.
223 H. Patzelt, *Pietismus v Těšínském Slezsku 1709-1730,* Cieszyn 2010*,* s. 235.

zwracającego szczególną uwagę na kwestie dyscypliny obyczajowej, moralność, praktykę religijną oraz wewnętrzną duchową pracę. Jego duszpasterstwo wyróżniało się naciskiem na stworzenie głębokiej relacji pomiędzy wiernymi, a Bogiem. Jego kazania były głębokie, osobiste i emocjonalne z wyraźnym naciskiem na nawrócenie, regularne spotkania modlitewne i biblijne oraz dbałość o stan duszy i sumienia wiernych. Praca Muthmanna w cieszyńskiej parafii przypadła na okres trudny i wymagający, na liczne problemy finansowe parafii, kwestię budowy Kościoła oraz dbałość o rozwój szkoły, presję ze strony władz i katolików, z czym pastor Muthmann pełniący funkcję proboszcza musiał się zmierzyć.

To właśnie Johann Muthmann został pierwszym oficjalnym proboszczem w Cieszynie. Mianowany na to stanowisko dzięki wsparciu i wstawiennictwu bielskiego hrabiego Sunnegha, który miał powiedzieć, że jest skłonny nominować Muthmanna na pastora w Cieszynie, ponieważ mu wierzy i darzy go sympatią[224]. Z dokumentacji źródłowej – akt osobowych pastora, cieszyńskiej parafii dowiadujemy się, że Johann Muthmann urodził się 28 sierpnia 1685 roku w Komorznie pod Kluczborkiem[225]. W roku jego narodzin zmarł proboszcz miejscowego kościoła, więc sakramentu chrztu udzielił nowy duchowny, przybyły do Komorzna Adam Gdacjusz (1609/1610-1688) z Kluczborka, znany teolog, kaznodzieja, autor słynnej *Postylli* oraz licznych pism religijnych i politycznych[226]. Rodzice Johanna wierzyli, że przyjęcie chrztu od tak znakomitego teologa, przyniesie mu szczęście oraz być może karierę teologiczną.

224 Ibidem, s. 39.

225 BiAT, syg. 443.

226 Mowa o *Postilla popularis, to jest kazania na Ewangelie święte, ktore się przez cały rok w niedziele, w swięta vroczyste y apostolskie w Kościele Bożym ludowi pospolitemu czytają [...] spisane [...] przez x. Jadama Gdacjusa,* wydana została *w* Lesznie w 1651, choć podawana jest także data 1650 rok, *Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut,* [w:] *Piśmiennictwo staropolskie,* t. 2, Warszawa 1964, s. 186-187.

W 1700 roku rodzice wysłali syna do szkoły w Oleśnicy, gdzie mianowano go kopistą[227] historyka, nauczyciela, dramatopisarza i rektora Johanna Sinapiusa (167-1725)[228]. On właśnie umożliwił Muthmannowi oraz jego kolegom dostęp do protestanckiej literatury teologicznej. Prawdopodobnie był to też kontakt z myślą pietystyczną, która wywarła na Muthmana duży wpływ. Kiedy jego pietystyczne sympatie ujawniły się, w 1705 roku Johann Muthmann znalazł się w konflikcie z lokalnymi jezuitami, aktywnie zaangażowanymi w działalność kontrreformacyjna na Śląsku Cieszyńskim. Źródła nie precyzują charakteru podjętych wobec niego kroków, jednak okoliczności wskazywać mogą na ogromną presję w wyniku której zmuszony był opuścić miasto. W wyjeździe wsparła go śląska rodzina hrabiów Frankenberg, ofiarując mu ubrania oraz pomoc finansową w wysokości trzydziestu talarów miśnieńskich rocznie na studia teologiczne w Lipsku. Tu Muthmann studiował w latach 1705-1708, stykając się z takimi uczonymi jak profesor Jan Günther (1660-1714) czy pochodzący z Polski fizyk i teolog luterański Jan Cyprian (1642-1723). Już jako młody student Muthmann trudnił się głoszeniem kazań i nauczaniem młodych adeptów teologii. Zafascynowany językiem polskim, na zajęciach profesora Cypriana zgłębiał Biblię w tym języku. Dzięki poparciu rektora Sinapiusa 5 kwietnia 1708 roku został mianowany diakonem w Wołczynie niedaleko Kluczborka i tu 10 maja 1708 roku został ordynowany[229].

Rok później w 1709 roku Johannowi Muthmannowi zaproponowano pracę duszpasterską w Cieszynie. Początkowo nie był zachwycony tym pomysłem. Nie podobała mu się perspektywa opuszczenia leżącego nieopodal jego rodzinnej wioski Wołczyna i przeniesienie do miasta

227 Kopista – osoba trudniąca się przepisywaniem dokumentów i ksiąg, *Encyklopedia Wiedzy o Książce,* pod red. A. Birkermajera, Wrocław 1971, s. 1278.
228 *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, Band 34, Leipzig 1892, s. 386.
229 BiAT, syg. 443.; B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 4

oddalonego o 150 km od jego rodzinnego domu. Po swojemu niezadowolenie okazywali parafianie, którzy zdążyli polubić młodego diakona: ostrzegali kaznodzieję przed niebezpieczeństwem i niechybną śmiercią, które jakoby mogą go spotkać w Cieszynie. Jednak mimo wielu obaw, Muthmann ostatecznie zdecydował się na posługę w Cieszynie, co dla niektórych historyków jest dowodem na to, że był człowiekiem, który w pracy duszpasterskiej gotowy był do poświęceń[230]. Po latach w oszczędnych słowach wspominał w *Pamiętniku*: „Dnia 31 maja przybyłem do Cieszyna. Dnia 1 czerwca stanąłem po pierwszy raz na placu kościelnym, gdzie później przez 21 lat miałem mieszkać. Pierwszą czynność kaznodziejską wykonałem tego samego dnia, udzielając absolucji śp. baronowej Bludowskiej(…)”[231]. W chwili objęcia probostwa w Cieszynie Muthmann liczył niespełna 24 lata.

Duchowny ożenił się 11 lutego 1715 roku z hrabiną Ewą Józefiną von Schimonski. Małżeństwo doczekało się dwanaściorga dzieci z czego ośmioro narodziło się w Cieszynie. Rodzicami Ewy Józefiny byli Adam Jerzy von Schimonski wyznający katolicyzm oraz Zuzanna z d. Goczalkovska wychowana w wierze ewangelickiej[232].

Pastor był obecny w życiu parafian nie tylko w dzięki posługom wykonywanym kościele, był także zaangażowany w ich codzienne życie. Kiedy w 1716 roku wieku Księstwo Cieszyńskie dotknęła zaraza, Muthmann napisał dzieło, określone przez późniejszych badaczy mianem „osobliwego tworu”[233]. Był to, typowy dla epoki, podręcznik walki z epidemią, w którym poradom medycznym towarzyszyły różne wskazówki

230 B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 410.
231 [J. Muthmann], *Pamiętnik pierwszego pastora cieszyńskiego,* wyd. i tłum. O. Michejda, „Kalendarz Ewangelicki”, R. 51, 1932, s. 116-117.
232 Ibidem, s. 121-122.
233 W. Ogrodzieński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, Katowice 1965, s. 88.

dotyczące życia religijnego. Napisana w języku polskim, wydana w 1716 roku w Brzegu przez Gottfrieda Trampa praca, zatytułowana była *Wierność Bogu i Cesarzowi czasu powietrza morowego należące…*[234]. Na epidemię autor patrzył na dwa sposoby i te dwie perspektywy złożyły się na dwojakie rady, udzielane wiernym. Z jednej strony choroba była zjawiskiem ziemskim, przed którym należało i można było się chronić, stosując na przykład zasady higieny osobistej. W nowatorski sposób Muthamann zwracał uwagę wiernych na skutki spożywania zepsutego jedzenia oraz picia nieczystej wody[235]. Natomiast z drugiej strony Muthmann traktował epidemię w kategoriach kary za grzechy, więc tylko pobożność mogła ludzkość przed nią uratować[236].

Wypełnione intensywną pracą w cieszyńskiej parafii, zabiegami o budowę kościoła, katechizacją wiernych oraz posługą kapłańską ostatnie lata zakłóciły problemy związane z oskarżeniem Johanna Muthmanna o sprzyjanie pietyzmowi[237]. Po kilku latach procesów w tej sprawie, duchowny został skazany na banicję i po 21 latach musiał opuścić Cieszyn. Opisał to wydarzenie oraz samo wygnanie w swoim *Pamiętniku*: „Dnia 22 maja wyszło z cieszyńskiego placu kościelnego w przeciągu jednej godziny 25 osób, w tem i rodzina Muthmanna, składająca się z 11 członków, w tem 6 jeszcze nieletnich dzieci. Najmłodsze przyszło dnia 20 października poprzedniego roku na świat i przez 80 mil niesione było na rękach (…)”[238].

Parafianie, zarówno chłopi jak i szlachta, wyposażyli banitów na

234 J. Muthmann, *Wierność Bogu i Cesarzowi czasu powietrza morowego należąca…,* Brzeg 1716, s. 13-14. Publikacja znajduje się w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej pod sygn. I 13812.
235 Ibidem, s. 13-14.
236 B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 412.; J. Pilch, *Polskie pierwodruki cieszyńskie*, Cieszyn 1990, s. 5-6.
237 BiAT, sygn. 165.
238 [J. Muthmann], *Pamiętnik pierwszego pastora…,* s. 124-125.; BiAT, sygn. 1534.

drogę w pożywienie oraz pieniądze, co zostało w następujący sposób skomentowane przez pastora: „Wierność Boża okazała się w tem, że różni panowie usłużyli wygnanym wozami i końmi na odległość wielu mil, że drogę tak daleką wszyscy przebyli zdrowi (...)”[239].

22 sierpnia 1730 roku pastor Johann Muthmann dostał powołanie do parafii w Milken w Prusach, jednak nie skorzystał z tej oferty bowiem oznaczała konieczność odbycia, wraz z rodziną, długiej podróży w zimie i ostatecznie nie przyjął proponowanej pracy. Pod koniec życia Johann Muthmann trafił do Schlettwein, gdzie zmarł w 1747 roku będąc superintendentem (urząd odpowiadający katolickiemu biskupowi) w Księstwie Saksonii Coburg[240].

Jak już wspomniano, według recesu egzekucyjnego konwencji w Altranstädt kaznodzieja powołany do pracy w cieszyńskiej parafii musiał pochodzić z cesarskich krajów dziedzicznych. Z tego też powodu cesarz w 1710 roku nie wyraził zgodny na zatrudnienie pochodzącego z Polski Jakoba Jockischa (zm. 1750) oraz urodzonego na Słowacji Matthiasa Platani (zm. 1712)[241].

Znajdujące się w cieszyńskim Archiwum dokumenty – akta osobowe obejmujące lata 1709-1710 przekazują na ich temat szczątkowe informacje[242]. Matthias Platani, urodził się w miejscowości Dravec na Słowacji. Studiował w Wittenberdze, gdzie uzyskał tytuł magistra. 30 kwietnia 1691 roku został ordynowany na duchownego po czym objął stanowisko kaznodziei w Laskowicach, a następnie od 1708 roku w Oławie. Do Cieszyna trafił wraz z Jockischem na zaproszenie kolatora Jerzego

239 Ibidem, s. 125.
240 G. B. Szewczyk, *Historia Górnego Ślaska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, Opole 2011, s. 392-393.
241 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 312, 315.
242 BiAT, syg. 439, BiAT, syg. 438.

Bludowskiego w 1709 roku, gdzie oczekiwali na decyzję cesarską dotyczącą zatrudnienia w Parafii Jezusowej w Cieszynie. Rok później na mocy cesarskiego rozporządzenia Matthias Platani oraz Jakob Jockisch musieli opuścić parafię pod groźbą kary w wysokości dwustu dukatów. Platani zmarł 30 grudnia 1712 roku. Jockisch początkowo udał się do Bierutowa, gdzie swą ordynację, a następnie do Mühlwitz pod Oleśnicą, gdzie zmarł 2 kwietnia 1750 roku w wieku zaledwie 63 lat[243].

Brak cesarskiej aprobaty na przedłużenie pracy w cieszyńskiej parafii spotkał także trzech innych duchownych Christopha Nicolausa Voigta (1678-1733), Anharda Adelunga (zm. 1745) oraz Chrystiana Wilhelma Schneidera (1677-1725). Tym razem przeszkodą okazała się ich nieskrywana fascynacja pietyzmem przez który trzej pastorzy nie otrzymali prawa dłuższego zatrudnienia i musieli wyjechać z Cieszyna.

Pastor Christoph Nicolaus Voigt urodził się w Ringleben w okolicach Erfurtu, gdzie 23 stycznia 1678 roku został ochrzczony. Od 1 listopada 1698 roku studiował teologię w Halle, a następnie był nauczycielem dzieci Augusta Hermanna Franckego (1663-1727). W liście do Franckego pisał, że w trakcie swojej nauki w Halle przez ponad trzy lata zajmował się głównie teologią, którą miał okazję zgłębiać u najlepszych profesorów. Zauważał, że to właśnie studia w Halle spowodowały, że zainteresował się językami orientalnymi: hebrajskim, syryjskim, chaldejskim i arabskim, a także geografią, łaciną oraz historią kościoła. Swój list zakończył prośbą do Franckego o to, by ten został jego mentorem. Dziś jednak trudno stwierdzić czy prośba ta została spełniona. Po studiach pastor Voigt udał się do Berlina, gdzie nawiązał kontakt z hrabią Hencklem, który uznał go za idealnego kandydata do roli kaznodziei w Cieszynie. Do

243 H. Patzelt, op. cit., s. 42-44.; BiAT, syg. 438 i 439.

parafii cieszyńskiej przez Wrocław trafił już w lipcu 1709 roku, a 7 sierpnia 1709 roku wygłosił swe pierwsze kazanie. Problemy lokalowe, które stały się jego udziałem na początku, ukazują jak dalece miasto Cieszyn po akcji kontrreformacyjnej było niemalże całkowicie katolickie. Ostatecznie zamieszkał w domu teściowej cesarskiego komisarza. Jego praca w Cieszynie nie trwała jednak długo gdyż w 1711 roku za głoszenie pietystycznych poglądów musiał opuścić miasto. Wówczas udał się do Wiednia, następnie trafił do Hermannstadt, a od 1716 roku pracował w ogromnej, liczącej około 13 tysięcy wiernych parafii w Bańskiej Szczawnicy na Słowacji, gdzie zmarł w 1733 roku[244].

Kolejnym pastorem, który przebywał w Cieszynie w równocześnie z pastorem Voigtem był Anhard Adelung, syn Johanna Paula i Anny Margarethy Juliany z d. Barthold. Anhard pochodził z Turyngii, urodził się w Grabsleben nieopodal miasta Gotha, gdzie do 1698 roku uczęszczał do gimnazjum, a następnie od 1699 roku był studentem teologii na Uniwersytecie w Halle gdzie wykładał tam język grecki i turecki w Halle[245]. Do Cieszyna trafił w 1709 roku i tu od początku próbował zrealizować swój pomysł budowy internatu wzorowanego na tego typu ośrodkach w Halle[246].

244 Ibidem, s. 45-47.; https://d-nb.info/gnd/1030232148 – Deutsche Nationalbibliothek (dostęp: 15.06.2024)

245 H. Patzelt, op. cit., s. 50.; https://d-nb.info/gnd/1025071786 – Deutsche Nationalbibliothek (dostęp: 15.06.2024).

246 Krystyn Matwijowski w odniesieniu do Adelunga pisał: „Wśród ciekawych nie rozwiązanych problemów na pierwszy plan wysuwa się sprawa przywódcy ośrodka. Nie jest to zagadnienie proste. Do miana tego mogą kandydować: Muthmann, Steinmetz i Adelung. Na pierwszy rzut oka rzecz wydaje się niespecjalnie godna rozważania, gdyby nie ostatni z wymienionych, postać niezmiernie ciekawa, działająca z ukrycia, niejako poza kulisami, tajny emisariusz Halle. Trudno jest np. znaleźć jego nazwisko w oficjalnych dokumentach, rzadko też wymieniany jest w korespondencji, a jednak wiele przesłanek przemawia za tym, że zwłaszcza w pierwszym okresie on był przywódcą i motorem wszystkich poczynań pietystów w Cieszynie. Przebywał przecież przez dłuższy czas w tym mieście, najlepiej był zorientowany w układzie miejscowych stosunków, pozostawał w ścisłym kontakcie z hallską wszechnicą, posiadał duże doświadczenie w prowadzeniu tego rodzaju pracy, był inicjatorem powołania

Sam o swoich planach pisał w liście do Augusta Hermanna Francke, że wraz z pastorami Schneiderem i Voigtem starają się o budowę budynku internatu, który w całości miałby być wybudowany z kamienia. Na parterze planują umieszczenie księgarni oraz sklepu z towarami i winem, na środkowym piętrze planowane są mieszkania dla pastorów, a reszta budynku zostanie zaadoptowana pod internat dla młodych uczniów[247]. Pomysł stworzenia nowoczesnego internatu spodobał się wielu, jednak miejscowi zwolennicy ortodoksji luterańskiej, zarzucając mu pietyzm, doprowadzili do usunięcia Adelunga z parafii cieszyńskiej w 1712 roku. Pastor udał się do Wrocławia, gdzie został członkiem Królewskiej Rady Wojennej, aż do swojej śmierci 30 stycznia 1745 roku[248].

Nie znana jest data urodzenia Chrystiana Wilhelma Schneidera, tylko chrztu, w 1677 lub 1678 roku w Herbsleben niedaleko miasta Gotha. Był synem Chrystiana Schneidera pracującego jako sędzia w mieście Gebesee w okolicach Erfurtu. Młody Chrystian Wilhelm otrzymał gruntowne i solidne wykształcenie, uczył się w Tenstadt, Gotha, a następnie od 1698 roku studiował teologię i języki orientalne w Halle. Jego umiejętności były tak duże, że jednocześnie zaoferowano mu pracę w „Collegio Orientali", gdzie pracował nad tłumaczeniem Biblii z hebrajskiego na niemiecki. Po studiach wiele podróżował, a w Wenecji pracował jako prywatny nauczyciel w rodzinach niemieckich kupców. Tam trafił między innymi do domu brata Augusta Hermanna Francke, który

duchownych, którzy związani byli z pietyzmem i wreszcie kierował całą działalnością gospodarczą pietystów. O tej ostatnie roli najlepiej świadczy następujący przykład: z powodu opóźnienia Adelunga z Węgier duchowni protestanccy musieli pożyczyć 80 wiader wina, które miały być zwrócone po jego przyjeździe", K. Matwijowski, *Z działalności pietystów w Księstwie Cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 1962 (17), s. 169.

247 H. Patzelt, op. cit., s. 50.

248 https://d-nb.info/gnd/1025071786 – Deutsche Nationalbibliothek (dostęp: 15.06.2024).

trudnił się tu handlem. Do Cieszyna trafił 3 października 1709 roku. Natknął się na takie same życiowe problemy co Voigt i źle wspominał swoje początki w mieście, gdyż z powodu braku mieszkań musiał wraz z pastorem Adelungiem spać na podłodze salonu pastora Voigta[249].

Od samego początku pobytu w Cieszynie pastor Schneider nie ukrywał swoich pietystycznych sympatii. W rezultacie pojawiły się skargi skierowane do jego opiekuna hrabiego Promnitza, który wysłał do Cieszyna specjalnego urzędnika w celu wysłuchania kazań Schneidera i wydania opinii na temat ich pietystycznego charakteru. Wysłuchawszy w dniu 13 października 1709 roku kazania, opartego na cytacie z Ewangelii św. Mateusza urzędnik nabrał pewności, że Schneider głosi poglądy pietystyczne. Skutkowało to jego odwołaniem i nakazem, pod groźbą kary finansowej, opuszczenia w 1711 roku miasta. Dzięki wstawiennictwu Augusta Hermanna Franckego został później proboszczem w Esens, gdzie zgodnie z założeniami pietyzmu, angażował się w pomoc najuboższym[250]. Założył tu placówkę edukacyjną dla biednych i potrzebujących, a następnie sierociniec, który był bardzo dobrze zorganizowaną instytucją posiadającą poza internatem i szkołą, piekarnię z młynem, fabrykę sukna oraz browar. Pastor pracował tam aż do śmierci 4 czerwca 1725 roku[251].

W 1710 roku cesarz Leopold I powołał na urzędy w Cieszynie dwóch duchownych: pastora Johanna Christiana Hentschela (1668-1740) oraz wywodzącego się z lokalnej rodziny szlacheckiej Jerzego Wilhelma

249 H. Patzelt, op. cit., s. 48-50.

250 Ibidem, s. 47-49.; E. Byrtek, *Miłosierdzie i opieka społeczna w osiemnastowiecznym pietyzmie*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczpospolitej XVI-XVIII wieku,* pod red. U. Augustyniak i A. Karpińskiego, Warszawa 1999, s. 69-77.

251 H. Patzelt, op. cit., s. 48.; U. Sträter, *Wilhelm Christian Schneider und das Waisenhaus in Esens (Ostfriesland),* [w:] *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*, pod red. U. Sträter, J. Neumann, R. Wilson, Tübingen 2003, s. 71-94.

Klocha pochodzącego z Kornic, absolwenta studiów teologicznych w Wittenberdze, powołano na stanowisko trzeciego proboszcza parafii cieszyńskiej, do której przybył w grudniu 1711 roku. Ze względu na znajomość języka pełnił swa misję głównie wśród społeczności polskiej. Zmarł nagle 3 września 1719 roku w Cieszynie. Pastor Muthmann pisał o nim, że był wiernym swoim przekonaniom kaznodzieją[252].

Hentschel miał wówczas 42 lata i był najstarszym z pastorów pełniących posługę w Kościele Jezusowym. Okazał się czołowym przeciwnikiem pastorów pietystów, zwolennikiem ortodoksji luterańskiej, ale poza tym wiemy o nim stosunkowo niedużo. Dotyczące go źródła w cieszyńskim archiwum kościelnym są bardzo szczątkowe i ograniczają się jedynie do lat 1710-1711 oraz krótkiego biogramu. Zawierają bardzo podstawowe informacje na temat pastora. Hentschel podobnie jak inni posługujący w Cieszynie pastorzy wywodził się z rodziny duchownych luterańskich. Ojciec Chrystiana, Albrecht skończył teologię w Strasburgu i pracował jako pastor w Poniatowicach i Jemielnie na Dolnym Śląsku.

Na Śląsk Cieszyński rodzina Hentschelów przybyła z Dolnego Śląska w 1664 roku i tu, w roku 1668 urodził się Chrystian. Nie dysponujemy żadnymi danymi dotyczącymi jego wykształcenia. Wiadomo natomiast, że jego pierwszą parafią był Prochnów położony nieopodal Kalisza, gdzie pełnił swą posługę w latach 1698-1708. W 1710 roku trafił do Cieszyna, gdzie stał się bliskim współpracownikiem pastora Johanna Muthmanna, który pisał o nim, że był to biedny, pokorny pastor, mąż wiernej i cnotliwej żony oraz ojciec dziewięciorga dzieci. Wkrótce okazało się, że Chrystian Hentschel jest wrogo nastawiony do pietyzmu i nowinek w katechizacji. Muthmann zauważył, że był dobrym biblistą, człowiekiem

252 BiAT, syg. 441.; H. Patzelt, op. cit., s. 51.

uczciwym i pracowitym[253]. Chrystian Hentschel zmarł w Cieszynie 30 maja 1740 roku[254]. Duchowny reprezentował nurt tradycyjnej ortodoksji luterańskiej. W jego kaznodziejstwie dominowała tematyka dogmatyczna. Jak będzie o tym jeszcze mowa, do wszystkich praktyk pietystycznych odnosił się z żywiołową nienawiścią. Hentschel kładł nacisk na znaczenie ciągłości tradycji kościelnej, stabilności doktryny, dyscypliny sakramentalnej oraz roli pastora jako stróża ortodoksji.

W odróżnieniu od duchownych pietystycznych, Hentschel postrzegał duchowość głownie jako wierność naukom Kościoła, nie zaś jako proces osobistego, indywidualnego „nowego narodzenia" do wiary. Jego stanowisko było przeciwieństwem ożywienia pietystycznego, przez co pełnił rolę krytyczną wobec zasad moralnych i pobożności propagowanych przez pietystów.

Zwolennikiem ortodoksji luterańskiej był także przybyły do Cieszyna w 1710 roku Gottfried Schmidt, który urodził się 9 września 1671 roku w Oleśnicy. Był synem piekarza Eliasza Schmidta oraz Anny Marii z d. Zegelin. Swą edukację rozpoczął w Oleśnicy, a następnie kontynuował ją w Gimnazjum św. Marii Magdaleny we Wrocławiu[255]. Po ukończeniu studiował teologię luterańską w Lipsku. W 1707 roku nastąpiła jego ordynacja na pastora, a od 1708 roku pełnił funkcję proboszcza w Borku Strzelińskim nieopodal Wrocławia. Stamtąd trafił do cieszyńskiego Kościoła Łaski. Jego pierwszą żona była Maria Schrötel pochodząca z Wrocławia, a

253 H. Patzelt, op. cit., s. 52-53.; BiAT, syg. 440.; BiAT, syg. 443.

254 H. Patzelt, op. cit., s. 53.; Z. Mojżysz, *Kultura muzyczna ewangelików na Śląsku Cieszyńskim w pierwszej połowie XVIII wieku,* T. 1, Katowice 2021, s. 40, 82.

255 Gimnazjum św. Marii Magdaleny we Wrocławiu było pierwszą szkołą miejską we Wrocławiu. Działała w latach 1267-1945. Od 1543 roku kształciła młodzież wyznania protestanckiego. W szkole nauczano przyrody, prawa, matematyki, historii, języków nowożytnych, geografii oraz języka polskiego. *Atlas architektury Wrocławia,* pod red. J. Harasimowicza, T. 1, Wrocław 1997, s. 236.; M. Zwierz, *Wrocławskie szkoły: historia i architektura,* Wrocław 2004, s. 26, 28.

po jej śmierci pastor ożenił się ponownie z Heleną Eleonorą Marklowską, z którą miał czworo dzieci[256].

Pastor Muthmann pisał w liście do przyjaciela, że Schmidt był spokojnym, niekonfliktowym człowiekiem do momentu, w którym zaprzyjaźnił się z pastorem Hentschelem. On to bowiem wywarł na nim ogromny wpływ i przekonał go do przeciwstawienia się myśli pietystycznej. Gottfried Schmidt był jednym z dwóch obok Ch. Hentschela pastorów cieszyńskich, który przyczynił się do usunięcia pastorów pietystów z parafii cieszyńskiej w 1730 roku. Zmarł w Cieszynie w 1735 roku[257].

Pastorem znanym dzięki swojej twórczości religijnej był Samuel Ludwik Sassadius. Urodził się 1695 roku w Komorznie pod Kluczborkiem, choć zdarza się odnaleźć informację, że jego miejscem urodzenia był Brzeg. Jego ojciec Samuel Sebald był pastorem, który starał się tworzyć literaturę o charakterze dewocjonalnym, jednak jak zauważa Wincenty Ogrodzieński, Samuel Sebald nie wsławił się ani jako duchowny i kaznodzieja, ani jako pisarz[258].

Nazwisko Sassadius spotkać można na kartach literatury w różnych formach i każda z nich występuje w źródłach. Sam Samuel Ludwik podpisywał się na stronach tytułowych swoich dzieł jako „Zasadius" lub „Zasadyus". W Aktach Inkwizycyjnych dotyczących oskarżenia o działalność pietystyczną pojawia się „Sassadius", ale także „Sassadyus". Natomiast na stronie tytułowej jednej z książek Samuela Sebalda pojawia się ponadto „Zasadiusz". Formy te stanowią zlatynizowane brzmienie nazwiska „Zasadzki"[259].

256 H. Patzelt, op. cit., s. 54-55.
257 H. Patzelt, op. cit., s. 54-55.; BiAT, sygn. 444.
258 W. Ogrodzieński, op. cit., Katowice 1965, s. 86.
259 B. Stuchlik-Surowiak, *Sylwetka Samuela Ludwika Zasadiusa na tle środowiska religijno-kulturalnego XVIII-wiecznego Cieszyna,* [w:] *Śląska Republika Uczonych*, t. 4, Wrocław 2010, s. 203-204.

Samuel Ludwik Sassadius rozpoczął swą edukacje w Oleśnicy, a następnie studiował teologię na Uniwersytetach w Wittenberdze i Jenie. Po ukończeniu studiów przez jakiś czas nie był powiązany z żadną parafią, a ostateczne związanie się z Kościołem Łaski w Cieszynie było raczej przypadkiem niż zamierzonym działaniem. Na stanowisko piątego pastora w Cieszynie powołano Jana Zaŝkalickiego (daty nieznane) z Orawy, jednak z przyczyn dziś nieznanych nie objął tego stanowiska, a jego miejsce zajął Samuel Ludwik Sassadius. Kiedy przybył do Cieszyna w 1719 roku miał zaledwie 24 lata, jednak mimo młodego wieku stał się ogromnym wsparciem dla pastora Johanna Muthmanna, z którym połączyła go nie tylko praca, ale też zamiłowanie do piśmiennictwa teologicznego oraz języka polskiego. O życiu osobistym Sassadiusa wiadomo stosunkowo niewiele. Wiadomo, że jego żoną była Rozyna Zofia z Janików, a po jej śmierci pastor powtórnie się ożenił z Marią Judytą z Rymultowskich[260].

Sassadiusa uważa się za autora wielu tekstów i książek religijnych służących umocnieniu pobożności i pomagających w domowych obrządkach, głównie modlitewników luterańskich celowo pisanych prostym, zrozumiałym dla każdego wiernego językiem. Pierwszy jego utwór noszący tytuł *Droga do nieba to jest nauka krotka z katechizmusa…* wydany został przez Gottfrieda Trampa w Brzegu w 1723 roku[261]. Było to niezwykle popularne dzieło, które doczekało się wznowienia w latach 1724, 1725 oraz 1729. Sam autor określający się jako „sługa Słowa Bożego przed Cieszynem" zaznacza, że jest to utwór „dla tych, którym czas zabawić się dłużej nie pozwala, aby na krotce nauczyli się przecie i wiedzieli, jako się

260 B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 414.; B. Stuchlik-Surowiak, *Sylwetka Samuela Ludwika Zasadiusa…,* s. 204.

261 S. L. Sassadius, *Droga do nieba to jest nauka krotka z katechizmusa…*, Brzeg 1729. Publikacja znajduje się w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej pod sygn. I 02228-02235. (W Książnicy Cieszyńskiej znajduje się kilka egzemplarzy wznowy tekstu Sassadiusa, a konkretnie wydania z lat: 1724, 1725, 1729)

człowiek sprawować ma, chcąc prziść do Nieba”[262].

Jego kolejne dzieła, to między innymi *Drogi do prawdziwego krześcijaństwa torowanie z Pisma Świętego pokazane a własnymi Ksiąg Symbolicznych Kościoła Ewangelickiego słowami objaśnione...*[263] wydane w Lipsku w 1727 roku, *Mleczna potrawa duchowna ssącym jagniątkom Pana Jezusa Krystusa podana...* wydawana w Brzegu w latach 1724, 1726, 1727, 1753 i 1756[264] oraz *Modlitwy nabożne poranne i wieczorne…,* które ukazały się w Brzegu w 1725 roku[265].

Samuel Ludwik Sassadius wsławił się także jako autor przekładów między innymi dzieł Marcina Lutra, wśród nich utworu, które po polsku znamy jako *Enchiridion. Mały katechizm, dla pospolitej księży i kaznodziei, z przedmowami i książeczkami jego do ślubów i krztu ś. odprawiania służącymi*[266], przekład wydany został w Brzegu w 1725 roku oraz Nowego Testamentu wydanego w Brzegu w 1725 roku[267]. W brzeskiej oficynie wydawniczej w roku 1725 ukazało się także polskie tłumaczenie *Wykładu na dziesięcioro przikazanie i wiarę świętą krześcijańską…* Johanna Arndta[268].

Po opuszczeniu Cieszyna w 1730 roku Samuel Ludwik Sassadius

---

262 Ibidem, s. 17.

263 W zbiorach Biblioteki i Archiwum Tschammera (BiAT) znajduje się pierwsze wydanie utworu z roku 1727 (niekompletne). Książnica Cieszyńska posiada dwa pełne egzemplarze utworu wydane w roku 1727, sygn. I 02228-02235.

264 Książnica Cieszyńska, sygn. I 02177 (wydanie z 1726 r.)

265 B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 415.

266 S. L. Sassadius, *Enchiridion. Mały katechizm, dla pospolitej księży i kaznodziei, z przedmowami i książeczkami jego do ślubów i krztu ś. odprawiania służącymi,* Brzeg 1725. Publikacja znajduje się w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej pod sygn. I 00806.

267 M. Letkiewicz-Ćwiklińska, *Samuel Ludwik Zasadius – zapomniany stylista czasów saskich*, [w:] *Zapomniani. Z dziejów literatury polskiej na Śląsku*, pod red. J. Malickiego, G. Szewczyk, Katowice 1992, s. 16.

268 J. T. Maciuszko, *Wstęp* [w:] *Pia desideria czyli serdeczne pragnienia podobającej się Bogu poprawy prawdziwego Kościoła Ewangelickiego wraz z kilkoma szczerze z nich wynikającymi chrześcijańskimi propozycjami Filipa Jakuba Spenera, kaznodziei i seniora we Frankfurcie nad Menem…,* tłum. M. Platajs, Bielsko-Biała 2002, s. 12.

osiadł w Strassfurcie w Turyngii, skąd po 10 latach udał się do Tarnowskich Gór.

Samuel Ludwik Sassadius zmarł 20 marca 1755 roku w Tarnowskich Górach. Został pochowany w luterańskiej krypcie, jednak toczący się przez lata spór o podział cmentarza pomiędzy luteranami i katolikami doprowadził do tego, że dziś nie jesteśmy w stanie jednoznacznie stwierdzić gdzie dokładnie znajduje się jego grób[269]. Wedle współczesnej oceny Sassadiusa należy „(…)umieścić (…)w galerii zasłużonych dla polskiego luteranizmu twórców osiemnastego wieku (…).”[270].

Pastor Samuel Ludwik Sassadius był przedstawicielem pietyzmu kładącego nacisk na kaznodziejstwo moralizatorskie oraz teologię praktyczną. Był przekonany, że do prawdziwej religijności wiedzie droga wyłącznie poprzez przemianę obyczajów i dyscyplinę moralną. W swoich kazaniach uwypuklał obowiązek osobistej pobożności, trzeźwości, unikania rozrywek oraz regularnego uczestnictwa w nabożeństwach. Sassadius był intelektualistą traktującym kościelną ambonę jako miejsce zwracania szczególnej uwagi na ład społeczny i posłuszeństwo, co nie zawsze spotykało się ze spokojnym przyjęciem i często zarzucano mu nadmierną ingerencję w sprawy osobiste i codzienne wiernych. Samuel Ludwik to przedstawiciel pietyzmu charakteryzującego się humanizmem i erudycją. Pastor posiadał szeroką wiedzę teologiczną, edukacyjną i filozoficzną. Znał języki, w tym polski. Dbał o rozwój szkolnictwa, katechizację dzieci, młodzieży i dorosłych.

Ostatnim, ale jednocześnie najbardziej znaczącym, pastorem pietystą, który trafił do cieszyńskiej parafii był wybitny teolog Johann Adam

269 M. Letkiewicz-Ćwiklińska, op. cit., s. 20.; B. Stuchlik-Surowiak, *Sylwetka Samuela Ludwika Zasadiusa…,* s. 213.
270 G. B. Szewczyk, op. cit., s. 132.

Steinmetz (1689-1762), który studia teologiczne odbył w Halle, w okresie kiedy za sprawą Augusta Hermana Franckego, nacisk kładziono, na połączenie wychowania religijnego z tak zwaną teologią praktyczną. Nauczanie Steinmetza skupione było na rozbudowanym kaznodziejstwie, pracy z młodzieżą, katechizacji wszystkich grup wiekowych i społecznych. Jako duchowny cieszyńskiej parafii wniósł do lokalnej wspólnoty nowoczesne wzorce duszpasterskie, organizację życia religijnego i edukacyjnego. Jego praca kaznodziejska i szkolna nastawiona była na odnowę moralną wiernych, a także propagowanie domowego czytania Biblii, rozwój indywidualnej wiary oraz edukację parafii.

Tego teologa, pastora ewangelickiego oraz społecznika cechowały głęboka wiara oraz zrozumienie problemów i ograniczeń lokalnej ludności. Steinmetz dał się poznać jako gorliwy nauczyciel oraz człowiek zatroskany o losy ubogich, a także gorliwy głosiciel myśli pietystycznej w kościele luterańskim[271].

Johann Adam Steinmetz urodził się 24 września 1689 r. w Groß-Kniegnitz[272]. W jego domu rodzinnym przwiązywano dużą wagę do nauki oraz rozwój duchowy zwłaszcza najmłodszych. Dlatego jako dziecko nie uczył się wraz z innymi w publicznej szkole lecz pobierał nauki w domu u prywatnych korepetytorów. Jego biografowie kreślą portret pracowitego ucznia, który robił duże postępy w językach i naukach ścisłych, dzięki czemu w przyszłości odniósł sukcesy. Podkreślają też, że to w dzieciństwie

---

271 P. W. Kawerau, *Johann Adam Steinmetz als Vermittler zwischen dem deutschen und amerikanischen Pietismus im 18ten Jahrhundert, „*Zeitschrift für Kirchengeschichte", Berlin 1959 (70), vol. 1-2, s. 75-88.; G. Csukás, *Johann Adam Steinmetz (1689-1762). Biographie eines bedeutenden Predigers, Pädagogen und Publizisten im Umfeld des Pietisums,* Wien 2013, ss. 154. (Wersja elektroniczna pracy dostępna dzięki uprzejmości Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie).

272 BiAT, sygn. 445.; B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 411-412.; P. W. Kawerau, op. cit., 75-88.

właśnie wpojono mu odpowiedzialne i sumienne podejście do pracy i obowiązków[273].

W wieku dwunastu lat Johann Adam stracił ojca. Opiekę nad nim przejęła matka, która przeprowadziła się do Brzegu, gdzie jej syn trafił do szkoły[274]. Według biografów zainteresowanie pismami pietystycznymi wzbudził w nim wykład Gottfrieda Thilo (1646-1724), rektora szkoły w Brzegu, do której uczęszczał, . Zostały w nim przedstawione sylwetki Arndta i Spenera, wedle rektora - wzory do naśladowania, których twórczość daje wiarę i nadzieję. Pod wpływem tego kazania młody Steinmetz zaczął czytać dzieła Arndta[275].

W 1705 roku w wieku 21 lat Steinmetz wyjechał do Lipska na studia teologiczne. Tutejszy uniwersytet, zwłaszcza w drugiej połowie XVII wieku, był jedną z najchętniej wybieranych uczelni, ale jednocześnie, ostoją ortodoksji luterańskiej. Do krótkiego epizodu pietystycznego doszło tam w latach 80., ale już wkrótce, po okresie sporów pietystów z przedstawicielami ortodoksji luterańskiej w latach 1689-1691, zwolennicy nowego ruchu zostali zmuszeni do opuszczenia Lipska i poszukania nowego schronienia w pobliskim Halle. Dzięki temu Lipsk pozostał ośrodkiem luterańskiej neoscholastyki, która starała się odciąć zarówno od pietyzmu, jak i od wczesnego oświecenia. Najwybitniejszym przedstawicielem tego kierunku był Johann Benedikt Carpzov (1639-1699).

Jednakże część profesorów zachowała postawę bardziej umiarkowaną. Jednym z nich był, ważny dla Steinmetza Gottfried Olarius (1672-1715), profesor wykładający Nowy Testament. Dzięki niemu

273 Ibidem, s. 75-88.

274 C. Bernet, *Steinmetz, Johann Adam*, [w:] *Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon*, vol. 22, Nordhausen 2003, s. 1307-1322.

275 E. Ch. Dargan, *Preaching, History of. Haslo* [w:] *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, vol. 9, Grand Rapids 1953, s. 159-189.; G. Csukás, op. cit., s. 10-20.

Steinmetz sięgał po grecką wersję Nowego Testamentu i greckich ojców kościoła. Olarius był ciekawą postacią, skupiał się głównie na filologii i egzegezie, zajmował się także filozofią. Pobyty w Holandii i Anglii umożliwiły mu kontakt z miejscowymi szkołami teologicznymi, ale także z nowym nurtem – wczesnym oświeceniem, choć ostatecznie pozostał wobec nowego nutu sceptyczny. . Przetłumaczył na niemiecki pracę pedagogiczną Johna Locke'a (1632-1704) zatytułowaną *Myśli o edukacji*, ale także na łacinę dzieło Spenera *Natura i łaska,* które opublikował z własnym wstępem. Przez całe życie sceptycznie podchodził do oświecenia. E. Ch. Dargan, biograf Olariusa podkreśla, że to dzięki niemu Steinmetz posiadł bliższe zrozumienie nauk teologicznych[276].

Steinmetz miał predyspozycje do kariery akademickiej, ale ostatecznie wybrał inną drogę. Pod koniec studiów w roku 1709 wygłosił kazanie w Mollwitz niedaleko Brzegu, które tak poruszyło słuchaczy, że gmina postanowiła mianować go młodszym kaznodzieją-wikariuszem.

Przed wyjazdem do Mollwitz chciał udać się do Halle, ale odradzono mu to, prawdopodobnie w celu uniknięcia oskarżeń o zainteresowanie pietyzmem[277]. Pomysł z wyprawą do Halle dowodzi, że Johann Adam bardzo wcześnie skłaniał się do pietyzmu. Egzamin kościelny wymagany przed uzyskaniem urzędu kościelnego Steinmetz zdał w 1710 roku przed konsystorzem w Brzegu. Miał on nieco inną formę niż klasyczny, bowiem polecono mu obronę kilku tez teologicznych, dotyczących takich kwestii jak boskość Chrystusa czy chrzest dzieci. Obie w tym czasie atakowane były przez rodzący się deizm lub grupy anabaptystyczne i spirytualistyczne. Wedle późniejszych źródeł stało się tak

276 E. Ch. Dargan, op. cit., s. 159-189.; G. Csukás, op. cit., s. 20-22.
277 E. Ch. Dargan, op. cit., s. 159-189.; C. Bernet, op. cit., s. 1307-1322.; G. Csukás, op. cit., s. 25-28.

dlatego, że konsystorz świadom był jego erudycji. Po zdaniu egzaminu Steinmetz został ordynowany do stanu duchownego i mógł objąć stanowisko wikarego w Mollwitz[278].

Ponieważ w samej miejscowości nie było dla niego wolnego mieszkania, którym dysponowałaby parafia, zamieszkał w pobliskim Brzegu. W gimnazjum, którego był absolwentem, był potrzebny nauczyciel, więc został poproszony przez rektora Gottfrieda Thilo, jego dawnego opiekuna, o pomoc w prowadzeniu lekcji. Wkrótce jednak, w 1711 roku doszło do konfliktu z współpracownikami, a później nawet z rektorem. Steinmetz został oskarżony przed radą miejską w Brzegu. Nie znamy szczegółów tych wydarzeń, a XIX-wieczny autor spekulował, że przyczyna mogła tkwić w zazdrości otoczenia spowodowanej sukcesami w pracy i popularnością wśród uczniów, ale także w tym, że nauczyciel głosił pietystyczne nauki. Rada miejska jednak odrzuciła skargę[279].

Społeczność parafialna w Mollwitz była stosunkowo mała, ale budynek kościoła był jedną z największych w owych czasach wiejskich świątyń w Księstwie Brzeskim. Proboszczem tam był Friedrich Albinus (daty nieznane), z którym Steinmetz miał liczne problemy. Proboszcz często napominał młodego wikariusza, aby ten w trakcie kazań nie „obiecywał" wiernym pewności zbawienia, z czym Johann Adam nie chciał się zgodzić. Innym źródłem sporów były długie kazania, często trwające dłużej niż godzinę, ale też ich treść. Proboszcz Albinus swoje przekazy dla wiernych opierał na zasadach ortodoksji luterańskiej, koncentrował się na poprawnej interpretacji Biblii oraz wpajaniu doktryny. Młody wikariusz natomiast, starał się wskazywać im praktyczne zastosowanie tekstów biblijnych,

278 C. Bernet, op. cit., s. 1307-1322.; G. Csukás, op. cit., s. 25-28.

279 H. Hille, *Ein Vocation des Abtes Steinmetz von Kloster Berge zur Schleswig-Holsteinischen Generalsuperintendentur,* Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg 1899(34), s. 193-205.

opowiadając im o zbawieniu, nawróceniu oraz codziennej etyce[280]. Latem 1717 roku Steinmetz został powołany na stanowisko proboszcza w Tepliwodach miejscowości położonej w pobliżu Ząbkowic Śląskich, gdzie zapoczątkował, zbliżone do pietystycznych form, spotkania modlitewne i katechetyczne oraz godziny biblijne[281]. Odprawiał też nabożeństwa wieczorne, bardzo podobne do konwentykli, które przecież były tak bardzo charakterystyczne dla pietyzmu[282]. Nie najlepiej przyjmowano jego wizyty domowe u wiernych, zwłaszcza kiedy praktykował odwiedziny we wczesnych godzinach porannych; parafianie zaczęli uważać to za nachalność.

Wakat na stanowisko pastora w Cieszynie, którego obsadzenie leżało w gestii fundatorów Kościoła Jezusowego sprawił, że hrabia Henckel von Donnersmarck, wpływowy w regionie i znany ze sprzyjania pietyzmowi, podjął się mianowania nowego kaznodziei cieszyńskiego. Jako że słyszał wcześniej o działalności Steinmetza, udał się w 1719 roku do Tepliwodów, gdzie wziął udział prowadzonym przez niego w nabożeństwie. Po wysłuchaniu kazania hrabia Henckel był głęboko poruszony, a kiedy usłyszał, jak pastor głosi, że chciałby zostać misjonarzem w Indiach, zaproponował mu Cieszyn. Steinmetz nie przyjął od razu oferty i poprosił o czas do namysłu. Zważywszy, że Johann Adam Steinmetz nie mówił po polsku ani czesku, można domniemywać, że jako pastor w Cieszynie, mógł służyć społeczności jedynie niemieckojęzycznej. By rozwiązać problem nieznajomości języka polskiego hrabia Henckel zaproponował, że Steinmetz otrzyma do pomocy tłumacza. Ten jednak wciąż się wahał, nie chcąc rezygnować z Tepliwodów, miejsca bezpiecznego, które już znał[283].Wedle

280 Ibidem, s. 193-205.; G. Csukás, op. cit., s. 25-28.
281 H. Hille, op. cit., s. 204.; G. Csukás, op. cit., s. 28-35.
282 C. Bernet, op. cit., s. 1307-1322.
283 Ibidem, s. 1307-1322.

biografów duchownego, skłonnych do ukazywania różnych decyzji i wydarzeń w kategoriach religijnych, z udziałem palca Opatrzności, do podjęcia ostatecznej decyzji skłonił go postępek dwóch, opisanych wyżej, pastorów cieszyńskich na Chrystiana Hentschela i Gottfrieda Schmidta. Wysłali bowiem do Steinmetza list, w którym ostrzegali go przed przejęciem stanowiska w Cieszynie. Opisywali trudy, jakie przyniesie ze sobą ten urząd i radzili mu odrzucenie propozycji. Boży udział ujawnił się w fakcie, że do listu przymocowana była zagraniczna pieczęć, na której akurat widniał fragment napisu z Objawienia św. Jana (J 2,10) „nie bój się niczego co masz cierpieć". Zrobiło to duże wrażenie, niepewność Steinmetza znikła, a pojawiło się przekonanie, że do powołania na parafię cieszyńską przekonuje go sam Bóg. W ten sposób opis wydarzenia został sporządzony tak, by czytelnik widział w tych wypadkach rękę Opatrzności, a sam Johann Adam Steinmetz jawił się jako osoba rozważna, ale zarazem pilnie reagująca na znaki z niebios. Pożegnanie z Ciepłowodami nie było łatwe ani dla pastora, ani dla wiernych. Potwierdzenie przeniesienia Steinmetza do Kościoła Jezusowego w Cieszynie cesarz Karol VI (1685-1740, król Węgier jako Karol III, król Czech jako Karol II oraz cesarz od 1711 r.) wydał 9 kwietnia 1720 roku. Według Muthmanna Steinmetz ostatecznie rozpoczął posługę dopiero we wrześniu 1720 roku[284].

Jak wszyscy poprzednicy, także Steinmetz zderzył się kłopotami lokalowymi w mieście i był zmuszony początkowo zamieszkać w domu księdza Muthmanna, w którym w zasadzie od pierwszego dnia znalazł przyjaciela i powiernika. Połączyły ich wspólne modlitwy, przyjaźń i przekonania[285]. Muthmann po kilku latach pobytu Steinmetza w Cieszynie napisał o nim, że jest młodym, bardzo inteligentnym i oczytanym

284 Ibidem, s. 203.; BiAT, sygn. 445.; G. Csukás, op. cit., s. 28-35.
285 D. Spratek, op. cit., s. 203.

człowiekiem[286].

W trakcie pobytu w Cieszynie, w 1724 roku, Johann Adam Steinmetz ożenił się ze szlachcianką Anną Sydonią Bludowską z Dolnych Błędowic. Małżeństwo osób z różnych stanów wymagało specjalnej zgody cesarza, na którą zmuszeni byli bardzo długo czekać. Rok po ślubie, po urodzeniu córki, Anna zmarła w połogu, dziecko zaś odeszło w 1728 roku mając zaledwie 3 lata[287].

Trwający przez kilka lat konflikt wewnętrzny w cieszyńskiej parafii, o którym będzie jeszcze mowa, doprowadził w 1730 roku do wygnania czołowych pastorów pietystów, w tym także Johanna Adama Steinmetza. Po wyjeździe z Cieszyna, pastor udał się do Neustadt an der Aisch (Bawaria), gdzie dzięki wstawiennictwu hrabiego Nikolausa Ludwiga von Zinzendorfa (1700-1760)[288] objął funkcję inspektora szkolnego. Początkowe dobre stosunki między pastorem a hrabią, z czasem uległy pogorszeniu. Steinmetz nie akceptował religijnej ewolucji Zinzendorfa i relacje między nimi rozluźniły się na tyle, że przestali z sobą korespondować. Hrabia Zinzendorf często podkreślał później, że żałował końca tej przyjaźni, jednak dziś trudno stwierdzić czy ten żal był szczery[289].

W 1732 roku Steinmetz został zaproszony przez hrabiego Henckela do dworu Pölzig pod Altenburgiem w Turyngii, gdzie w nabytej w 1691 r. posiadłości odbywały się liczne religijne zgromadzenia domowe i wkrótce stał się on ośrodkiem pietystów. Stąd propagatorzy tego nurtu rozjeżdżali się

286 H. Patzelt, op. cit., s. 55-60.
287 D. Spratek, op. cit., s. 205.
288 Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) – niemiecki teolog ewangelicki, reformator religijny, inicjator ruchu pietystycznego w Saksonii. D. Meyer, *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine. 1700-2000,* Göttingen 2009, ss.176.
289 *Služebníci slova Božího v krajině pod horami*, praca zbiorowa pod red. Śląskiego Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego Wyznania, Český Těšín 2005, s. 28.

w różne kierunki, docierając na Śląsk, Górne Węgry czy do Siedmiogrodu[290].

Jeszcze w tym samym roku, po opuszczeniu Pölzig Johann Adam Steinmetz wyjechał do Magdeburga, gdzie mianowano go superintendentem generalnym księstwa magdeburskiego. Został także przewodniczącym konsystorza oraz pastorem w Berge. Dzięki Steinmetzowi w tym mieście powstały szkoła oraz instytut badawczy, wzorowane na zakładach halleńskich[291].

Pastor kładł duży nacisk na rozwój indywidualnych cech i praktycznych umiejętności uczniów, zwłaszcza na naukę języków obcych w tym włoskiego i angielskiego[292]. Zainteresowanie szkołą w Berge było tak ogromne, że w 1738 roku Steinmetz zarządził rozbudowę kompleksu edukacyjnego, powiększając go między innymi o bibliotekę, do której przekazał ponad cztery tysiące książek i rękopisów z własnego księgozbioru. Ważną rolę w życiu Steinmetza pełniło nauczanie i katechizacja osób dorosłych, dlatego dwa razy w tygodniu, w sobotę i niedzielę, inicjował publiczne spotkania i wykłady[293]. Jako pierwszy w historii Magdeburga zorganizował spotkanie wszystkich duchownych pracujących w parafiach księstwa magdeburskiego w celu wymiany poglądów, doświadczeń i oczekiwań[294].

Znaczenie pastora Steinmetza dla protestantyzmu wynika też z jego

290 *Služebníci slova Božího…,* s. 28.

291 Ibidem, s. 28.; C. Bernet, op. cit., s. 1307-1322.; U. Förster, *Eins berühmt, dennoch fast vergessen – Die Schule von Kloster Berge*, [w:] *Kloster Berge Klosterbergegarten, Gesellschaftshaus, Telemann-Zentrum – Zu Geschichte, Gegenwart und Zukunft eines Magdeburger Areals*, Halle 2004, s. 56-83.

292 *Služebníci slova Božího…*, s. 28.

293 Ibidem, s. 28.

294 Ibidem, s. 29.; W. Bernhardi, *Johann Adam Steinmetz, weiland Abt des Klosters Bergen, Consistorialrath und General-Superintendent des Herzogthums Magdeburg, in seinen gottseligen Leben und segensreichen Wirken*, Berlin 1840.

naukowej twórczości w zakresie teologii, głównie teologii praktycznej.. Na uwagę zasługuje jego aż 80 tomowe dzieło *„Theologia Pastoralis Practica”* ukazujące się na przestrzeni lat 1737-1759. Po śmierci w 1734 roku Traugotta Jerichoviusa, dawnego rektora i nauczyciela cieszyńskiej Szkoły Jezusowej i swojego przyjaciela, Steinmetz zajął się wydawaniem i redakcją jego pietystycznego pisma *„Sammlung Auserlesener Materien zum Bau des Reiches Gottes”*[295]. W 1738 roku Johann Adam stworzył, wzorujący się na halleńskim, śpiewnik *„Neueingerichtetes Kirchen und Haus-Gesang-Buch”*[296], który na przestrzeni 110 lat doczekał się siedmiu wydań. Ostatni raz wydrukowano go w 1848 roku[297].

Johann Adam Steinmetz interesował się protestanckimi ruchami religijnymi zagranicą. Poznał ruch przebudzenia metodystycznego w Anglii i nawiązał osobiste stosunki z Johnem Wesleyem (1703-1791)[298], który w kazaniu z 21 kwietnia 1777 roku wspomniał, iż w 1742 roku przesłał Steinmetzowi list opisujący przebudzenie w Anglii i nazwał go człowiekiem znanym w całej Rzeszy[299]. Steinmetz został w latach 30. członkiem „Society for Promoting Christian Knowledge”[300] - najstarszego anglikańskiego towarzystwa misyjnego[301].

Biografowie Johanna Adama Steinmetza często zwracają uwagę na jego drobną posturę i chorowitość. Sam pastor często skarżył się na swój stan zdrowia, a w celu poprawy jakości życia podróżował do uzdrowisk oraz sprowadzał leki z pracowni aptecznej w Halle, która słynęła z licznych

295 „Zbiór wybranych materiałów do budowy Królestwa Bożego”, (tłum. M. Gąsowska).
296 „Nowy śpiewnik kościelny i domowy”, (tłum. M. Gąsowska).
297 *Služebníci slova Božího…,* s. 29.
298 John Wesley (1703-1791) teolog, duchowny anglikański, współtwórca ruchu metodystycznego oraz Kościoła Metodystycznego. S. Ayling, *John Wesley,* London 1979, ss. 350.
299 D. Spratek, op. cit., s. 206-207.
300 Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Chrześcijańskiej, (tłum. M. Gąsowska).
301 *Služebníci slova Božího…,* s. 30.

medykamentów opartych także na ziołach i specyfikach przywożonych do Europy przez misjonarzy[302]. Pastor mimo zaleceń nie oszczędzał się, prowadził intensywną prace naukową i edytorską. Był czynnym duchownym i katechetą, co mocno wpływało na jego samopoczucie oraz serce i dodatkowo go obciążało. Pod koniec życia stracił także wzrok w jednym oku, nie zarzucił jednak aktywności naukowej ani organizacyjnej[303].

Dopiero po roku 1757 zaznacza się osłabienie jego aktywności. W trakcie podróży do majątku kościelnego Prester, nieopodal Magdeburga, 7 lipca 1762 roku zachorował i po trzech dniach zmarł 10 lipca 1762 roku. Został pochowany w Magdeburgu[304].

Johann Adam Steinmetz należał do wybitnych teologów i pietystów swoich czasów. Odegrał kluczową rolę w tworzeniu cieszyńskiej parafii oraz religijności Śląska. Cechowało go zrozumienie problemów i ograniczeń lokalnej ludności. Był tytanem pracy naukowej i katechetycznej, erudytą i tłumaczem. Jest zaliczany do ojców kościoła luterańskiego w Europie i uznaje się go za jednego z najważniejszych teologów protestanckich epoki nowożytnej.

W latach 1709–1730 w parafii cieszyńskiej funkcję pastora pełniło łącznie dziesięciu duchownych. W przeciwieństwie do grona nauczycieli Szkoły Jezusowej, środowisko to jest znacznie lepiej udokumentowane źródłowo. W niemalże każdym przypadku możliwe było ustalenie podstawowych danych biograficznych, takich jak daty życia, przebieg studiów czy dokładny okres pracy w Cieszynie. Pozwala to na pełniejszą rekonstrukcję ich działalności oraz ocenę ich wpływu na kształtowanie się

302 E. Ch. Dargan, op. cit., s. 159-189.; W. R. Ward, *Christianity under the Ancien Regime*, 1648-1789, New York 1999.; W. R. Ward, *The Protestant Evangelical Awakening*, New York 1992.
303 E. Ch. Dargan, op. cit., s. 159-189.
304 *Služebníci slova Božího…,* s. 30.; G. Csukás, op. cit., s. 133-137.

lokalnej wspólnoty ewangelickiej.

Analiza długości urzędowania wskazuje jednak na wyraźne zróżnicowanie tej grupy. Obok duchownych związanych z parafią przez dłuższy okres, tworzących jej względnie stabilny trzon, pojawiają się postaci, których pobyt miał charakter krótkotrwały. W części przypadków wynikało to z napięć konfesyjnych, sympatyzowania z pietyzmem czy też „niewłaściwym" pochodzeniem niepozwalającym na zostanie w parafii cieszyńskiej. Jednakże fakt, iż wszyscy pastorzy zostali stosunkowo dobrze udokumentowani w źródłach, świadczy o ich centralnej roli w strukturze parafii oraz o znaczącej pozycji.

Do Cieszyna w latach 1709-1719 trafiali głównie młodzi kaznodzieje w wieku 24-42 lata. Byli doskonale wykształceni na uczelniach teologicznych w Wittenberdze, Jenie, Lipsku czy Halle. Znali języki, w tym także polski. Część z nich była zadeklarowanymi ortodoksami, natomiast młodsi pastorzy szli z duchem czasu i w swych rozważaniach i działaniach wychodzili poza ramy ortodoksyjnych przekonań. Nie bez znaczenia w kształtowaniu poglądów młodych adeptów teologii miał fakt, że prawie każdy z pracujących w cieszyńskim Kościele Jezusowym pastorów urodził się po 1675 roku, kiedy pietyzm zaprezentowany przez Spenera był już faktem.

Proboszcz Johann Muthmann przez cały swój pobyt w Cieszynie kontaktował się z czołowym pietystą Augustem Hermannem Francke, który był dla niego wsparciem intelektualnym, oraz mentorem. Muthmann tworząc zbór, szkołę oraz internat wzorował się na stworzonym przez Spenera i Franckego ośrodku w Halle. Sam Francke był żywo zainteresowany Cieszynem i jego sprawami, między innymi pomagając w

wyborze kandydatów na nauczycieli i pastorów[305]. Z inspiracji ośrodka pietystycznego w Halle, zajmującego się wówczas nasiloną akcją wydawniczą (w owym czasie ukazały się w języku polskim, między innymi, Biblia oraz dzieła Arndta), taką działalność podejmowali też pietyści cieszyńscy. Publikowali głównie literaturę religijną, w tym także w języku polskim. Pastor Muthmann w okresie pracy w cieszyńskim zborze opublikował około 20 książek, w tym aż 5 po polsku. Pastorzy Steinmetz i Sassadius także byli zaangażowani w działalność wydawniczą publikując zwykle przekłady znanych dzieł. Nie używali przy tym gwary, dzięki czemu ich twórczość wspierała dążenia do zachowania czystości języka polskiego i czeskiego[306].

Pietystyczny charakter pracy duszpasterskiej tych duchownych widać przede wszystkim w ich działaniach ewangelizacyjnych wśród niższych warstw, często niepiśmiennych wiernych. Dosłowne przychodzenie do nich z Biblią oraz kazaniami, cierpliwe i wielogodzinne konwentykle zastępowało przebywanie księdza w budynku kościelnym i oczekiwanie na wiernych, którzy w takiej scenerii upodabniali się do petentów. Nauczanie o Bogu kładło nacisk na Jego przebaczenie, miłość i łaskę, a nie jak w ortodoksyjnym luteranizmie na wizerunek Stwórcy niezadowolonego i karzącego.

Wszyscy pietystyczni pastorzy, zwłaszcza trzej - Steinmetz,

305 W. R. Ward, *The Protestant Evangelical Awakening, Cambridge – New York 1992,* s. 53, 78, 125.

306 G. Szewczyk, *Dorobek literacki ewangelików łąskich,* [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku,* pod red. J. Szturca, Katowice 2006, s. 7–22.; J. Malura, *Jiří Sarganek – pietistický pedagog a spisovatel z těšínského Slezska,* [w:] *Śląska Republika Uczonych / Schlesische Gelehrtenrepublik / Slezská vědecká obec*, pod red. M. Hołub, A. Mańko-Matysiak, t. 2, Wrocław 2006, s. 137–156.; J. Malura, *Česká literatura těšínských pietistů. Rekapitulace a výhledy,* [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim. W trzystulecie założenia kościoła Jezusowego w Cieszynie*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 406–419.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński...,* s. 318-319.

Muthmann i Sassadius - tworzyli cieszyńskie środowisko pietystyczne w którym eksponowano pracę, edukację młodzieży, dbałość o poprawność obyczajową i moralność oraz rozwój duchowy polegający na codziennym kontakcie z Biblią. Ich działalność kształtowała również warstwę mieszczańską i intelektualną Cieszyna. Wspomniani pastorzy reprezentowali różne etapy i rodzaje lokalnego pietyzmu - od wczesnego, umiarkowanego modelu aż po bardziej zaawansowaną formę duchowości koncentrującą się na osobistym przeżyciu wiary. Ich działalność ukazuje, że środowisko cieszyńskich pastorów pietystycznych nie było jednorodne. Pietyzm w Cieszynie funkcjonował w postaci kilku równoległych nurtów, które - choć miały wspólny fundament duchowy - różniły się nasileniem, metodami i duszpasterskim zaangażowaniem, co sprawiało, że parafia Jezusowa była miejscem, w którym różne podejścia do duchowej odnowy złożyły się na kształt lokalnej religijności Śląska Cieszyńskiego w XVIII wieku: od tradycyjnej ortodoksji luterańskieej po odnowę pietystyczną.

3. Funkcjonowanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie w latach 1709-1730

Parafia ewangelicko-augsburska w Cieszynie była podporządkowana konsystorzowi w Brzegu, który ordynował duchownych i który dostarczał niezbędne pomoce religijne. Parafia samodzielnie tworzyła dużą diecezję obejmującą obszar całego Górnego Śląska. Podstawą prawną i teologiczną była agenda[307] kościoła ewangelickiego, ułożona w księstwie oleśnickim w 1593 roku, w 1664 roku przetłumaczona przez archidiakona z Oleśnicy na

307 Agenda – dokument wyznaczający zasady życia liturgicznego w Kościele. Określa między innymi porządek nabożeństw, księgi liturgiczne oraz inne posługi związane z kościołem. *Encyklopedia Kościelna,* pod red. M. Nowodworskiego, tom 1, Warszawa 1873, s. 40.

język polski. Potem prawie przez cztery dekady stan prawno-administracyjny kościoła nie uległ zmianie[308].

Ze względu na niewielką ilość źródeł oraz literatury na ten temat, ciężko jest odtworzyć ze szczegółami funkcjonowanie parafii cieszyńskiej w latach 1709-1730. Niewątpliwie ogromną rolę w kształtowaniu życia parafialnego odegrali trzej pastorzy pietyści: Muthmann, Steinmetz i Sassadius, ale tylko o cieszyńskiej działalności pierwszego proboszcza – Johanna Muthmanna wiemy najwięcej, dzięki zachowanym fragmentom jego *Pamiętnika*[309].

Mimo iż na terenie Księstwa Cieszyńskiego od XVI wieku przetrwały niezrzeszone w parafie wspólnoty wiernych, to ich życie religijne w okresie kontrreformacji zostało przerwane bądź mocno zakłócone. Zaginęły porządki nabożeństw i formy liturgiczne powszechne w XVI wieku. Dlatego na początku XVIII wieku, po uzyskaniu zgody na budowę Kościoła Łaski w Cieszynie, pierwsi duchowni odprawiali nabożeństwa tylko według prostego schematu: pieśń, modlitwa, kazanie, spowiedź i komunia. Nie śpiewano liturgii wstępnej i końcowej, a brak wiedzy religijnej i wykształcenia wiernych wymusił intensyfikację nauki katechizmu, publicznej katechizacji oraz spotkań modlitewnych. Według opisu Johanna Muthmanna duchowni całą sobotę i niedzielę prowadzili nauczanie w językach polskim, czeskim i niemieckim, wygłaszali kazania i odprawiali nabożeństwa zakończone komunią. Spotkania religijne odbywały się początkowo w mieszkaniach duchownych, a następnie w zakrystii kościoła[310].

Po godzinie 15.00 miały miejsce publiczne czytania fragmentów

308 *500 lat Reformacji...,* s. 41-43.; G. Biermann, *Geschichte der Ewangelische Kirche*, Teschen 1859, s. 33-34.
309 [J. Muthmann], *Pamiętnik pierwszego pastora...*, s. 112-125.
310 Ibidem, s. 112-125.

Biblii i dyskusja nad nimi z udziałem ludności niemieckojęzycznej oraz polskiej. Trzej najważniejsi pastorzy Kościoła Jezusowego w Cieszynie Muthmann, Sassadius i Steinmetz w każdą niedzielę wykonywali ciężką pracę katechetyczną, wygłaszali wielogodzinne kazania i prowadzili w kilku językach nauczanie wiernych w różnym wieku. Przy takiej ilości obowiązków jedynie sprawiedliwy podział zadań oraz rotacja pastorów mogły zapewnić sprawne funkcjonowanie parafii. Główny kaznodzieja był odpowiedzialny za wizytacje w Szkole Jezusowej, drugi pastor zajmował się administracją kościelną oraz publicznymi modlitwami, trzeci duchowny odwiedzał chorych, a czwarty miał czas wolny aby odpocząć. Działający według tego systemu podział obowiązków był sprawiedliwy, gdyż każdy z pastorów musiał wykonać w miesiącu wszystkie z wymienionych zadań, a także odpocząć od obowiązków. Jedynie obowiązek głównego kaznodziei dotyczący wizytacji szkolnej nie podlegał pod rotację[311].

Takie formy nabożeństw i życia religijnego zgodne były z kierunkami teologicznymi, jakie od początku istnienia Kościoła ścierały się w Cieszynie: pietyzmem z Halle i ortodoksją z Wittenbergi. Powoływani do pracy duchowni i nauczyciele szkoły Jezusowej byli podzieleni na wychowanków lub zwolenników z jednej strony Hermana Augusta Francke i Uniwersytetu w Lipsku oraz z drugiej strony powoływanych przez Konsystorz w Brzegu zwolenników ortodoksji ze Śląska i Węgier, najczęściej absolwentów Uniwersytetu w Wittenberdze[312].

W jednym ze źródeł - *Pamiętniku* pastora Muthmanna znajduje się opis społeczności należącej do parafii cieszyńskiej, czytamy w nim: „Urząd pastora w Cieszynie był urzędem bardzo ważnym (…). Czterdzieści tysięcy

311 H. Patzelt, op. cit., s. 77-87.
312 J. A. Gierowski, *Pietyzm na ziemiach polskich (do polowy XVIII wieku)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", nr 2, Wrocław 1972, s. 237-261.

dusz, które do tego zboru należą, żyje w wielkiem rozproszeniu. Niektórzy mieszkają blisko Cieszyna, większość w odległości 2, 3, 7, 10, 12 mil, niektóre nawet poza granicą Księstwa Cieszyńskiego. Graniczą z Polską, Węgrami, Morawami i innemi śląskiemi okolicami, mówią, czytają, piszą po niemiecku, po polsku i czesku, mają nierówne usposobienie. Mieszkają w kilku miastach, w szlacheckich i kameralnych wsiach, niektórzy głęboko w górach, mają różne sądownictwo. Zgoła żadna wieś nie jest czysto ewangelicką, lecz zmieszana z rzymsko-katolikami. (…) Istnieje mnóstwo mieszanych małżeństw, wychowanie dzieci w tej albo w innej wierze sprawia tysiące kłopotów i zgryzot sumienia. Nieznajomość wiary w dniach, w których Bóg posłał głód Słowa przez więcej niż pół wieku, doszła do niezwykłych rozmiarów, stąd nieuctwo, zabobon, złe obyczaje i inne przykre sprawy powstały w wielkiej ilości. Oddalenie rodzin od kościoła utrudniało pracę jeszcze bardziej. Nędza w kraju jest wielka, zamilczam inne cielesne i duchowne troski (…). Z natury byłem wesoły, czynny, do wszystkiej pracy — dzięki Bogu — ochotny, gotowy i skory tam gdzie był opór i prześladowanie, byłem nieustraszony”[313]. Muthmann zwracał uwagę zarówno na obiektywne trudności, jak rozproszenie wiernych, rozległość terytorialną parafii, prawne i społeczne zróżnicowanie, ale w jego oczach problemem było także „pomieszanie” religijne. Zgodnie z myśleniem epoki, stanem pożądanym była wyznaniowa jednolitość.

Charakteryzując swoją pracę pastor Muthamann kontynuował: „Do kazań i katechizacji tak w niemieckim jak w polskim języku dał Bóg wiele sposobności. Te ostatnie (polskie) prowadzone z zdrowymi, szczególnie w pierwszych latach, przy sposobności odwiedzania chorych, jako i czytanie Pisma Świętego, zostały niestety zaliczone do *conventicula pietistica*

313 [J. Muthmann], *Pamiętnik pierwszego pastora…,* s. 116-117.

(schadzek pietystycznych) (…). Przynosiłem pragnącym duszom pożyteczne książki. Nawet 30, 40 i 50-letni uczyli się abecadła i nauczyli się szybko czytać. Tam, gdzie nieraz w całej wsi nikt nie umiał czytać, wkrótce wielu umiało czytać i pisać (…). Gdy Bóg dał pogodę, to przychodziło 7-8000 ludzi do kościoła (…). Komunikantów mieliśmy niekiedy 1000, 1500, 2000 i więcej"[314]. Nie da się w pełni zweryfikować, czy ten obraz sukcesów jest do końca zgodny z rzeczywistością. Na pewno pastor chciał pokazać, jakim błędem było usunięcie jego i współpracowników z Cieszyna. Bardzo realistycznie i wiarygodnie wygląda opis obiektywnych trudności w codziennej pracy duszpasterskiej. Ze względu na ogromny teren parafii pastorzy musieli pokonywać często wiele kilometrów aby dotrzeć do starszych i chorych parafian. Rozległe, górzyste i pagórkowate tereny nie ułatwiały pracy i były prawdziwym wyzwaniem. Ponadto wiosenne roztopy, kiedy najmniejsze strumyki zmieniały się w rwące rzeki, często przynosiły z sobą powodzie. Niebezpieczeństw jakie mogą spotkać podróżującego wówczas człowieka doświadczył sam Muthmann: „Nim się spostrzegłem, koń dostał się w sam środek rwącej rzeki na jakieś głębokie miejsce, tak, że mu z wody jedynie głowa sterczała, ja zaś aż po pierś zanurzony byłem w wodzie. Ponieważ buty moje przemokły już w drodze do chorych, a teraz chciałem się od ponownego przemoczenia ustrzec, więc trzymałem nogi wysoko przy grzywie końskiej i omal byłbym przez wodę zerwany z konia. Szczęśliwie chwyciłem się jednak grzywy i zdołałem odszukać strzemiona (...)"[315]. Wydarzenie barwnie opisane przez pastora miało miejsce w maju w 1717 roku w Kąkolnej, a rzeka wspomniana przez Muthmanna to Olza.

Pastorzy pietyści obecni w Cieszynie zalecali wiernym poza używanym czeskim kancjonałem ks. Jerzego Trzanowskiego *(Cithara*

314 Ibidem, s. 117.
315 Ibidem, s. 119.

sanctorum, wydany w Lewoczy w 1636 roku): polską tzw. *Biblię gdańską* (*„Biblia Święta to jest Księgi Starego y Nowego Przymierza z Żydowskiego y Greckiego Języka na Polski pilnie y wiernie przetłumaczone”*), przełożoną wprawdzie przez kalwinów i braci czeskich, ale uznaną przez luteranów w 1632 roku i wydaną ponownie w Halle w 1726 roku; postyllę (*„Kazania albo wykłady porządne świętych ewangelii niedzielnych przez cały rok”*) ks. Samuela Dambrowskiego z 1621 roku, która jako zbiór kazań zwany „*Dambrówką*” ukazał się w Lipsku w 1728 roku i stał się ulubioną lekturą ewangelików. Te trzy wydawnictwa stanowiły podstawę rozwoju ewangelickiego życia religijnego na Śląsku Cieszyńskim[316].

Podczas tzw. nabożeństw czytanych w ustronnych miejscach wykorzystywano zwłaszcza postyllę Marcina Lutra w przekładzie Hieronima Maleckiego (tzw. *„Postylla domowa”*) zawierającą 64 kazania na poszczególne niedziele i święta oraz na okoliczność ślubu lub pogrzebu. Ponadto korzystano z dzieła Grzegorza z Żarnowca, przede wszystkim szesnastowiecznej postylli: *„Postylla albo wykłady ewanieliej niedzielnych i na święta*”. Używano także unikatowej już dziś postylli Andrzeja Schöenflissiusa, wydanej w 1652 roku w Wilnie[317]. W XVIII wieku zasób religijnych lektur powiększał się dzięki przekładom i pracy twórczej pierwszych cieszyńskich pastorów (pietystów), zwłaszcza pastora Jana Muthmanna i Samuela Ludwika Sassadiusa. Rozpowszechniali oni sprowadzaną przez siebie z Lipska literaturę, taką jak *„Rajski ogródeczek”* czy *„Vom wahren Christentum. Sechs Bücher”* (*„Sześć ksiąg o prawdziwym chrześcijaństwie”*, tłum. M. Gąsowska) autorstwa szesnastowiecznego niemieckiego mistyka protestanckiego Arndta. Używali także własnych prac

316 *500 lat Reformacji…,* s. 116.
317 Ibidem, s. 116.; M. Kuran, *Retoryka jako narzędzie perswazji w postyllografii polskiej XVI wieku (na przykładzie „Postylli katolicznej” Jakuba Wujka)*, Łódź 2007, s. 94.

i przekładów: Jana Muthmanna *„Wierność Bogu i cesarzowi czasu powietrza morowego…”* i *„Odnowienie Przymierza Chrztu świętego”*; Samuela Ludwika Sassadiusa *„Droga do nieba”, „Mleczna potrawa Duchowna”* czy *„Drogi do prawdziwego chrześcijaństwa torowanie”*. Decydujące znaczenie miały książki w języku polskim, które wprowadzono do kultu, widząc że większość wiernych nie zna języka niemieckiego i nie rozumie także dobrze języka czeskiego.

Tak jak od 1709 roku pietyści starali się budować kanon literatury religijnej zgodnie z własnymi poglądami i odebraną nauką, tak z kolei eliminowaniem tej literatury z obiegu czytelniczego zajmowali się cieszyńscy jezuici, a szczególnie ks. Leopold Tempes (1675-1742), który jako wysłannik biskupa wrocławskiego „nawracał” ludzi, w asyście wojska rewidując domy w poszukiwaniu niedozwolonych lektur. Na Przełęczy Jabłonkowskiej przechwytywał całe transporty książek, które miały trafić do ewangelików na Górne Węgry (Słowację) oraz na południe Europy[318].

Kościół katolicki, pomimo powstania parafii ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie, nadal miał ogromny wpływ na ewangelików. Udzielanie komunii chorym poza kościołem, chrztów, ślubów i pogrzebów wymagało stosownej opłaty na rzecz właściwego duchownego katolickiego i wydania przez niego tzw. karty licencyjnej (s*chedule*). Zgody te często wstrzymywano lub opóźniano, by w konsekwencji nie dopuścić do luterańskich obrzędów, co budziło niepokój pastorów o niezależność i pełną

318 Leopold Tempes – ur. 4 listopada 1675 roku w Svitavach. Był jezuitą oraz księdzem. Zasłynął głównie dzięki swej misji rekatolizacyjnej na Śląsku Cieszyńskim. Przed przyjazdem do Cieszyna był nauczycielem w kolegium jezuickim w Świdnicy. Do Cieszyna trafił w 1711 roku, gdzie od samego początku nauczał w duchu katolickim. Zmarł 16 grudnia 1742 roku w Cieszynie. Pochowany został w Jabłonkowie. *Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. T. Zielińskiego, Katowice 1992, s. 81-82.; J. Kiedos, op. cit., s. 39.

wolność wyznaniową[319]. Z tego powodu duchowni luterańscy uczyli wiernych przede wszystkim pieśni, modlitw i katechizmu na pamięć, aby po konfiskacie książek nadal mogli praktykować swoje wyznanie. Najczęściej korzystali z *„Małego Katechizmu"* Marcina Lutra, wydanego w Brzegu w 1725 roku w czterech językach: niemieckim, polskim, czeskim i łacińskim. Tekst ułożony równolegle w czterech kolumnach pozwalał na naukę zasad wiary wszystkim, bez względu na używany język[320].

319 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 316.
320 *500 lat Reformacji…,* s. 117-118.; H. Patzelt, op. cit., s. 243-246.

Rozdział II

Szkoła Jezusowa w Cieszynie w latach 1711-1730

1. Szkolnictwo w Cieszynie w II połowie XVII wieku i w I połowie XVIII wieku.

Ukształtowanie terenu oraz specyficzne położenie Śląska Cieszyńskiego oddalonego od ważnych ośrodków kulturalnych i edukacyjnych sprawiły, że mieszkańcy nie mieli dobrych warunków do zdobywania wykształcenia. W najlepszej sytuacji znajdowała się szlachta, która mogła pozwolić sobie na prywatnych nauczycieli - preceptorów, zatrudnianych w większości dworów szlacheckich, głównie protestanckich. Poza nauczaniem trudnili się oni też głoszeniem kazań i lekcjami katechezy, co zwykle budziło wielkie niezadowolenie katolickiego kleru[321].

Inaczej wyglądała sytuacja dzieci mieszkańców wsi, które miały do dyspozycji jedynie działające pod nadzorem proboszczów katolickich szkoły parafialne, zwykle znacznie słabiej zaopatrzone niż placówki funkcjonujące w miastach. Szkoły miejskie, ich wyposażenie i personel, utrzymywane były z pieniędzy władz miejskich, więc z warunkami i jakością kształcenia bywało różnie. Przykład może stanowić, będąca pod patronatem władzy miasta, szkoła w Cieszynie, której stan w 1652 roku był bardzo zły. Okres kontrreformacji w II połowie XVII wieku przyniósł

321 A. Kubacz, *Szkolnictwo na Śląsku Cieszyńskim do końca XVII w.*, „Sobótka", 2005, nr 2, s. 125– 156.

stopniowe ograniczenia dofinansowania protestanckich placówek edukacyjnych, a co za tym idzie powolny ich upadek. Często jedynym ratunkiem było przejęcie szkoły przez kler katolicki. Tak też było w Cieszynie, gdzie w 1655 roku miejscowy proboszcz katolicki przejął nad nią kontrolę. Ustanowienie nadzoru kleru katolickiego nad placówką sprawił, że dzieci lokalnych luteranów przestały uczestniczyć w lekcjach, a ich rodzice, w miarę swych możliwości finansowych, zaczęli zatrudniać prywatnych preceptorów. Tymczasem, dzięki staraniom proboszcza katolickiego, władz miejskich oraz Komory Cieszyńskiej, w 1679 roku oddano do użytku nowy budynek szkolny. Szacuje się, że w latach 80. XVII wieku mogło uczęszczać do niej pięćdziesięciu chłopców[322].

Niewiele jednak wiadomo na temat realizowanego w niej programu nauczania i można przypuszczać, że edukacja najprawdopodobniej, jak było to typowe w epoce, ograniczała się do nauki czytania, pisania, ewentualnie liczenia[323]. Szacuje się, że w 1688 roku na terenie całego Śląska Cieszyńskiego, tak w miastach jak i na wsiach, edukację odbierały zaledwie 263 osoby. W krajach katolickich było ówczesną normą, że lokalne społeczeństwo było pod tym względem mocno zróżnicowane. Mieszkańcy wsi to głównie analfabeci, natomiast mieszczanie cieszyńscy w większości umieli pisać i czytać, niektórzy nawet prowadzili korespondencję albo spisywali pamiętniki, choć zdarzało się, że jeszcze w XVIII wieku niektórzy członkowie władz miejskich zamiast podpisu składali krzyżyk[324].

Przełom w poziomie nauczania w Cieszynie przyniosła jezuicka

322 A. Grobelný, *Městské školy na Těšínsku do konce 17 století,* „SLEZSKÝ SBORNÍK", 1953, t. 51, s. 350–368.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848, [w:] Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych,* pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012*,* s. 342.

323 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 343.

324 H. Patzelt, *Der Pietismus im Tschener Schlesien 1709-1730*, Gettynga 1969, s. 203.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 344.

szkoła średnia założona w 1674 roku. Zainteresowanie placówką było spore, bo już w drugim roku działalności uczyło się w niej trzydziestu dwóch uczniów. Szkoła była trzyklasowa, a jej poziom kształcenia nie odbiegał od europejskich humanistycznych modeli edukacyjnych. Początkowo zlokalizowana w budynku starej cieszyńskiej mennicy, a następnie, w 1702 roku została przeniesiona do zajmowanej przez jezuitów siedziby. Zwiększyła się także liczba uczniów, która w 1710 roku wynosiła już sześćdziesiąt pięć osób. Jezuicka szkoła średnia kładła nacisk na naukę języka łacińskiego oraz retorykę czyli sztukę publicznej przemowy, ponadto uczniowie przyswajali tam sobie wiedzę z gramatyki, języka greckiego, geografii, matematyki, historii oraz religii. W latach 20. XVIII wieku dzięki staroście Adamowi Wacławowi Paczyńskiemu (zm. 1727) i jego fundacji, szkoła jezuicka doczekała się internatu dla szesnastu uczniów[325].

2. Szkoła Jezusowa w Cieszynie i jej nauczyciele w latach 1711-1730.

W konwencji i recesie egzekucyjnym w Altranstädt z 1709 roku znalazła się zgoda nie tylko na budowę Kościoła Jezusowego, ale i placówki edukacyjnej. Tak jak sama świątynia, szkoła została wybudowana poza murami miejskimi. W rezultacie obie inicjatywy budowlane przyczyniły się do rozwoju przedmieścia Cieszyna, dokąd zaczęli sprowadzać się pastorowie i nauczyciele z rodzinami, ale lokalizacja okazała się też atrakcyjna dla innych: pozbawionej majątków szlachty oraz drobnych

325 I. Panic, *Kartki z dziejów gimnazjum jezuickiego w Cieszynie (1674–1773),* „Przegląd Historyczno-Oświatowy", 1989, t. 33, s. 63–64.; G. M. Chromik, *Dzieje gimnazjum katolickiego w Cieszynie w świetle pism ks. Leopolda Jana Szersznika,* [w:] *Książka – biblioteka – szkoła w kulturze Śląska Cieszyńskiego*, pod red. J. Spyra, Cieszyn 2001, s. 154–166.; I. Panic, *Z dziejów szkolnictwa średniego w Księstwie Cieszyńskim w czasach nowożytnych (do 1773 roku)*, [w:] *Liceum im. A. Osuchowskiego w Cieszynie 1895–1995,* pod red. I. Panic, Cieszyn 1995, s. 11–20.

rzemieślników. Wiązało się to też z obawami protestanckich mieszkańców, że zamieszkanie w centrum Cieszyna ściągnąć może niepożądaną uwagę katolickich władz i w konsekwencji, represje. O tych tendencjach świadczą zapisane w kartach licencyjnych, czyli *schedulach*, potrzebnych do otrzymania sakramentu, czy też w metrykach chrztów informacje o miejscu zamieszkania. Widniejące tu zapisy głoszą, że niektórzy zamieszkują np. na Górnym Przedmieściu lub w „szkole" albo „kościele", co też wskazywało na lokalizację poza murami miasta[326].

Początkowo nauczanie odbywało się w kilku domach przy placu kościelnym, natomiast już w 1711 roku powstał prowizoryczny ośmiopokojowy drewniany budynek w którym odbywały się lekcje. Nowy, tym razem murowany, oddano do użytku w 1725 roku, jego projekt naszkicował w 1723 roku twórca planu i mapy miasta Johann Wilhelm Früschmann (daty nieznane)[327]. W 1725 roku w północno-zachodniej części posesji oddano do użytku nową szkołę – do dziś nazywaną pajtą, będącą wówczas największym świeckim budynkiem w Cieszynie liczącym 53 metry długości. Był to nowoczesny, obszerny gmach, który wieńczyła niewielka wieżyczka z dzwonkiem używanym do wzywania z przerwy uczniów, którzy uczyli się na parterze. Na piętrze mieszkali nauczyciele i pastorzy, m.in. Schmidt i Hentschel[328].

Uroczyste otwarcie nowego budynku szkoły, która otrzymała nazwę Szkoły Jezusowej, nastąpiło 5 listopada 1725 roku. Wydarzenie stało się okazją dla wykazania się przez parafialnych notabli wiedzą, erudycją i przywiązaniem do tradycyjnego, humanistycznego modelu nauczania.

326 Schedule - karty licencyjne, dotyczące chrztów, ślubów, zgonów.; BiAT, sygn. 1048.; BiAT, sygn. 1168-1187.

327 NA Praha, ČDK, inv. č. 671, sign. IV B 22, karton 352.

328 W. Gojniczek, *Topografia cieszyńskiego Górnego Przedmieścia ze szczególnym uwzględnieniem placu Kościelnego w XVIII wieku*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 146-147.

Wygłoszono wiele mów, w tym dziesięć w języku niemieckim, dwie po polsku, sześć w języku łacińskim oraz pojedyncze po hebrajsku, francusku, czesku a nawet grecku. Była to zapowiedź, że placówka zamierza przyjąć humanistyczny profil, ale też świadczyło o próbie naśladowania, słynnej z nauczania języków, szkoły w Halle[329].

Podobnie jak w przypadku budowy kościoła i organizacji parafii ewangelickiej, w tworzeniu placówki edukacyjnej główną rolę odegrali fundatorzy kościelni – hrabiowie łożący ogromne sumy na utrzymanie obu instytucji. Do rozwoju szkoły najbardziej przyczynili się przedstawiciele rodów szlacheckich, którzy najbiedniejszym uczniom w alumnacie[330] fundowali stypendia. Hrabia Promnitz opłacał utrzymanie 40 uczniów, Bernard Wacław Rostok (daty nieznane) wpłacił początkowo na utrzymanie szkoły 300 złotych reńskich[331], a następnie jeszcze 800, Jerzy Szersznik (daty nieznane) na cele szkoły przeznaczył swój dwór na Bobrku, natomiast Jerzy Żyrowski (daty nieznane) z Toszonowic ufundował stypendium roczne dla dwóch uczniów przekazując 1500 złotych reńskich[332].

Od początku szkoła cieszyła się dużą popularnością, szybko wzrastała liczba uczniów, którzy przybywali do Cieszyna między innymi z Bielska, Księstwa Cieszyńskiego i Rzeczypospolitej. Wśród chętnych do nauki były nie tylko dzieci, ale i dorośli, którzy w cieszyńskiej szkole widzieli swoją jedyną szansę nauczenia się czytania i pisania. Początkowo

329 D. Spratek, *Z Cieszyna aż na krańce ziemi – życie i działalność Johanna Adama Steinmetza (1684-1762)*, „Kalendarz Ewangelicki", 2004, s. 202-207.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 348.

330 Alumneum, alumnat – słowo pochodzenia łacińskiego oznaczające internat lub bursę.

331 Tzw. austriacki gulden czyli złoty reński. Do 1857 roku 1 talar=2 guldenom, a 1 gulden=60 krajcarom, w: G. Kądzielawski, *Prawo swojszczyzny „Heimathrecht" jako wyraz przynależności do gminy*, „Studia z dziejów Państwa i Prawa Polskiego", t. XVII, 2014, s. 172.

332 K. Michejda, *Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim,* Cieszyn 1909, s.75.

uczniami byli głównie potomkowie szlachty i mieszczan, jednak z biegiem czasu do szkoły zaczęto przyjmować także synów wolnych chłopów, którzy w latach 20. XVIII wieku stanowili aż 13% wszystkich uczniów[333]. Szkoła Jezusowa prowadziła także oddzielne lekcje dla dziewcząt, w trakcie których nauczano czytania, zasad gramatyki, a jednocześnie wychowywano uczennice na pobożne kobiety, a w przyszłości dobre matki i żony[334].

Liczba chętnych do uczenia się w cieszyńskiej szkole była tak duża, że z biegiem lat zdecydowano się na rozbudowę alumnatu. Do dziś zachowane źródła cieszyńskiej parafii, niestety, nie informują nas o szczegółach tego przedsięwzięcia, a znajdujące się w archiwum kościelnym akta dotyczące alumnatu odnoszą się do końca XVIII i początków XIX wieku[335]. Wiadomo jednak, że alumnat otworzono w starym budynku szkolnym, a opłata w nim wynosiła 10-15 guldenów rocznie. Uczniowie z ubogich rodzin mieli zapewnione miejsce bezpłatnie, zaopatrywano ich także we wszystkie potrzebne pomoce szkolne. Wychowawcami i opiekunami alumnatu byli nauczyciele Ondřej Macher (1698-1762) i Jan Böhmel (1695-1767)[336].

Johann Adam Steinmetz, który od 1720 roku, czyli od początku pracy w parafii cieszyńskiej był inspektorem szkoły i osiągnął w jej prowadzeniu sukcesy. W połowie lat dwudziestych placówka liczyła niemal 150 uczniów, a swe dzieci przysyłali tam nawet niektórzy katolicy[337]. Pastor

333 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 348.; W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie w Cieszynie, a elity społeczności protestanckiej na Śląsku Cieszyńskim (1709–1781),* [w:] *Książka – biblioteka – szkoła w kulturze Śląska Cieszyńskiego,* pod red. J. Spyra, Cieszyn 2001, s. 121–128.

334 A. Kubacz, *Gimnazjum ewangelickie w Cieszynie do 1873 roku. Sukcesy i porażki,* [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 172-176.

335 BiAT, sygn. 1046-1047.

336 D. Spratek, op. cit., s. 202-207.; H. Patzelt, op. cit., s. 69-70, 74.

337 K. Michejda, op. cit., s. 77-78.

Steinmetz nadał szkole charakter typowego humanistycznego gimnazjum, w którym głównie nauczano języków obcych. Poza polskim, niemieckim i czeskim – językami, które z racji położenia Cieszyna były oczywiste, uczniowie poznawali także grekę, łacinę, hebrajski ale też język francuski. Tradycyjnie w programie były matematyka, filozofia, logika, etyka, poetyka, retoryka i teologia (głównie Lutra), ale pojawiły się też przedmioty właściwe dla bardziej nowoczesnej edukacji, jak geografia i historia[338].

Uczniowie zaczynający naukę w cieszyńskiej szkole najpierw trafiali do klasy przygotowawczej. Nauka w jednej klasie trwała rok lub dwa lata w zależności od postępów. Uczniowie odbierali przede wszystkim wykształcenie elementarne. Podstawę nauczania stanowiła nauka religii, biblistyka i etyki. Znaczna większość uczniów swą edukację kończyła na poziomie pierwszej lub drugiej klasy. Pozostała część absolwentów kontynuowała swą edukację na niemieckich uczelniach i dotyczyło to wszystkich grup społecznych, m.in. teologię ukończyli synowie chłopscy Jerzy Sarganek (1702-1743), Paweł Twardy (1737-1807), Paweł Kisza (daty nieznane)[339].

Funkcjonowanie Szkoły Jezusowej opierało się na konkretnych przepisach i regułach szkolnych, które były przez lata aktualizowane. W zbiorze archiwaliów cieszyńskiego Kościoła znajdują się luźne akta odnoszące się do przepisów i regulaminów alumneum[340]. Choć zasadnicza większość tego zbioru dotyczy XIX wieku, a konkretnie roku 1864, są tam również szczątkowe informacje mówiące o funkcjonowaniu szkoły w

338 BiAT, sygn. 1046-1047.; O. Wagner, *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/20,* Wien – Köln – Graz 1978, s. 74–75.;W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie...*, s. 121–128.;A. Kubacz, Gimnazjum ewangelickie…, s. 172–176.; H. Patzelt, op. cit., s. 80.; J. Spyra, Śląsk Cieszyński…, s. 348.

339 W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie…,* s. 120.

340 BiAT, sygn. 1826.

momencie jej rozkwitu na początku XVIII wieku. I tak, zachowała się częściowo pierwsza instrukcja szkolna, z 22 listopada 1714 roku, której twórcami byli nauczyciele: Johann Heinrich von Falkenstein (1682-1760) i Jonas Nigrini (zm. ok. 1742)[341]. Według niej nadzór nad szkołą mieli sprawować pastorzy, który, wraz z nauczycielami, mieli sprawdzać dwa razy w roku, za pomocą egzaminów wiedzę uczniów. Jako język powszechnej, codziennej komunikacji w szkole obowiązywała łacina. Każdy dzień powinien rozpoczynać się od modlitwy i czytania Biblii. Nauka rozpoczynała się o 8.00 rano i trwała do 11.00 po czym następowała przerwa i od 13.00 do 15.00 miała miejsce druga część lekcji. Instrukcja zwracała uwagę na odpowiednie wychowywanie młodzieży, którą zobowiązywano do pokory i prawdomówności, grożąc karami uczniowi przyłapanemu na kłamstwie. Idąc ulicą miasta, podopieczni placówki musieli kłaniać się wszystkim i zdejmować czapkę przed każdym dorosłym, tak przed ewangelikami jak i przed katolikami. Nie wolno im było wdawać się z zatargi z katolikami. Jako, że nie były to jeszcze czasy upowszechniania się kultury fizycznej, wychowankowie nie mogli kąpać się w rzekach i jeziorach, bo to zdaniem Falkensteina i Nigriniego umniejszało ich godności[342].

W 1717 roku kolejny nauczyciel Johann Kogler (1685-1724) do ogólnych przepisów szkolnych dodał jeszcze zapis nakazujący uczniom dwukrotną, codzienną, wspólną modlitwę – o 6.00 i 21.00. Dodał też zarządzenie, że uczniowie powinni śpiewać w trakcie nabożeństw i innych uroczystości, w tym pogrzebów[343]. Zenon Mojżysz wnioskował z tego: „Dlatego można przypuszczać, że trzon obsady wszelkich wykonań

341 Nauczyciel w Szkole Jezusowej w latach 1713-1715.
342 BiAT, sygn. 1826.
343 Ibidem.

utworów muzycznych w Kościele Jezusowym stanowili w tamtych czasach wychowankowie szkoły (…)[344].

Kolejną, ostatnią już instrukcję w szkole opracował w 1728 r. nauczyciel Traugott Immanuel Jerichovius (1696-1734); niewielkie jej fragmenty pozostały w zbiorach cieszyńskich[345]. Czytamy tam, że uczniowie powinni nauczyć się wyciągać wnioski z przekazywanej wiedzy i doświadczeń. Jego zdaniem szkoła powinna na równi dawać wiedzę teologiczną jak i uczyć życia, moralności i wiary. Bez zmiany pozostała zasada rozpoczynania i kończenia dnia modlitwą i czytaniem Pisma Świętego. Instrukcja kładła także nacisk na naukę języków: polskiego, czeskiego i niemieckiego, aby uczniowie potrafili z łatwością formułować swe myśli w językach ojczystych. Ponadto mieli przyswajać sobie heraldykę i poezję.

Instrukcja Jerichoviusa w pewnym stopniu ukazuje zjawisko docierania do Cieszyna nowszych idei edukacyjnych. Świadczą o tym elementy metod poglądowych, znaczenie języków nowożytnych, narodowych, obok tradycyjnego kształcenia religijnego. Jednocześnie można dostrzec w niej ślady pietystycznego myślenia, czyli podkreślanie praktycznej strony wychowania religijnego, które miało nie tyle dawać wiedzę, ile kształtować ludzką naturę i wpajać etykę życia codziennego. Należy przy tym pamiętać, że uczniowie podzieleni byli według tej instrukcji na dwie grupy językowe: niemiecką i polską[346].

---

344 Z. Mojżysz, *Muzyczna działalność cieszyńskiej szkoły ewangelickiej w latach 1709-1730*, [w:] *Wartości w muzyce. Muzyka w środowisku społecznym*, pod red. J. Uchyły-Zroski, tom 4, Katowice 2012, s. 164-165.; Z. Mojżysz, *Muzykalia w zbiorach archiwalnych Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 556-580.

345 BiAT, sygn. 1826.

346 Ibidem.; W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie…,* s. 120.

W źródłach informujących o funkcjonowaniu szkoły nie pojawiają się zapisy dotyczące kar cielesnych. Zwraca to uwagę, bowiem zgodnie z rozpowszechnionymi w starszej literaturze przedmiotu poglądami dotyczącymi tego okresu kary cielesne były jakoby podstawą funkcjonowania szkół pietystycznych. Tomasz Markowski pisał na przykład: „Przejście wszakże do w. XVIII stanowią wcześniejsze dwa kierunki pedagogiczne, które jej [kary cielesnej] także nie pomijały, mianowicie Jansenizm ze strony katolickiej a Pietyzm ze strony protestanckiej (…). Karność zaś w szkole musi być surowa, ale powagę ma łączyć z miłością-bez kija i rózgi ile możności należy się obchodzić (…). Głównym celem karności jest u Franckego wytworzenie świątobliwego wychowanka (…). W razie też kłamstwa lub oporu nakazuje nawet używać kary cielesnej, lecz zawsze umiarkowanie i po ojcowsku. Powiada mianowicie, że karząc mają nauczyciele trzymać się dwu prawideł: 1) „modus in disciplina est observandus”(„Należy przestrzegać dyscypliny”, tłum. M. Gąsowska), 2) „castigatio non ex ira, sed amore fiat!” („Kara nie jest dana z gniewu, ale z miłości!”, tłum. M. Gąsowska). Karanie ma mieć charakter uroczysty; przygotować się samemu do tego aktu należy zachowaniem przytomności, łagodności i wezwaniem Boga-dzieci zaś poważnem i żałośnem przedstawieniem ich karygodności. Autor zaleca na koniec, przed ukaraniem nakłonić dzieci, ażeby-gdzie to tylko możebne-same dobrowolnie przyznały się do winy i nie mniej dobrowolnie poddały się karze”[347]. Nowsze publikacje na temat kar cielesnych w pietystycznych placówkach edukacyjnych często przemoc w szkole tłumaczą pietystyczną surowością i niemiecką dyscypliną, a także usprawiedliwiają je zasadami religii. Brak stosownych zapisów w cieszyńskich instrukcjach może

347 T. Markowski, *Kara cielesna w teorii pedagogicznej. Karta z dziejów pedagogiki,* Lwów 1908, s., 46-49.

natomiast wynikać z tego, że fizyczne karanie uczniów było normą i zjawiskiem na tyle powszechnym, że informacje na temat penalizacji nierzadko widniały w instrukcjach szkolnych[348]. Z powodu braku informacji źródłowej na temat dyscypliny oraz kar za nieprzestrzeganie zaleceń trudno jednoznacznie stwierdzić czy w Szkole Jezusowej w Cieszynie stosowano kary cielesne i jak często. Najbardziej prawdopodobne jest, że nie odbiegało to od norm tamtych czasów.

Podobnie, jak to miało miejsce w przypadku pastorów, nauczycielami w cieszyńskiej szkole mogli, zgodnie z rozporządzeniem cesarskim, zostać jedynie mieszkańcy pochodzący z państw dziedzicznych Cesarstwa, w tym z Niemiec, Węgier czy Dolnego Śląska. Ze względu na braki w literaturze przedmiotu oraz źródłach nie da się w pełni lub choć nawet częściowo odtworzyć biogramów wszystkich nauczycieli Szkoły Jezusowej, m.in. Jana Böhmela (1695-1767), Jana Jakuba Knocha (daty nieznane), Jana Kristiána Bockshammera (daty nieznane) czy nauczyciela o nazwisku Scholtze. Stosunkowo najwięcej wiemy o poniższej grupie.

Jako pierwszy powołany został w 1710 roku Ludvik Mevius student teologii, który w Cieszynie pełnił funkcję nauczyciela i rektora. Dziś niestety nie jesteśmy w stanie ustalić wiarygodnych dat życia teologa. Ludvik Mevius został w roku 1714 - po kilku latach pracy oskarżony o przemyt książek pietystycznych i wydalony zarządzeniem władz cesarskich z miasta[349]. Jego dalsze losy są nieznane.

---

348 R. L. Gawthrop, *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia,* Cambridge 1993, s. 305.; E. Cubberley, *A Brief History of Education, a History of the Practice and Progress and organization of education,* Boston 1920, s. 462.; *Schwarze Pädagogik. Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung*, pod red. K. Rutschky, Frankfurt am Main-Berlin-Wien 1977, s. 15-60.; A. Miller, *For your own Good. Hidden Cruelty in child-rearing and the Roots of Violence*, New York 1983, s. 1-5, 41-43, 45-46, 59.

349 H. Patzelt, op. cit., s. 62.

Po Maviusie do szkoły w Cieszynie trafił Johann Heinrich von Falkenstein, który urodził się 6 października 1682 roku na Śląsku. Jego ojciec Baltazar, pełniący funkcję kapitana wojska w Danii, zmarł kiedy syn miał zaledwie cztery lata. Matkę Johannę stracił kilka lat później, mając osiem lat. Falkenstein, na którym, jak można przypuszczać, mocno odcisnęło się dzieciństwo i młodość spędzone bez rodziców, niewiele mówił o wczesnych latach swego życia. Od najmłodszych lat pobierał nauki w domu, a następnie studiował w holenderskich i niemieckich uczelniach. W 1711 roku został powołany na stanowisko nauczyciela Szkoły Jezusowej w Cieszynie. Z pracy tej zrezygnował w 1714 roku aby objąć urząd zarządcy ewangelickiej akademii rycerskiej w Erlangen. Po kilku latach wycofał się jednak i z tej funkcji i rozpoczął służbę radnego nadwornego i szambelana u księcia biskupa Antoniego I (1646-1725) z Eichstädt, którego szacunkiem i uznaniem się cieszył. Po śmierci biskupa, Falkenstein stopniowo popadał w niełaskę, spowodowaną rozgrywkami personalnymi. W konsekwencji czego 4 lipca 1730 roku opuścił Eichstädt. Zmarł 3 lutego 1760 roku w Schwabach[350]".

Były nauczyciel Szkoły Jezusowej w Cieszynie zasłynął również jako pisarz. Jego najsłynniejszym dziełem była „Geschichte des Hochstifts Eichstädt: Antiquitates Nordgavienses" („Historia księstwa biskupiego Eichstätt: starożytności Norgau", tłum. M. Gąsowska)[351].

Jako trzeci po opuszczeniu w 1714 roku Cieszyna przez Johanna Heinricha Falkensteina oraz Ludvika Meviusa do Szkoły Jezusowej zatrudniony został w 1715 roku Johann Kogler, który przyszedł na świat 16 stycznia 1685 roku w Bańskiej Bystrzycy jako syn budowniczego Johanna Koglera i jego żony Roziny. Ojca stracił, gdy miał zaledwie trzy lata.

350 Ibidem, s. 63.
351 Ibidem, s. 63.

Johann Kogler ukończył gimnazjum w Bańskiej Bystrzycy, gdzie dzięki naukom nauczycieli zwłaszcza Jana Buriego (daty nieznane) i Jana Pilarika (daty nieznane) ostatecznie ukształtował się jego charakter i forma religijności.

W 1706 roku rozpoczął studia teologiczne na ortodoksyjnym uniwersytecie w Wittenberdze, jednak po roku zrezygnował i ku ogromnemu niezadowoleniu najbliższych przeniósł się do pietystycznego Halle. Po tym Kogler nie mógł już liczyć na jakąkolwiek pomoc ze strony rodziny, dlatego też był zmuszony o swej trudnej sytuacji poinformować Augusta Hermanna Francke, otrzymując od niego wsparcie. Wspominał po latach, że gest ten był tak naprawdę darem od Boga, za który będzie wdzięczny do końca życia[352].

Johann Kogler do Cieszyna trafił z Bratysławy gdzie uczył w Szkole Ewangelickiej i pracował głównie nad tłumaczeniem psałterza czeskiego. Zmarł w Cieszynie w 1724 roku[353].

Kolejnym nauczycielem w latach 1713-1715 w Szkole Jezusowej był Jonas Nigrini. Ten wybitny matematyk i kartograf pochodzący z Węgier był autorem datowanej na 1724 rok pierwszej mapy Księstwa Cieszyńskiego, którą zadedykował księciu Leopoldowi I (1676-1729). Mapa Nigriniego okazała się zbyt dokładna, gdyż jej autor oznaczył na niej Przełęcz Jabłonkowską wraz z wzmianką o znajdujących się tam fortyfikacjach. Mapa została skonfiskowana, a Nigriniego obciążono karą w wysokości stu dukatów. Nakazano mu też opuścić Cieszyn toteż wrócił do swej ojczyzny. Zmarł około 1742 roku[354].

352 Ibidem, s. 64.
353 Ibidem, s. 65.
354 T. G. Roth, *Jonáš Nigrini – exulant mnoha tváří*, „Těšínsko", R. 65, 2022/1, s. 1-24.

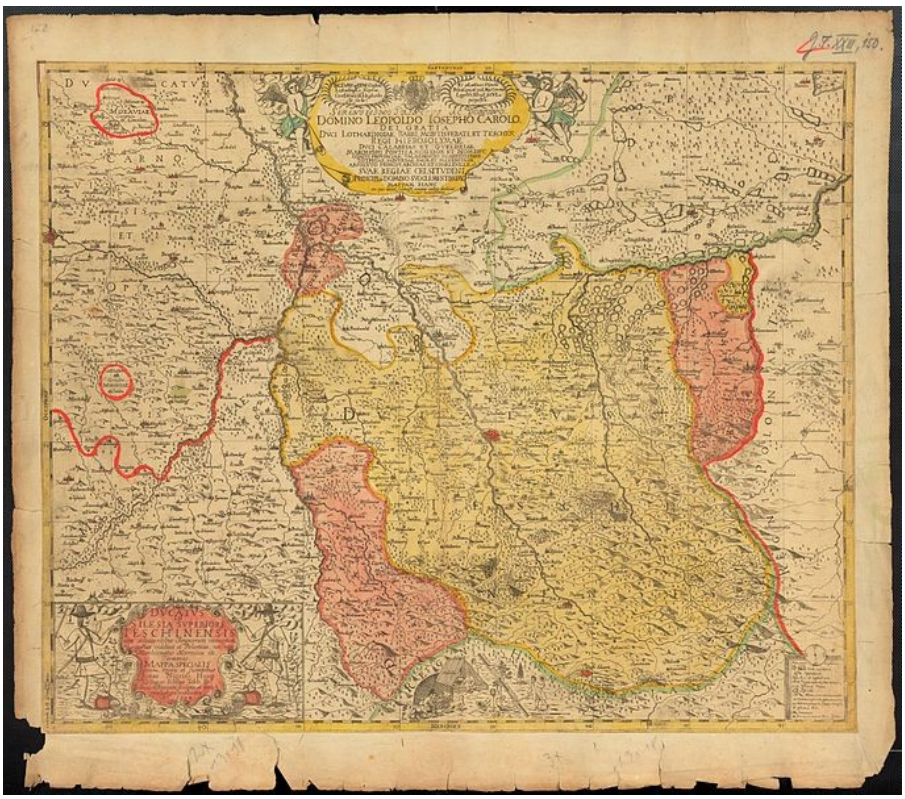

Rys. 7. Mapa Księstwa Cieszyńskiego Jonasa Nigrinusa (Nigriniego) z 1724 roku[355].

Kolejny nauczyciel to Jerzy Sarganek, urodzony 27 stycznia 1702 roku w Dolnym Suchym nieopodal Cieszyna. Był synem miejskiego sędziego Jana Sarganka i jego żony Katarzyny. Rodzina była wielodzietna – Jerzy posiadał aż dziewięcioro rodzeństwa. Jego ojciec zmarł, gdy Jerzy był

355 Ibidem, s. 8-9.

jeszcze dzieckiem. Od 9 czerwca 1715 roku uczęszczał do Szkoły Jezusowej w Cieszynie, gdzie trafił pod opiekę Johanna Muthmanna. W szkole cieszyńskiej przyswoił wiedzę z zakresu języka greckiego, łaciny, niemieckiego, polskiego, czeskiego oraz biblistyki. W 1721 roku rozpoczął studia teologiczne na pietystycznym Uniwersytecie w Halle. Po ukończeniu studiów, w 1726 roku został nauczycielem w Królewskim Instytucie Pedagogicznym w Halle, jednak musiał zrezygnować z pracy z powodu problemów zdrowotnych i wrócił do domu rodzinnego. Od 1727 roku był nauczycielem w cieszyńskiej Szkole Jezusowej[356]. 29 października 1728 roku został zmuszony poddać swój bagaż pod rewizję przeprowadzoną przez katolicki kler. Herbert Patzelt pisał o tym wydarzeniu tak: „W jego książkach znalazły się listy od uciśnionych śląskich braci w wierze, którzy opisywali mu swoje położenie i błagali o pomoc. Listy upadły na podłogę podczas przeglądania ksiąg, ale Sarganek zdołał je niepostrzeżenie podnieść”[357].

Wraz z trzema pastorami został oskarżony o propagowanie pietyzmu i zmuszony do opuszczenia w 1730 roku Cieszyna. Stamtąd udał się, podobnie jak pastor Johann Adam Steinmetz, do Neustadt an der Aisch w Bawarii, gdzie pracował jako nauczyciel w szkole. W 1736 roku mianowano go zastępcą inspektora oraz współrektorem w Królewskim Instytucie Pedagogicznym w Halle[358].

5 grudnia 1736 roku w Saalfeld ożenił się z córką komornika miejskiego i urzędnika ulmskiego Eberharda Hocheisena – Magdaleną Urszulą Hocheisen z którą doczekał się trzech córek: Heleny Katarzyny, Hedviki Reginy i Joanny Magdaleny. Jerzy Sarganek zmarł 24 maja 1743

356 H. Patzelt, op. cit., s. 68
357 Ibidem, s. 68 (tłum. Magdalena Gąsowska)
358 Ibidem, s. 68-69.

roku w Halle[359].

Kolejnym nauczycielem został Jan Liberda. Ten urodzony w Cieszynie w 1700 lub 1701 roku syn czeskiego dzierżawcy ogromnych majątków dworskich i cesarskich ukończył w 1719 roku Uniwersytet w Halle. W trakcie swej nauki w pietystycznej instytucji należał do Czeskiego Towarzystwa Biblijnego. Doskonale znał języki niemiecki, czeski i polski, a sam Johann Adam Steinmetz w liście do Francke pisał o nim „genialny preceptor [nauczyciel]”[360].

Od 1723 roku był nauczycielem w Szkole Jezusowej w Cieszynie. Jednak niespełna dwa lata później oskarżony o pomoc w ucieczce do sierocińca w Sulechowie dwóm Żydówkom przygotowywanym przez cieszyński kościół katolicki do sakramentu chrztu, musiał opuścić Cieszyn. Po ucieczce z Cieszyna Liberda pod pseudonimem Frey zaszył się w jednym z majątków szlacheckich gdzie pracował jako nauczyciel i wychowawca dzieci szlacheckich, a następnie od 1726 roku stał się trzecim proboszczem i katechetą złożonej z czeskich uciekinierów religijnych parafii w Groβ-Hennersdorf, gdzie dał się poznać jako gorliwy, bardzo religijny duchowny, którego kazania niosły za sobą głębokie przesłania[361].

Jednak nielegalna parafia stworzona w Groβ-Hennersdorf w 1732 roku przestała istnieć. Wierni zbiegli do Berlina, a Liberdę aresztowano i osadzono w więzieniu w Waldheim, skąd w sierpniu 1737 roku zdołał zbiec. Jeszcze tego samego roku Liberda najpierw odwiedził swojego dawnego współpracownika w Halle – Sarganka, a następnie udał się do Magdeburga do pastora Steinmetza skąd przeprowadził się do Berlina gdzie ożenił się i objął stanowisko proboszcza kongregacji czeskiej złożonej z czeskich

359 J. Kouba, *Slovník staročeských hymnografů (13.-18. století)*, Praha 2017, s. 360-369.
360 H. Patzelt, op. cit., s. 71. (tłum. Magdalena Gąsowska)
361 Ibidem, s. 72.

uciekinierów religijnych.

Był teologiem, nauczycielem i politykiem. W 1741 roku mianowano go zarządcą czeskich parafii utworzonych z czeskich emigrantów w Prusach. Miał ogromne plany na przyszłość chciał między innymi utworzyć nowy zbór w Berlinie, jednak jego pany pokrzyżowała długotrwała choroba w wyniku której zmarł 9 kwietnia 1742 roku[362]. Obecni na jego pogrzebie teolodzy Macher i Schulz wygłosili mowę pogrzebową tak zwaną mulogię, natomiast Jan Teofil Elsner, który zastąpił Liberdę na jego stanowisku, kazał na nagrobku przyjaciela napisać: „Chwała Tobie, o zmarły! Zawsze pozostaniesz z nami na wieki, Twoje imię będzie zachowane, nawet wtedy kiedy nie będzie Cię z nami"[363].

Najsłynniejszym nauczycielem Szkoły Jezusowej w Cieszynie był Traugott Immanuel Jerichovius. Urodził się 18 sierpnia 1696 roku w Lubiji w Górnych Łużycach. Studiował teologię w Zgorzelcu i Lipsku. Studia ukończył w 1720 roku pisząc pracę zatytułowaną: *Des heilige Kreuz der Christen* („Święty Krzyż Chrześcijan", tłum. M. Gąsowska), która przyniosła mu rozgłos. Od 1725 roku współpracował z hrabią Zinzendorfem jako korektor jego pism. Jedną z jego pierwszych prac był hernnhucki *Geistreiches Gesangbuch der Brüdergemeine* (tzw. „Śpiewnik z Berthelsdorf"). Co prawda dzieło to zostało skrytykowane przez ówczesnego proboszcza z Berthelsdorf Johanna Rothe (1688-1758), jednak ostatecznie przyjęło się wśród wyznawców[364].

W Cieszynie Jerichovius przebywał od 1725 do roku 1730, kiedy po procesie pastorów pietystów, oskarżony o szerzenie pietyzmu musiał opuścić Cieszyn. Udał się do Pölzig do hrabiego Henckla, stamtąd trafił do

362 Ibidem, s. 72.
363 Ibidem, s. 72. (tłum. Magdalena Gąsowska)
364 J. Giel, *Luteranizm na Śląsku w świetle pieśni śląskich protestantów*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny", 25 (2017), nr 1, s. 158.

Lipska, gdzie pracował w kościele uniwersyteckim. Po dwóch latach dzięki wstawiennictwu hrabiego Zinzendorfa trafił do Kopenhagi, gdzie pełnił funkcję nauczyciela oraz kaznodziei siostry króla Fryderyka IV Oldenburga (1671-1730, król Danii i Norwegii od 1699 r.) – księżnej Zofii Jadwigi (1677-1735). Po opuszczeniu dworu królewskiego 17 kwietnia 1733 roku Jerichovius został mianowany proboszczem parafii w Osternburgu nieopodal Oldenburga. Rok później udał się do Bremy na leczenie, tam też zmarł 1 września 1734 roku w Bremie. Na polecenie wdowy po nim Ludmiły Katarzyny z d. Tschammer, Traugott Immanuel Jerichovius został pochowany w kościele w Osternburgu[365].

W zachowanych źródłach dotyczących szkoły przy kościele Jezusowym w Cieszynie z lat 1711–1730 brak szczegółowych informacji odnoszących się do zakresu kompetencji rektora oraz inspektora. Dokumentacja nie precyzuje ani trybu ich powoływania, ani szczegółowego podziału obowiązków. W tej sytuacji zasadne jest odwołanie się do modelu organizacyjnego szkół ewangelicko-augsburskich funkcjonujących w obrębie monarchii habsburskiej w pierwszej połowie XVIII wieku i przyjęcie – per analogiam – że również w Cieszynie obowiązywały zbliżone rozwiązania.

W typowym modelu szkolnictwa luterańskiego rektor powoływany najczęściej przez władze kościelne stał na czele szkoły i odpowiadał za całokształt jej funkcjonowania. Do jego kompetencji należał nadzór nad nauczycielami, utrzymywanie dyscypliny szkolnej oraz reprezentowanie szkoły wobec władz kościelnych i miejskich. Rektor bywał powoływany przy współudziale lokalnych władz kościelnych (konsystorza) oraz przedstawicieli gminy ewangelickiej, a jego urząd łączył funkcje

365 *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, t. 13, Lipsk 1881, s. 778.

pedagogiczne i administracyjne[366].

Inspektor pełnił natomiast funkcję bezpośredniego nadzorcy procesu dydaktycznego. Do jego zadań należało kontrolowanie pracy nauczycieli, wizytowanie klas, czuwanie nad poziomem nauczania oraz nad moralnym i religijnym wychowaniem uczniów. W strukturze szkolnej pozostawał on podporządkowany rektorowi, stanowiąc ogniwo pośrednie między kierownictwem szkoły a gronem nauczycielskim[367].

Choć brak jednoznacznych danych archiwalnych potwierdzających identyczny zakres kompetencji w Cieszynie, jednolitość rozwiązań organizacyjnych stosowanych w szkolnictwie ewangelickim pozwala przyjąć, że także tamtejsza szkoła funkcjonowała według analogicznego schematu.

W Cieszynie, którego mieszkańcy dopiero odzyskiwali wolność wyznaniową, praca nauczyciela nie była łatwa. W mieście ciągle ścierały się wpływy katolików z protestantami, a w „obozie" protestanckim, gdzie ortodoksja luterańska walczyła z pietyzmem brakowało jedności. Nauczyciele byli teologiami, którzy z przyczyn technicznych – brak wolnych miejsc pracy w parafiach, często traktowali pracę w placówce edukacyjnej jako etap przejściowy. W cieszyńskiej Szkole Jezusowej, gdzie od początku rywalizowały z sobą dwa nurty: pietyzm i ortodoksja praca nie należała do najłatwiejszych, choć ich pozycja była wysoka i byli traktowani z szacunkiem na równi z pastorami.

W latach 1711–1730 w Szkole Jezusowej w Cieszynie

366 D. M. Bryćko, *The Danzig Academic Gymnasium in Seventeenth-Century Poland* [w:] *Church and School in Early Modern Protestantism*, pod red. J. Ballora, D. Sytsma, J. Zuidema, Leiden-Boston 2013, s. 339-346.; B. Burda, *Rozwój szkolnictwa protestanckiego na pograniczu Śląsko-brandenbursko-łużyckim w czasach wczesnonowożytnych (1526-1740)*, „Rocznik Lubuski", tom 25, Zielona Góra 1999, s. 137-154.

367 B. Burda, op. cit., s. 137-154.

zatrudnionych było łącznie 18 nauczycieli teologii. W niniejszej pracy uwzględniono 13 spośród nich, tj. te osoby, których działalność dała się uchwycić w źródłach w sposób pozwalający na choćby częściową rekonstrukcję ich biografii oraz roli w funkcjonowaniu szkoły. W przypadku części nauczycieli materiał źródłowy pozostaje jednak bardzo ograniczony – niekiedy możliwe było ustalenie jedynie nazwiska i przybliżonego okresu obecności w Cieszynie, bez danych dotyczących lat życia, pochodzenia czy dalszych losów. Pięciu nauczycieli nie zostało szerzej omówionych, co wynika z ich krótkotrwałej obecności w szkole oraz braku istotniejszych informacji źródłowych pozwalających na pogłębioną analizę ich działalności.

Charakterystyczną cechą grona pedagogicznego była znaczna rotacyjność. Ponad połowa nauczycieli pełniła swoją funkcję krócej niż dwa lata. Jedynie nieliczni pozostawali w szkole przez dłuższy okres, tworząc jej względnie stały trzon personalny.

Średnia wieku nauczyciela obejmującego stanowisko w Szkole Jezusowej w Cieszynie wahała się pomiędzy 23-30 lat. Byli to zatem modzi mężczyźni, absolwenci teologii, doskonale wykształceni i znający języki obce. Ze względu na braki w literaturze przedmiotu oraz źródłach nie da się w pełni lub choć nawet częściowo odtworzyć biogramów wszystkich nauczycieli Szkoły Jezusowej, którzy przez lata działali w tamtejszej placówce i parafii.

Na kształt środowiska nauczycieli pracujących w cieszyńskiej Szkole Jezusowej na początku XVIII wieku wpływ miały społeczne i religijne przemiany w łonie protestantyzmu niemieckiego powstałe po ukazaniu się w 1675 roku dzieła Philippa Jakoba Spenera „Pia Desideria”. Cieszyńscy nauczyciele należeli do pokolenia urodzonego i wykształconego

już po ustabilizowaniu się pietyzmu i powstaniu jego najważniejszych ośrodków naukowych, przede wszystkim w Halle. To właśnie tam powstało centrum intelektualne i religijne, które poprzez kształcenie młodych adeptów teologii, pisma i literaturę religijną miały ogromny wpływ na Śląsk Cieszyńskich i Szkołę Jezusową w Cieszynie.

Grupa nauczycieli pietystów z Cieszyna nosiła charakterystyczne znamiona pedagogów ukształtowanych w pierwszej fazie ruchu pietystycznego: byli dobrze wykształceni, znali języki obce, z łatwością posługiwali się piórem oraz mieli ogromne zdolności oratorskie. Ponadto byli związani z akademickimi ośrodkami pietystycznymi, których najczęściej byli absolwentami oraz skupiali się w swej posłudze na wzmacnianiu moralności wśród wiernych oraz odnowę religijną.

Główną cechą tego środowiska była z jednej strony spójność i wysoki poziom intelektualny, a z drugiej wewnętrzna niestabilność, na którą wpływ miały lokalna i państwowa polityka, napięcia i wrogość ze strony cieszyńskiego Kościoła katolickiego oraz brak akceptacji i nieufność ze strony ortodoksyjnych pastorów pracujących w Kościele Jezusowym.

Nauczyciele pietyści, pomimo niewielkiej liczebności, wnieśli ogromny wkład w życie edukacyjne i społeczne miasta. Ich działalność skupiona była na często surowych zasadach wychowawczych i moralnych, mimo że ich rotacja była spora[368].

3. Uczniowie Szkoły Jezusowej w Cieszynie

W Archiwum Narodowym w Pradze znajduje się spis uczniów Szkoły Jezusowej w Cieszynie z roku 1728[369]. Nie znamy natomiast

368 W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie…,* s. 120-121.
369 SÚA, ČDK, sygn. IV B 22 (karton 352), f. 480-481 v.

statystyki szkolnej za lata 1709-1727. Według praskiego źródła, które podaje nie tylko liczbę uczniów, ale też i ich pochodzenie, dowiadujemy się że w pierwszej klasie uczyło się piętnaście osób, w drugiej klasie dwadzieścia pięć, w trzeciej dwadzieścia jeden, natomiast w obu klasach czwartych uczyło się sześćdziesięciu trzech uczniów: w klasie niemieckiej trzydziestu ośmiu, a w klasie polskiej dwudziestu pięciu[370].

Tabela 2. Liczba uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r. (opracowanie własne)

Liczba uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r.	
Klasa	**Liczba uczniów**
1	15
2	25
3	21
4 (niemiecka)	38
4 (polska)	25
Suma	**124**

Z należącego do barona Sunegha państwa bielskiego w 1728 roku uczyło się w sumie trzynaścioro dzieci: jedno w klasie pierwszej, troje w klasie drugiej, siedmioro w klasie trzeciej oraz dwie osoby w niemieckiej klasie czwartej. W klasie czwartej z językiem polskim nie było z państwa bielskiego ani jednego ucznia.

Najwięcej młodzieży w Szkole Jezusowej przybyło z państwa stanowego Pszczyna, której właścicielem był baron Promnitz, fundator kościoła i szkoły. Ogółem stąd uczęszczało dwudziestu sześciu uczniów: dwóch w klasie pierwszej, trzech w klasie drugiej, trzech w klasie trzeciej

370 Ibidem.

oraz po dziewięć osób w obu klasach czwartych: polskiej i niemieckiej.

Zdecydowanie najmniej uczniów pochodziło z państwa bogumińskiego barona Henckla von Donersmarck, bo jedynie dwóch: jedna osoba w klasie drugiej oraz jedna w klasie trzeciej[371]. I mimo że hrabia Henckel był obok Promnitza i Sunegha głównym fundatorem w Cieszynie, to w przeciwieństwie do nich nie bronił swoich mieszkańców przed kontrreformacją, a dzięki swojej lojalnej postawie wobec Habsburgów zrobił karierę i zdobył majątek[372].

Pozostali uczniowie Szkoły Jezusowej w Cieszynie w 1728 roku to przede wszystkim uczniowie z Cieszyna, ale także pochodzący z Krakowa i poszczególnych księstw śląskich.

Dzieci pochodzących z Cieszyna uczyło się w Szkole Jezusowej niewiele, bo jedynie osiem osób. Źródła podają, że były to dwie osoby w klasie drugiej, jedna w klasie trzeciej, dwie w polskiej klasie czwartej oraz trzy osoby w niemieckiej klasie czwartej.

Podobnie wyglądała liczba uczniów z Krakowa, również w całej szkole było jedynie osiem osób pochodzenia polskiego. W klasie pierwszej uczyła się jedna osoba, w klasie drugiej były to cztery osoby, jedna w klasie trzeciej oraz dwie w niemieckiej klasie czwartej. Wśród uczniów z obszaru obecnej Polski w 1728 roku żaden z uczniów nie uczył się w klasie czwartej z polskim językiem wykładowym.

Zaskakująco dużo, bo aż dwanaścioro było uczniów pochodzących z różnych terenów Śląska. Z czego najwięcej, bo aż cztery osoby uczęszczały do klasy drugiej. Do klasy trzeciej chodziło trzy osoby, po dwóch uczniów w klasie pierwszej i czwartej z językiem polskim oraz jedna osoba w

371 Ibidem.

372 M. Šmerda, *Vrchnost, město a poddaný lid na bohumínsku v 18. století,* [w:] *Bohumin. Studie a materiály k dějinám a výstavbě města*, red. A. Grobelný, B. Čepelák, Ostrava 1976, s. 102, 106.

niemieckiej klasie czwartej.

Tabela 3. Pochodzenie geograficzne uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r. (opracowanie własne)

Pochodzenie geograficzne uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r.						
Pochodzenie	**Klasa 1**	**Klasa 2**	**Klasa 3**	**Klasa 4 (niem.)**	**Klasa 4 (pol.)**	**Razem**
Państwa bielskie	1	3	7	2	-	**13**
Państwo pszczyńskie	2	3	3	9	9	**26**
Państwo bogumińskie	-	1	1	-	-	**2**
Cieszyn	-	2	1	3	2	**8**
Kraków	1	4	1	2	-	**8**
Śląsk (różne tereny)	2	4	3	1	2	**12**
Suma						**69**

W 1728 roku w szkolnej statystyce dotyczącej liczby uczniów w poszczególnych klasach na czwartym miejscu pod względem liczebności znaleźli się uczniowie pochodzenia chłopskiego. Było ich aż siedemnaście osób z czego jedna osoba uczyła się w klasie pierwszej, siedem osób w niemieckiej klasie czwartej i aż dziewięć osób w polskiej czwartej klasie. A podopiecznych pochodzenia szlacheckiego w 1728 roku w Cieszynie było aż trzydzieści osiem osób z czego osiem uczyły się w klasie pierwszej, osiem w klasie drugiej, pięć w klasie trzecie oraz w sumie siedemnaście w klasie czwartej: trzy w klasie polskiej oraz czternaście w niemieckiej[373].

373 SÚA, ČDK, sygn. IV B 22 (karton 352), f. 480-481 v.

Tabela 4. Pochodzenie geograficzne uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r. (opracowanie własne)

Pochodzenie społeczne uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r.						
Pochodzenie	**Klasa 1**	**Klasa 2**	**Klasa 3**	**Klasa 4 (niem.)**	**Klasa 4 (pol.)**	**Razem**
Chłopi	1	-	-	7	9	**17**
Szlachta	8	8	5	14	3	**38**
Suma						**55**

Dwie grupy stanowiły trzon uczniów Szkoły Jezusowej w 1728 roku: szlacheccy uczniowie z Pszczyny, Bogumina, Bielska, Cieszyna oraz pochodzący ze Śląska synowie rodzin chłopskich. Najwięcej było tych pierwszych, pochodzących przede wszystkim z państwa stanowego Pszczyna, Księstwa Cieszyńskiego, Górnego Śląska i Rzeczpospolitej. Ogromny procent tych uczniów stanowiła młodzież drobnoszlachecka, jednak w Szkole Jezusowej nie brakowało także potomków lokalnych baronów i hrabiów, co znacznie podnosiło rangę owej instytucji edukacyjnej. Mowa o synach hrabiów Henckel von Donersmarck, baronów Kalischów z Kisbirocz i Drogomyśla, baronów Bludowskich z Dolnych Błędowic, baronów Marklowskich z Pernsteinu oraz baronów Skrbenskich z Hrzistie. Dzięki dostępnym źródłom możemy wymienić także niektóre nazwiska dzieci szlacheckich, a mianowicie: Blahowie z Lub, Golkowscy z Golkowic, Goczałkowscy z Goczałkowic, Karwinscy z Karwiny, Pelhrzymowie z Trzankowic, Radoczcy z Radoczy, Tlukowie z Toszonowic, Tschammerowie z Iskrzyczyna oraz Frölichowie w Freudenstein[374].

374 Ibidem.

Szkoła Jezusowa w Cieszynie wypuściła w świat wiele znakomitych osób, czytamy między innymi, że Szkołę Jezusową ukończyli obaj bracia Tschammerowie – Erdmann Wilhelm (daty nieznane) i Rudolf Gottlieb (1711-1787). W 1730 roku obaj wybrali studia prawnicze na Uniwersytecie w Jenie, po których Erdmann był syndykiem miejskim, a Rudolf adwokatem ziemskim w Cieszynie[375].

Dużą część uczniów stanowili także mieszkańcy księstwa cieszyńskiego pochodzący z warstwy chłopskiej, którzy prawo do uczęszczania do niej mieli od początku istnienia placówki. Szkoła Jezusowa była dla tej grupy ogromną szansa na poprawę bytu i miała duży wpływ na przyszłość wielu z nich. Najczęściej byli to potomkowie wolnych chłopów posiadających duże gospodarstwa jak i tych zamieszkałych w Komorze Cieszyńskiej. Właśnie z tej grupy wywodzili się późniejsi działacze narodowi Andrzej Cinciała (1825-1898) i Paweł Stalmach (1824-1891) zwani także ojcami polskiego odrodzenia na Śląsku Cieszyńskim[376].

Na podstawie dostępnych w Pradze źródeł jesteśmy obecnie w stanie odtworzyć imiona i nazwiska uczniów oraz ich miejsce zamieszkania w trakcie pobytu w cieszyńskiej placówce edukacyjnej[377].

Poniższa tabela nr 5 obrazuje rozłożenie ilościowe w poszczególnych miejscach zamieszkania w trakcie trwania nauki uczniów Szkoły Jezusowej w Cieszynie. Najwięcej bo aż 12 uczniów mieszkało u poszczególnych nauczycieli, natomiast 10 osób przyjęli do siebie pastorzy z Kościoła Jezusowego. Źródła niestety nie odpowiadają na pytanie czy „pani Koglerowa" była związana w jakikolwiek sposób z nauczycielem Koglerem, a „pani Klochowa" z pastorem Klochem, ale faktem jest, że u

375 W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie…,* s. 125.; J. Polak, *Erdmann II Promnitz. Wolny pan na Pszczynie i Żarach (1683-1745)*, Pszczyna 1996, s. 45.
376 W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie…,* s. 127.
377 SÚA, ČDK, sygn. IV B 22 (karton 352), f. 480-481 v.

powyższych kobiet mieszkało w sumie 15 uczniów: 9 u pani Koglerowej, a 6 u pani Klochowej. Znając obyczaje epoki, czyli powszechne przyjmowanie przez nauczycieli uczniów na stancję, można założyć, że tak. Rozwiązanie chętnie przyjmowane przez rodziców, którzy wierzyli, że syn będzie pod dobrą opieką. Tym bardziej będzie to dotyczyło pastorów. Pozostali uczniowie wynajmowali stancje między innymi u rzeźników, krawców i płócienników. Aż 27 uczniów zamieszkiwało inne lokale, które były wynajmowane najczęściej tylko dla 1 osoby lub też mieszkali w domach rodzinnych, natomiast co do 6 brakuje nam danych określających ich lokalizację w trakcie trwania nauki. Ogółem w 1728 roku do Szkoły Jezusowej w Cieszynie uczęszczało 124 uczniów[378].

Tabela 5. Miejsce zamieszkania w trakcie nauki, 1728 r. (opracowanie własne)

l.p.	Miejsce zamieszkania w trakcie nauki, 1728 r.	Liczba
1	U nauczycieli	12
2	U pastorów	10
3	U Koglerowej	9
4	U pana Küstera	7
5	U rzeźnika Janika	7
6	U rzeźnika Scholtisa	6
7	U Klochowej	6
8	U krawca Hartowa	6
9	U płóciennika Goleszowskiego	6
10	U płóciennika Kozła	5
11	U pana Goretzkyego	5
12	U Foglarowej	5

378 Ibidem

13	U baronowej Skrbenskiej	3
14	U pani Radotzkiej	2
15	U Morawitzkiej	2
16	Inne miejsce	27
17	Brak danych	6
Suma		**124**

Jak zgodnie twierdzą historycy, rozkwit Szkoły Jezusowej związany był z pracą i zaangażowaniem pastorów i nauczycieli pietystów więc po ich wypędzeniu w roku 1730 nastąpił powolny spadek poziomu nauczania. W rezultacie miejscowa szlachta przestała posyłać do placówki swoje dzieci, co dodatkowo pogłębiło jej finansowe problemy. Ta zmiana przysłużyła się natomiast cieszyńskiemu gimnazjum jezuickiemu, które odtąd dynamicznie się rozwijało[379].

379 J. Spyra, Śląsk Cieszyński…, s. 349.; W. Gojniczek, *Gimnazjum Ewangelickie…,* s. 126–127.; A. Kubacz, op. cit., s. 170–171.

Rozdział III

Procesy pastorów pietystów

1. Narastanie konfliktu katolików z protestantami

Polityka Habsburgów wobec protestantów na Śląsku w trakcie wojny północnej była mocno uzależniona od jej przebiegu. Był to przede wszystkim konflikt o dominacje na Bałtyku, ale miał wyraźny komponent wyznaniowy. Luterańska Szwecja w czasach mocarstwowych była, nie tylko przez Habsburgów, postrzegana jako główny obrońca protestantów w Europie, w tym także na Śląsku Cieszyńskim. W okresie wojennej przewagi Szwecji, władze cesarskie pod wpływem szwedzkiego władcy Karola XII (1682-1718, panowanie od 1697 r.), powstrzymywały swoją nieprzyjazną politykę wobec protestantów i musiały akceptować różne ustępstwa. Wraz z końcem wojny, po podpisaniu w 1721 roku pokoju w Nystad, Szwecja straciła na znaczeniu i był to wyraźny sygnał dla Habsburgów, że odtąd ich polityka wyznaniowa na podległych terenach może stać się surowsza.

Sama chronologia ukazuje powiązania: ugoda w Altransädt podpisana została w 1707 roku, w styczniu 1709 roku jej zapisy w korzystny sposób doprecyzował reces egzekucyjny. W lipcu tego roku wojska szwedzkie poniosły klęskę pod Połtawą i wkrótce potem ujawniły się skutki dla polityki wewnętrznej Habsburgów w Księstwie Cieszyńskim. W 1710 roku ukazał się edykt ograniczający wolność religijną, zakazując

protestantom nabywania majątków w mieście. Kilka miesięcy później cesarz ogłosił kolejne rozporządzenie, tym razem dużo dotkliwsze dla ewangelików. Nawiązując do wydanego w XVII wieku zarządzenia Elżbiety Lukrecji (1599-1653, panowała jako księżna cieszyńska od 1625 r.), wprowadzał całkowity zakaz zamieszkiwania wyznawców luteranizmu w centrum Cieszyna oraz wstępowania do cechów rzemieślniczych. Jednak w okresie rządów Elżbiety Lukrecji przepisy te nie były przestrzegane.

Kolejne zaostrzenie polityki wobec protestantów na terenie Śląska nastąpiło po zakończeniu wojny północnej, około 1721 roku. Stopniowo ograniczano spotkania biblijne i modlitewne, wprowadzono cenzurę i zakazy publikacji luterańskich druków. Cesarz Karol VI (1685-1740, król Węgier jako Karol III, król Czech jako Karol II oraz cesarz od 1711 r.) doprowadził do wydania w 1721 oraz 1725 roku nieprzychylnych ewangelikom zarządzeń, praktycznie uniemożliwiających konwersję na wyznanie ewangelickie.

Osobną odsłoną tej polityki było oficjalne zwalczanie pietyzmu. Już od lat 20. XVIII wieku Habsburgowie zaczęli podejmować działania na rzecz likwidacji, powiązanego z ośrodkiem pietystycznym w Halle, ruchu w Cieszynie[380].

Niezmiernie ważne w walce z ewangelikami na Śląsku Cieszyńskim okazało się zaangażowanie przedstawicieli wrocławskiej władzy biskupiej w Urzędzie Głównym. Ogromną rolę odegrali cieszyńscy duszpasterze katoliccy na czele których stał komisarz, pośrednicząca między wrocławskimi władzami biskupimi, a zwyczajnym klerem pracującym na parafiach. Po Scodoniusie (daty nieznane) komisarzem został również

380 *Historia Śląska,* pod red. M. Czaplińskiego, Wrocław 2002, s. 183.; R. Janik, *Znaczenie Patentu Tolerancyjnego dla odnowy życia religijno-kościelnego na Śląsku Cieszyńskim*, „Z problemów reformacji", nr 3-4, Warszawa 1981-1982, s. 56.

hierarcha z Opola, Sendecius (daty nieznane), a następnie po jego śmierci w 1680 roku proboszcz cieszyński Aleksander Augustyn Klaybor (zm. 1692). Od tego czasu na czele tej katolickiej formacji zwykle stał proboszcz i zarazem dziekan cieszyński, jednak nie było to regułą, gdyż już po śmierci Kleybora w 1692 roku, funkcję komisarza objął na lata 1693-1705 Henryk Samuel Wolff z Brzezna (daty nieznane), który do 1700 roku był proboszczem Frydku[381], i dopiero potem objął parafię w Cieszynie. W latach 1705–1720 komisarzem był Gallus Jan Twaruszka (daty nieznane)[382], w 1721 roku krótko proboszcz z Cierlicka Paweł Józef Mizia (daty nieznane)[383]. Zaś w latach 1721–1743 doktor teologii i prawa Franciszek Antoni Schwider (Świder) (daty nieznane)[384].

Właśnie ten ostatni, objąwszy stanowisko komisarza, doprowadził do znacznego pogorszenia sytuacji religijnej cieszyńskich ewangelików. Wspierali go królewski poborca podatkowy Jerzy Teofil Battik (daty nieznane), proboszcz Paweł Józef Mizia oraz cieszyńscy, bielscy i jabłonkowscy jezuici, a także przychylne katolikom: urząd miasta w Cieszynie oraz Urząd Główny we Wrocławiu. W skardze z 1721 roku do Urzędu Głównego nowy komisarz zauważył, że starosta cieszyński hrabia Adama Wacław Paczyński z Tęczyna (zm. 1727) nazbyt pobłażliwie traktuje katolików, którzy zmienili wyznanie na ewangelickie. W rezultacie, 21

381 Obecnie Frydek Mistek – miasto na terenie Czech.

382 Jan Gallus Twaruszka – od 1701 roku proboszcz goleszowski, a następnie dziekan cieszyński i komisarz biskupi, autor jednych z pierwszych chronostychów na Śląsku Cieszyńskim. P. Kołpak, *Chronostychy Księdza Jana Twaruszki*, Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej, Sakralne Dziedzictwo Małopolski (upjp2.edu.pl) (dostęp dnia 27 października 2022).; B. Tomalak, *Imiona Róży*, Bielsko Biała 2006, ss. 227.

383 Paweł Józef Mizia – dziekan wodzisławski, kanonik raciborski i biskupi komisarz w Księstwie Cieszyńskim. K. Kowal, *Kronika Pszowa i Rydułtów 107 lat należących do Parafii Pszowskiej oraz opis Kopalni Anna której 100 letni jubileusz przypada na rok 1943*, Pszów 1939, s. 51-52, 71, 157.

384 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, [w:] *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012, s. 218.; K. Kowal, op. cit., s. 52, 54-55.

kwietnia 1721 roku starosta otrzymał cesarskie pismo upominające, by nie odnosił się tolerancyjnie do protestantów oraz powstrzymał konwersje.

W swoim piśmie Schwider przypominał, że zgodnie z prawem, wszyscy mieszkańcy są członkami Kościoła katolickiego, więc za wszelkie urzędowe czynności, jak prowadzenie ksiąg metrykalnych, ale też udzielania posług, jak odwiedzanie chorych, organizowanie pogrzebów, ślubów oraz udzielania sakramentu chrztu, opłaty i daniny winne być uiszczane na rzecz parafii katolickiej. Do tego twierdził, że pastorzy ewangeliccy nie są kapłanami, a jedynie kaznodziejami[385].

W kolejnych pismach pojawił się zarzut, że duchowni ewangeliccy spowiadali oraz nauczali ludność katolicką. Schwider żądał więc, aby pastorzy sprawdzali i notowali, czy przybywający na spowiedź oraz nauki do Kościoła Jezusowego wierni na pewno są wyznania protestanckiego. To żądanie było niemożliwe do zrealizowania ze względu na dużą liczbę wiernych przychodzących do cieszyńskiego kościoła oraz formę spowiedzi – publiczną, a nie jak w kościele katolickim indywidualną[386]. Pytanie, czy katoliccy urzędnicy byli tego świadomi? Bo jeśli tak, to można ten wymóg potraktować jako swoistą prowokację, mającą na celu zaostrzenie konfliktu.

Już w 1721 roku, w działaniach przeciw cieszyńskim protestantom, można dostrzec skupienie się katolickich urzędników na grupie pietystów. Wiedząc, jak niechętny jest dwór i władze centralne temu kierunkowi w Rzeszy, Schwider wraz z Mizią wystosowali pismo do starostwa cieszyńskiego, oskarżając pastorów cieszyńskich o sprzyjanie pietyzmowi, rozpowszechnianie go poprzez nauki i charakterystyczne dla pietyzmu spotkania z wiernymi, czyli konwentykle. Krytyce tych zachowań

385 K. Michejda, *Dzieje Kościoła Ewangelickiego,* Cieszyn 1909, s. 129.
386 H. Patzelt, *Pietismus v Těšínském…,* Cieszyn 2010, s. 240.

towarzyszyły żądania ich całkowitego zaprzestania[387]. Nie doczekawszy się rezultatów skargi złożonej do starostwa, komisarz Schwider, pismem z 1722 roku, powiadomił Urząd Główny we Wrocławiu o konwentyklach, które miały mieć miejsce w Kościele Jezusowym oraz spotkaniach modlitewnych w prywatnych domach w Cieszynie. Pod tym dokumentem podpisał się też poborca podatkowy katolik Jerzy Teofil Battik, ale również obywatele wyznania protestanckiego: cieszyński luterański ortodoksyjny pastor Hentschel (1668-1740), Krystian Liebe (daty nieznane) z Kocobędza – właściciel dóbr, absolwent Uniwersytetu w Wittenberdze, który w trakcie studiów zasłynął jako autor satyry ośmieszającej pietystów[388], baron Krzysztof Marklowsky (daty nieznane) z Zamarsk, Daniel Lange (daty nieznane)– lekarz, a prywatnie zięć pastora Hentschela oraz pastor Schmidt, a także nauczyciele Szkoły Jezusowej: Kogler (1685-1724) i Nigrini (zm. ok. 1742)[389]. Pismo to ujawniało z całą mocą podziały występujące w środowisku cieszyńskich protestantów, a zarazem umiejętności komisarza Schwidera, który te różnice umiał znakomicie wykorzystać. W odpowiedzi Urząd Główny wydał edykt zakazujący organizowania konwentykli, a na burmistrza Cieszyna nałożył obowiązek śledzenia pastorów oraz ich działalności. W przypadku złamania zakazu winien był zawiadomić Urząd Główny o nieprawidłowościach[390].

W odpowiedzi na te działania oraz w ramach obrony cieszyńscy pastorzy Johann Adam Steinmetz (1689-1762) i Samuel Ludwik Sassadius (1695-1756) skierowali do starostwa cieszyńskiego pismo, w którym

387 K. Matwijowski, *Z działalności pietystów w Księstwie Cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 1962 (17), s. 182.

388 Znany także pod nazwiskiem Lieben. *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych,* pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012, s. 438.; H. Patzelt, op. cit., s. 122.

389 H. Patzelt, op. cit., s. 241.

390 K. Michejda, op. cit., s. 145.

odnieśli się do zarzutów prowadzenia obrządków domowych. Tłumaczyli konieczność prowadzenia części nauk w domach prywatnych ograniczoną przestrzenią kościoła i zakrystii w stosunku do liczby wiernych. Pastorzy podkreślili także, że nie są pietystami – co sądząc po ich faktycznych zapatrywaniach było tylko taktyczną samoobroną. W odpowiedzi na to pismo starostwo (faktycznie Jerzy Teofil Battik) powołało komisję mającą na celu wyjaśnienie zaistniałej sytuacji. Komisja sporządziła wówczas dokument, na który oskarżeni oraz zarządcy zboru – fundatorzy Kościoła Jezusowego odpowiedzieli w 1723 roku pismem do Urzędu Głównego we Wrocławiu, odpierając wszystkie zarzuty. 18 października 1723 roku Urząd wydał edykt, stwierdzając że choć działalność pastorów nie przejawia cech pietyzmu, powinni zaprzestać spotkań modlitewnych w domach prywatnych. Jednocześnie zakazano rozpowszechniania książek teologicznych propagujących pietyzm. Pewną satysfakcję pastorom mogło przynieść upomnienie, które dostał Battik, za powołanie komisji bez wiedzy i pozwolenia Urzędu Głównego[391].

Tymczasem w tymże roku 1723, Franciszek Antoni Schwider złożył kolejną skargę, w której oskarżył pastorów, że przechwytują i przetrzymują w Kościele Jezusowym jego korespondencję, przez co trafiała do niego z dużym opóźnieniem lub nie docierała w ogóle. Urząd Główny we Wrocławiu początkowo nałożył na ewangelików karę w wysokości 100 guldenów, jednak po dokładnym przeanalizowaniu wniesionych zarzutów, 5 maja 1723 roku wycofał ją. Okazało się bowiem, że zarzut Schwidera nie dotyczył prywatnej korespondencji, a jedynie kartek licencyjnych

391 H. Patzelt, op. cit., s. 241.; K. Matwijowski, op. cit., s. 165-189.; S. Piętak, *Nové prameny k těšínskému pietismu. Záležitost pastora Steinmetze z let 1726–1730*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 152–166.

(*Schedule*) wydawanych ewangelikom w parafiach katolickich[392].

Na przestrzeni lat 1723-1726 Schwider prawdopodobnie zniechęcony wynikiem procesu kartkowego nie wszczynał żadnych nowych, dużych konfliktów z protestantami. Znane są jedynie działania sabotażowe nieznanego z imienia wikarego Schwidra – Wiencka (daty nieznane), który 25 stycznia 1723 roku przeszkodził z Bobrku pastorowi Schmidtowi zabierając jego paramenty liturgiczne, przez co nie dopuścił do udzielenia przez pastora komunii. Identyczna sytuacja powtórzyła się 7 marca 1723 roku w Mostach, gdzie przeszkodził pastorowi Sassadiusowi w jego posłudze. Ponadto, poza Wienckiem, także inni katoliccy księża utrudniali pracę pastorom ewangelickim[393].

Po okresie spokoju w latach 1723 – 1726 komisarz Schwider przystąpił do nowej ofensywy, składając 5 lutego 1726 roku Urzędu Głównego we Wrocławiu nową skargę na pastorów cieszyńskich. Stwierdzał w niej, że dopuszczają się udzielania chrztów i ślubów wiernym Kościoła katolickiego, doliczając się dwudziestu jeden dwudziestu jeden przypadków[394]. Oskarżeni pastorzy oraz autor pisma zostali wezwani przez starostę w celu wyjaśnienia zaistniałej sytuacji. Komisarz nie zareagował na wezwanie, natomiast księża zeznali, że wszystkie osoby, które otrzymały z ich rąk sakramenty były wyznania ewangelickiego, a dodatkowo każda z nich posiadała odpowiednią zgodę od „swojego" katolickiego proboszcza. Brakowało jedynie zgody dziekana, bowiem jak twierdzili, Schwider nie chciał jej wydać, uznając, że opłata którą za to otrzyma jest zbyt niska. Ostatecznie Urząd Główny po rozpatrzeniu sprawy nie wystąpił z wnioskiem o jakiekolwiek kary, ale kategorycznie zabronił ewangelickim

392 *Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. O. Michejdy, Katowice 1992, s. 86.
393 K. Michejda, op. cit., s. 87.; *Z historii Kościoła* ..., s. 86.
394 K. Michejda, op. cit., s. 135.

pastorom udzielania sakramentów ewangelikom konwertytom z wyznania katolickiego[395].

Kolejna sprawa, którą Schwider poruszył wiązała się z faktem, że przepisy zakazujące protestantom posiadania mienia w mieści i osiedlania się w centrum Cieszyna nie były przestrzegane. Ewangelików uważano za czcigodnych, uczciwych obywateli płacących regularnie podatki, dlatego często pozwalano im na zakup dóbr, zamieszkiwanie w centrum oraz przynależność do cechów. W swojej skardze z 1726 roku, dziekan Schwider domagał się ukarania ewangelików, którzy bezprawnie zamieszkiwali Cieszyn i korzystali z praw obywatelskich[396].

W odpowiedzi Urząd Główny we Wrocławiu wydał staroście cieszyńskiemu nakaz aby osobiście dopilnował wyprowadzki protestantów z centrum miasta oraz zamknięcia wszystkich należących do nich zakładów rzemieślniczych i sklepów. Sprzeciwiła się temu Rada Miejska wydając pozytywną opinię na temat protestantów, kładąc nacisk na ich uczciwość oraz fakt, że mieszkali w tej lokalizacji jeszcze przed 1710 roku. Urząd Główny nie uwzględnił tej opinii i ponownie zarządził aby ewangeliccy obywatele opuścili miasto, a ich dobra zostały sprzedane[397].

Z zachowanych w BiAT w Cieszynie luźnych rękopisów dowiadujemy się, że na licytację, która miała odbyć się 7 stycznia 1726 roku wystawiono domy Skrbeńskich, Wyzgaliusa i Libischa. Aby temu zapobiec ewangelicy wysłali na dwór cesarski Halma (daty nieznane)– posła, który starał się załagodzić sytuację[398]. Interwencja Halma okazała się na tyle skuteczna, że ostatecznie zrezygnowano z planowanej licytacji, a

395 Ibidem, s. 135.
396 K. Michejda, p. cit., s. 129. s. 137.; H. Patzelt, op. cit., s. 240-241.
397 K. Michejda, op. cit. s. 137-139.
398 BiAT, syg. 100.

ewangelicy mogli pozostać w mieście[399].

Kolejna skarga, która pochodzi z 1726 roku, zbliżona do tej z 1721 roku, dotyczyła opłat noworocznych, tak zwanej kolędy. Otóż zdaniem Schwidera Muthmann (1685-1747), Sassadius i Steinmetz byli jego parafianami i dlatego za wykonywane przez nich posługi, należy mu się zapłata w postaci części opłat wnoszonych przez wiernych. Fundatorzy Kościoła Jezusowego przedłożyli wówczas Urzędowi Głównemu i staroście opinię, w której zauważali, że już w Konwencji w Altranstädt pastorowie określani byli mianem duchownych, więc nie mogą być jednocześnie parafianami Kościoła katolickiego[400]. Urząd Główny podtrzymał jednak pomysł dziekana i zarządził, że pastorzy pozostają pod pieczą dziekana katolickiego, co zobowiązuje ich do wpłacania daniny na rzecz Kościoła katolickiego. Trzej cieszyńscy ewangeliccy duchowni wielokrotnie odwoływali się od tej decyzji, jednak dziś trudno jest jednoznacznie stwierdzić jaki miała ostatecznie finał[401].

Niemalże równolegle toczyła się także sprawa konfiskaty należących do pastorów ewangelickich z Cieszyna książek, zatrzymanych 4 czerwca 1723 roku na granicy we Frysztacie. Oficjalnym powodem skonfiskowania przesyłki, która miała trafić do pastora Sassadiusa, a została wysłana przez jego ojca z księstwa brzeskiego, były problemy z niewłaściwie załatwionymi formalnościami paszportowymi i cłem. Sprawa była zaskakująca, gdyż przez inne punkty celne na Śląsku przesyłka przeszła bez problemów i została zatrzymana dopiero na ostatnim odcinku drogi do Cieszyna. Podobna sytuacja spotkała także księgi przesłane przez

399 K. Michejda, op. cit., s. 138.; *Z historii Kościoła Ewangelickiego…,* s. 95-96.
400 N. Conrads, *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707-1709*, Köln-Wien 1971, s. 1-19.; E. Unders, *Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens,* Breslau 1886, s. 134-135.
401 N. Conrads, op. cit., s. 139.

Sassadiusa do Bielska w celu wykonania nowej oprawy. Pośród zatrzymanych pozycji był nawet Nowy Testament w języku polskim. Pomimo licznych próśb pastorów i fundatorów kościelnych książek nie zwrócono. W celu rozstrzygnięcia skargi złożonej przez ewangelików w 1723 roku Urząd Główny zarządził powołanie specjalnej komisji, która miała na celu sprawdzenie czy w zatrzymanej literaturze nie znajdują się słowa obelżywe wobec Kościoła katolickiego. W jej skład wszedł między innymi jezuita Leopold Tempes (1675-1742)[402], który twierdził, że wraz z współpracownikami natknął się, między innymi w kancjonale, na skandaliczne teksty obrażające Kościół katolicki[403]. Ponadto Tempes zauważył, że przedmowa do Listu do Rzymian autorstwa Marcina Lutra, w której reformator ostrzega przed błędną interpretacją Pisma Świętego, nawet jeśli ta pochodziłaby z nauk głoszonych przez ojców kościoła: Orygenesa, Augustyna, Hieronima czy Ambrożego, uderza w Kościół katolicki, dlatego konfiskata jest uzasadniona. Sprawa ciągnęła się przez lata i pomimo licznych sprzeciwów pastorów cieszyńskich i próśb o zwrot książek wrocławski Urząd Główny okazał się nieugięty i 3 marca 1729 roku wydał zarządzenie nakazujące zatrzymanie ksiąg na stałe[404].

2. Konflikt wewnętrzny w Kościele Jezusowym

W latach 20. XVIII wieku wewnętrzna sytuacja parafii borykającej

402 M. Kiereś, *Znaczenie misji jezuity o. Leopolda Tempesa dla kształtowania oblicza religijności i kultury górali Beskidu Śląskiego,* [w:] *Towarzystwo Jezusowe na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. J. Budniak, K. Mozor, Kraków 2005, s. 149-163.

403 Kancjonał – śpiewnik, zbiór pieśni religijnych i śpiewów liturgicznych – kantyczek i kantyków. J. Habela, *Słowniczek muzyczny*, Warszawa 1968, s. 87.

404 *Z historii Kościoła Ewangelickiego…,* s. 90-91.; J. Kiedos, *Jezuici i ich udział w katolickiej reformie kościelnej na Śląsku Cieszyńskim w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne", tom XXXV, z. 4, 1988, s. 39.

się z problemami finansowymi oraz ograniczoną tolerancją religijną, poważnie się pogorszyła pod wpływem sporów o pietyzm. Konflikt teologiczny, doktrynalny między pastorami pietystami: Johannem Adamem Steinmetzem, Johannem Muthmannem i Samuelem Ludwikiem Sassadiusem, a ortodoksami: Chrystianem Hentschelem i Gottfriedem Schmidtem uzupełniały prywatne niesnaski oraz spory ambicjonalne między nimi. Zwłaszcza gdy wbrew oczekiwaniom Hentschela, pastorem primariusem oraz głównym inspektorem szkolnym został nie on, a Johann Adam Steinmetz. Pomimo że ów konflikt starano się załagodzić wewnątrz parafii ewangelickiej, to działania te spełzły na niczym, a nieporozumienia wewnętrzne nasilały się, z czego korzystali wspomniani wyżej katoliccy przeciwnicy ewangelików.

Teologiczne różnice zaostrzały spory personalne. Mogła to na przykład być zwykła zazdrość o sukcesy i popularność pietystów, a być może także względy osobiste, o których wspomina Maria Letkiewicz-Ćwiklińska: jak zobaczymy, jednym z głównych pastorów cieszyńskich oskarżających współpracowników o pietyzm był pastor Chrystian Hentschel żywo zainteresowany wydaniem swojej córki za mąż za Samuela Ludwika Sassadiusa, ten jednak nie był skory do tego małżeństwa i ożenił się z inną kobietą. Urażony Hentschel postanowił się zemścić, początkowo tylko usuwając Sassadiusa ze stanowiska swego spowiednika[405].

Krystyn Matwijowski zauważył, że ani Hentschel, ani Schmidt w swoich wystąpieniach nie wspominali faktycznie pierwszych głosicieli pietyzmu w Cieszynie, czyli pastorów Voigta (1678-1733) i Schneidera (1677-1725), co jego zdaniem mogłoby wskazywać na osobiste porachunki

405 M. Letkiewicz-Ćwiklińska, *Samuel Ludwik Zasadius – zapomniany stylista czasów saskich*, [w:] *Zapomniani. Z dziejów literatury polskiej na Śląsku*, pod red. J. Malickiego, G. Szewczyk, Katowice 1992, s. 17-18.; J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 2005.

pomiędzy kaznodziejami, a sam pietyzm był jedynie pretekstem[406].

Zazdrość o karierę Johanna Adama Steinmetza nie była jedynym źródłem problemów. Przyczyniła się natomiast do podjęcia sprawy na szerszym forum i już tylko w kontekście kwestii doktrynalno-organizacyjnych. Dodatkowym bodźcem do ataków na Muthmanna, Steinmetza i Sassadiusa był ich konflikt z władzą świecką i Kościołem katolickim. W oczach ortodoksów te dwie instytucje stały się sojusznikami, jako że faktycznie nieoficjalnie ich wspierały. Hentschel wraz z innym pastorem cieszyńskim, zwolennikiem ortodoksji Gotfrydem Schmidtem opracował w 1723 roku obszerne pismo o „pietystycznych nieprawidłowościach", zwracając się jednocześnie o opinię na ten temat do teologów z ortodoksyjnego Uniwersytetu w Wittenberdze. W odpowiedzi na ten krok, zwolennicy pietyzmu śląskiego i najbardziej znani członkowie cieszyńskiej wspólnoty: Jerzy Fryderyk Bludowsky (1655-1730), Rudolf von Skrbenski (daty nieznane), Jerzy Rymultowski von Kornitz (daty nieznane), Mikołaj Bludowski (daty nieznane), Gottfried Logau von Altendorf (daty nieznane) oraz Jan Leopold Wilamowski von Koikowitz (daty nieznane) i Henryk Erdmann Henckel (1699-1752)[407] 4 września 1723 roku wystąpili z prośbą o ocenę działalności pastorów Steinmetza, Sassadiusa i Muthmanna do pietystycznego Uniwersytetu w Jenie i działającego tam profesora Buddeusa (1667-1729)[408].

Ortodoksyjni pastorzy nie zostawili tego działania bez odpowiedzi i

406 K. Matwijowski, op. cit., s. 184.

407 Inqusitionis Acta des Pietismus dreier Evangelischen Prediger bei der Gnaden Kirchen von Teschen nahmentlich Muthmann, Steinmetz und Sassadius betrefendt – Archiwum Państwowe w Jeleniej Górze teczka nr 1142 z Magistratu miasta Gryfowa. (dalej Akta Inkwizycyjne - teczka nr 1142)

408 Johann Franz Buddeus (Budde, Buddaus) – ur. 25 czerwca 1667 roku, niemiecki filozof i teolog luterański. Absolwent Uniwersytetu w Wittenberdze, a następnie wykładowca na Uniwersytetach w Halle i Jenie. Zmarł 19 listopada 1729 roku, K. Aland, *Buddeus, Johann Franz*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 2, Berlin 1955, s. 715.

dosłali do obu instytucji dokumenty uściślające swoje zarzuty wobec pietystów. W Bibliotece i Archiwum im. Tschammera w Cieszynie znajduje się niewielka jednostka archiwalna zawierające zaledwie 2 załączniki z 1724 roku do zapytania wysłanego wcześniej do obu powyższych Uniwersytetów. W pierwszym czytamy, że wymienieni pastorzy dopuszczają się zaniedbań i postępują niezgodnie z nauką kościoła, organizując na przykład konwentykle. W drugim załączniku poruszona jest kwestia stosunku pietystów do tańca i rozrywki. Autorami tych dokumentów byli pastorzy Hentschel i Schmidt[409].

Oba uniwersytety przygotowały ekspertyzy, a jako trzecia powstała opinia konsystorza w Dreźnie na temat działalności pastora Johanna Adama Steinmetza w latach 1724-1725, będąca odpowiedzią na oba stanowiska uczelni [410].

Z ramienia Uniwersytetu w Jenie, ekspertyzę datowaną na 22 marca 1724 roku wydali profesorowie Buddeus, Förtsch (daty nieznane) oraz Johann Andreas Danz (1654-1727). Nie zauważyli rażących nieprawidłowości, nie byli skłonni przyznać, że działalność cieszyńskich pastorów ma znamiona pietyzmu i ostatecznie ocenili działalność trzech oskarżonych pastorów cieszyńskich jako godną podziwu. Na uznanie zasługiwało szerzenie katechizmu, lekcje biblijne, tłumaczenie wiernym kazań. Chwalili też zmiany wprowadzone w Szkole Jezusowej, dzięki którym uczniowie uczyli się na wyższym poziomie. Z Jeny płynął jasny przekaz, że uznanie działalności trzech pastorów za niezgodną z nauką kościoła luterańskiego jest błędne i niewłaściwe. Buddeus podkreślał ich znaczącą rolę w kształtowaniu, po wielu latach ucisku religijnego i reformy katolickiej, luterańskich postaw religijnych ludności oraz wpływ na naukę

409 BiAT, syg. 161.
410 BiAT, syg. 162.; Akta Inkwizycyjne - teczka nr 1142.; S. Piętak, op. cit., s. 152–166.

czytania i pisania, którą faktycznie mieszkańcy mogli pobierać dzięki działalności Szkoły Jezusowej w Cieszynie[411].

Jak łatwo sobie wyobrazić, Uniwersytet w Wittenberdze miał całkiem inne zdanie na ten temat. Wyrażona opinia była raczej ostrożna, ale Wittenberga uznała, że w postępowaniu trzech cieszyńskich pastorów występują pewne nieprawidłowości. Zostały one opisane w piśmie z 24 lutego 1724 roku w postaci listy siedmiu zarzutów kierowanych pod adresem Sassadiusa, Muthmanna i Steinmetza. Oskarżono ich o to, że:

1. Ich nauka opierała się na nowym, ułożonym przez nich katechizmie.
2. Środowe i sobotnie kazania odbywały się w zakrystii albo w domach prywatnych, co było niezgodne z przepisami oraz przypominało pietystyczne konwentykle.
3. Kazania pozbawione były niektórych słów, zalecanych przez ortodoksów i oparte bezpośrednio na Biblii, a nie jak w przypadku ortodoksyjnego podejścia – głównie na pismach Marcina Lutra i Filipa Melanchtona.
4. Fałszywie nauczają wiernych zasad sprzecznych obowiązującymi w kościele luterańskim.
5. Zmienili przepisy szkolne, wprowadzając nowości w kształceniu uczniów na wzór Halle.
6. W szkole pracowali nauczyciele, którzy jeszcze przed zatrudnieniem, jak wiadomo, popierali pietyzm.
7. Rozrywka, taniec i śmiech były przez nich uważane za grzech[412]. Obie ekspertyzy trafiły do konsystorza Saksonii w Dreźnie. Urząd ten potępił negatywną opinię Uniwersytetu w Wittenberdze i przychylił się do oceny

411 Akta Inkwizycyjne - teczka nr 1142.

412 BiAT, sygn. 162.; Akta Inkwizycyjne - teczka nr 1142.; M. Letkiewicz-Ćwiklińska, op. cit., s. 18.; B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius – od budowniczych ewangelickiej świątyni do wyklętych wygnańców*, [w:] *Intinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, Kraków 2014, s. 418.; K. Matwijowski, op. cit., s. 186.

profesora Buddeusa z Jeny podkreślając ogromne zasługi na polu katechetycznym oraz szkolnym cieszyńskich pastorów[413].

We współczesnej literaturze przedmiotu niektórzy badacze sformułowali pogląd że niesnaski pomiędzy pastorami cieszyńskimi miały ścisły związek nie tylko z pietyzmem, ale z propolską działalnością oskarżanych pastorów. Za taką uznawano sprowadzanie do Cieszyna dla polskich parafian książki w języku polskim. Innym dowodem miał być fakt, że nauczyciele Jerichovius (1696-1734) i Sarganek (1702-1743) tłumaczyli religijne broszury niemieckie na język polski[414].

Jednak najbardziej prawdopodobne jest, że na decyzję cesarską z 1730 roku skazującą 5 czołowych pracowników Kościoła Jezusowego w Cieszynie na banicję złożyło się kilka czynników takich jak przede wszystkim sprzyjanie pietystycznej myśli, zaangażowanie w katechizację lokalnej ludności, wspieranie polskości Śląska Cieszyńskiego, ale także prywatne kłótnie i nieporozumienia, które były w tym wydarzeniu jedną z sił napędowych. Geneza jest złożona i tak zróżnicowane czynniki, jak niechęć ortodoksów do pietystów, wspieranie polskości na Śląsku Cieszyńskim, ale także prywatne kłótnie i nieporozumienia należy traktować łącznie[415].

413 Akta Inkwizycyjne - teczka nr 1142.

414 B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 423.; G. B. Szewczyk, *Samuel Ludwik Zasadius wybitny śląski pisarz i teolog protestancki*, [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku*, pod red. J. Szturca, Katowice 2006, s. 127-128.; W. Ogrodzieński, op. cit., s. 88.; M. Letkiewicz-Ćwiklińska, op. cit., s. 17.

415 G. Biermann, *Geschichte der Evangelischen Kirche,* Teschen 1859, s. 57.; K. Matwijowski, op. cit., s. 182.; K. Michejda, op. cit., s. 145. H. Patzelt, op. cit., s. 60-62.

3. Rozrywka i taniec, a pietyzm

Jednym z wątków, przewijającym się w sporach teologicznych w Cieszynie, był stosunek pietystów (cieszyńskich, a też ogólnie całego ruchu) do szeroko pojętych rozrywek.

Potępianie tańca było bardzo specyficzne dla nauk pietystycznych, choć negatywny stosunek do rozrywki, w szczególności tańca, nie był zjawiskiem nowym i doszukać możemy się go także u wcześniejszych ortodoksyjnie luterańskich i katolickich ludzi kościoła, określających taniec jako dzieło szatana. Jednym z protestanckich kaznodziejów krytykujących tę formę rozrywki był pastor z Kluczborka Adam Gdacjusz (1609/1610-1688)[416], który w *Postylli* mnożył przykłady szkodliwości tańca określając go jako źródło zguby[417]. Ponadto w utworze z 1679 roku pod tytułem *O pańskim i szlacheckim albo rycerskim stanie dyskurs* napisał:

„Czasu jednego jakiemuś mężowi ś. Objawiono było, że widział, jak dyjabeł w postaci małego czarnego Murzyna na jednej niewiasty głowie, która tańcowała, siedział, skakał i onę wkoło wodził”[418].

Można uznać tę wypowiedź za przykład barokowej demonizacji kobiety, jej próżności oraz skłonności do rozrywek. Takie i podobne wizje miały za zadanie, przed wszystkim, wprowadzić dyscyplinę moralną wśród wiernych.

---

416 Adam Gdacjusz – ur. 1609/1610 roku, zm. 1688 roku w Kluczborku. Polski pisarz religijny, autor licznych postylli, duchowny luterański i kaznodzieja. *Bibliografia Literatury Polskiej – Nowy Korbut, Piśmiennictwo Staropolskie*, t. 2, Warszawa 1964, s. 186-187.; K. Matwijowski, op. cit., s. 178.

417 B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 420.

418 A. Gdacjusz, *Wybór pism*, oprac. H. Borek, J. Zaremba, Warszawa-Wrocław 1969, s. 315.

W Oleśnicy działał protestancki kaznodzieja Jerzy Bock (1621-1690)[419], który podobnie jak Johann Muthmann pochodził z Komorzna pod Byczyną. W utworze *Nauka domowa...* z roku 1670 Bock pisał:

„Ale nie tędy Cnota zapuszcza w zagony,
Jej tropów tam nie znajdziesz, kędy brzmiące strony
Skakać każą, lub oraz pięty i trzewiki
Pukają się (...)"[420].

Przykłady potępienie tańca odnajdujemy także w twórczości ówczesnych katolików, jak na przykład Tomasz Młodzianowski (1622-1686)[421]. Ten jezuita, teolog i autor wielu pism o charakterze religijnym uważał, że kobieta powinna mieć całkowity zakaz dotykania obcego mężczyzny zwłaszcza w trakcie tańca, bo kto tańczy z kobietą, to tak jakby tańczył z diabłem[422]. Podobnie na tę kwestię patrzył kaznodzieja Bazyli Rychlewicz (1640-1710), franciszkanin i profesor teologii moralnej, autor *Kazania na niedzielę zapustną* z roku 1698, w którym przedstawił losy dziewczyny, szukającej męża. Opisywaną kobietę zauroczył mężczyzna, który umiał pięknie tańczyć, jednak matka dziewczyny stanowczo sprzeciwiła się wyborowi córki, twierdząc, że:

„O szalona i głupia córko, to cię to świerzbią nogi do tańca! A cóż to za

419 Jerzy Bock (Jerzy Buk) – ur. 1621 roku w Komorznie pod Bystrzycą, zm. 1690 roku w Oleśnicy. Polski pisarz religijny, tłumacz, poeta i archidiakon oleśnicki. *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, tom 1, Warszawa 1984, s. 89.

420 J. Bock, *Nauka domowa i wyjątki z Agendy*, oprac. W. Ogrodzieński, Katowice 1936, s. 10.

421 S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich: podróżnicy, odkrywcy, zdobywcy, badacze, eksploratorzy, emigranci-pamiętnikarze, działacze i pisarze migracyjni,* Warszawa 1933, s. 310.

422 J. Tazbir, *Tańce wszeteczne i dozwolone,* „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", t. 44 (2000), s. 62.

zysk będziesz miała po tańcu, jeżeli nie fatygę i chorobę! Czy nie wiesz, jako różne trafiały się po tańcu niebezpieczeństwa? O, jak wiele podobnych skoczek w tańcu poumierało! Czy nie wiesz, córko, jak wiele panien poszło do tańca w wianku, a wróciły się ze wstydem bez wianka?"[423].

Taniec i rozrywki w ujęciu Rychlewicza to idealne źródło zgorszenia i przyczyna upadku moralnego, bowiem wszelkie zabawy taneczne niosą za sobą pokusę i grzech. Utwór Rychlewicza jest typowym dla tamtej epoki moralizatorskim kazaniem wygłaszanym w ostatnich dniach karnawału i ostrzegającym przed zgubnymi konsekwencjami rozrywki.

Duchowni pietystyczni takie podejście przyjęli za swoje, w różnorakiej twórczości potępiając wszelkie publiczne i domowe rozrywki. W wydanym w 1727 roku w Lipsku dziele *Drogi do prawdziwego krześcijaństwa torowane z Pisma Świętego pokazane a własnymi Ksiąg Symbolicznych Kościoła Ewangelickiego słowami objaśnione…,* zadedykowanym zwolenniczce pietyzmu, baronowej Annie Barbarze Henckel (daty nieznane), Samuel Ludwik Sassadius w dedykacji zapewniał, że ten utwór tak jak inne jego dzieła nie jest sprzeczny z naukami kościoła luterańskiego, ani w żaden sposób nie szkodzi wiernym[424]. W tej publikacji znajduje się podrozdział zatytułowany *Przidatek o tańcowaniu*, mówiący o tym jak bardzo grzesznym i szkodliwym zjawiskiem jest taniec. Czytamy w nim:

„Toby to była muzyka weselna, ażby się z niej w niebie aniołowie cieszyli i radowali, gdyby obiad duchownym zaczynano psalmem, coby potrawę albo

423 B. Rychlewicz, *Kazania na niedzielę zapustną* (1698), [w:] *Wybór mów staropolskich*, pod red. B. Nadolskiego, Wrocław 1961, s. 341.

424 S. Sassadius, *Drogi do prawdziwego krześcijaństwa torowane z Pisma Świętego pokazane, a własnymi Ksiąg Symbolicznych Kościoła Ewangelickiego słowami objaśnione,* Lipsk 1727, s. 6. Książnica Cieszyńska, sygn. I 02228-02235.

półmisek przyniesiono, toby psalm nowy zaśpiewano, i przezeń błogosławiono, a potym w tenże sposob bankiet kończono (…). Ale gdzież ten po dziś dzień zachowywany bywa obyczaj. To grają, to skrzipią, rzeczy co sę na nic nie godzą, nie ku zbudowaniu, często i gęsto grają plugawe piosnki zaletne, a to w ten czas, kiedy goście weselni za stołem siedząc pokarmow używają, takie usłyszysz granie i wyrzinanie, właśnie jako do tańca. (…) Potym dopieroż, jak rychło się wezmą tańcować, to się prawie na rozpustę i lekkomyślność muzyka obraca i udawa, niedziw, aiżeby się całe zaćmiło niebo. Takowe rzeczy zaiste pewne przeklęctwo przinosą małżeństwu (…). Serce uczciwe a wstydliwe, wstydzi się widząc jako ono ciało swe drudzy wyciągają, wykrzywiają i członki niby rozdzierają, które Stworziciel, według swojej niebieskiej mądrości, spoił i pozwierał. Jakoć ono drugi, oszpeca samego siebie, i błazna i siebie stroi, zadkiem chodzi wprzód, a twarz w tył obraca, miesza ciepując na dół co jest wzgorz, a do góry rzuca, co ma być na dole”[425].

Poglądy Sassadiusa, choć wpisujące się generalnie w podejście pietyzmu do tej kwestii, były jednak bardzo radykalne z czego pastor zdawał sobie sprawę, zauważając, że inni teologowie nieco łagodniej traktują kwestię tańca. Być może to spostrzeżenie skłoniło go do przyjęcia w podsumowaniu nieco łagodniejszego tonu, albowiem pod koniec Sassadius pisze:

„Ale gdyby już nie mogło być inaczej, lecz koniecznie by tańcować trzeba (…) to bym się podważył w bojaźni Bożej tego żądać i chcieć, żeby między trzeźwiemi osobami ućciwy taniec sporządziła (…) za dnia i słońca (…), ućciwie, bez najmniejszego wykrącania, i niewstydliwych postaw (...)”[426].

425 Ibidem, s. 141-142.; K. Matwijowski, op. cit., s. 178.
426 S. Sassadius, *Drogi do prawdziwego krześcijaństwa…,*s. 149-150.

Pastor Sassadius swój osąd tańca oparł prawdopodobnie na obserwacji ludności w trakcie różnych imprez i uroczystości. Taniec kojarzył mu się z wyuzdaniem, swoboda ruchów budziła lęk, dotykanie się dwojga ludzi, nasuwało natychmiastowe skojarzenie z erotyzmem i seksem. A tu wolności przecież nie było. Zwłaszcza „cenne" było dziewictwo młodych dziewcząt, na straży którego kościoły, niezależnie od wyznania, bezwzględnie stały. Przytoczone wyżej przykłady obfitują w nawiązania do tego „skarbu", którego należało za wszelką cenę chronić, gdyż panna pozbawiona tej cnoty często traciła możliwość dobrego zamążpójścia. Stąd ogromny nacisk na pokazanie wszelkich niebezpieczeństw jakie czyhają na społeczeństwo zwłaszcza w przypadku tańca po spożyciu alkoholu[427].

Podsumowując można stwierdzić, że charakterystyczna dla pietyzmu krytyka tańca jest doskonale znana i udokumentowana w głoszonych i wydawanych w XVII i XVIII wieku kazaniach i broszurach. To, co głosił pastor Sassadius nie było zatem nowością w łonie protestantyzmu. Przed pietyzmem, to właśnie ortodoksyjni kaznodzieje jednoznacznie ukazywali zgubne konsekwencje rozrywek. Fakt ten jednak nie przeszkodził w latach 20. XVIII wieku ortodoksyjnym pastorom, którzy przecież powinni doskonale znać podstawy swego wyznania, w oskarżaniu kolegów z Cieszyna o działalność pietystyczną, wykorzystując krytykę tańca jakby była zupełnie nowym zjawiskiem.

427 K. Matwijowski, op. cit., s. 178.; B. Stuchlik-Surowiak, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius…*, s. 422.; M. Letkiewicz-Ćwiklińska, op. cit., s. 18-19.; G. B. Szewczyk, *Samuel Ludwik Zasadius-wybitny śląski pisarz i teolog protestancki*, [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku*, pod red. J. Szturca, Katowice 2006, s. 127-128.

4. Proces pastorów pietystów

Podstawowe źródła dotyczące procesu pastorów pietystów w latach 1723 i 1726 są trudną lekturą, gdyż zawierają mnóstwo odwołań do teologii luterańskiej. Jest to zbiór dokumentów, stworzonych przez trzy osoby, składający się z ośmiu napisanych czytelną łaciną oraz grupy znacznie mniej czytelnych, często zapisywanych w dwóch językach jednocześnie: po niemiecku i łacinie. Teczka zawiera protokoły zeznań dwóch pastorów ortodoksyjnych z Cieszyna: Schmidta i Hentschela, oraz Krystiana Liebe z Kocobędza. Znajdują się tu też listy i dokumenty stworzone przez kolegium kolatorów, odpowiedzi na zarzuty w postaci zeznań pastorów: Steinmetza, Muthmanna i Sassadiusa, sprawozdanie Jerzego Teofila Battika – fiskała podatkowego oraz opinie dwóch najważniejszych wówczas w protestanckim świecie Uniwersytetów w Jenie i Wittenberdze. Jednakże teczka nie jest kompletna. Brakuje w niej między innymi zeznań nauczyciela Johanna Büttnera (daty nieznane) oraz zapisków i pamiętnika zięcia pastora Hentschela - doktora Daniela Lange, choć archiwalia te widnieją w załączonym spisie treści[428].

Decyzja o rozpoczęciu procesów przeciwko pietystom była wynikiem połączonych sił reprezentantów administracji habsburskiej, pastorów pietystów z Cieszyna oraz lokalnego kościoła katolickiego zatwierdzona przez starostę cieszyńskiego. Procesy pastorów pietystów podzielić możemy na podstawie źródeł jedynie na dwie części: 1723 rok - rozpoczęcie przesłuchań oraz postępowanie procesowe z 1726 roku kończące śledztwo i procedurę. W źródłach, które są jedynie kopią protokołów inkwizycyjnych występują braki, wskutek których ciężko

428 Akta Inkwizycyjne – teczka nr 1142.

odtworzyć ciągłość wydarzeń.

Pierwszy proces i przesłuchania dotyczące działalności pietystycznej trzech czołowych pastorów cieszyńskich odbywały się przed Komisją Inkwizycyjną i konsystorzem ewangelickim w Cieszynie, którego działalność zależna była od władzy habsburskiej, a funkcjonowanie nadzorował cesarski fiskus (fiskał) Jerzy Teofil Battik. Przesłuchania rozpoczęły się 22 lipca 1723 roku, a pierwszy na pytania odpowiadał oskarżyciel – pastor Hentschel[429]. Konstrukcja oskarżeń Hentschela oparta była na zestawieniu poglądów Buddeusa z opisem działań pastorów w Cieszynie. Duchowny starał się wykazać, jak dalece zachowanie pastorów Sassadiusa, Mutthmana i Steinmetza było z tymi poglądami zgodne i zauważał szereg podobieństw do wskazywanych przez Buddeusa cech pietyzmu[430]. Pastor wymieniał w trakcie mowy między innymi, że w sprawach organizacji kościoła pietyści nie uznają żadnych zależności ani zwierzchności, nie doceniają wartości sakramentu chrztu, a wręcz umniejszają go. Uważają się za doskonałych i „odrodzonych duchowo", natomiast każdego kto nie doświadczył bożego objawienia traktują jako słabszego i gorszego. Organizują tajne spotkania modlitewne z wiernymi, a śmiech, zabawa i taniec to dla nich grzech. Hentschel uważał także, że pietyści negują istnienie kary za grzechy po śmierci[431].

Ponadto mówca odwołał się do kwestii powołania Johanna Adama Steinmetza oraz Samuela Ludwika Sassadiusa na pastorów w Cieszynie. Jego zdaniem, obaj byli znani od początku jako zwolennicy pietyzmu i nie powinni być w ogóle wzięci pod uwagę na stanowiska kaznodziejów w

429 Akta Inkwizycyjne – teczka nr 1142.; W. A. Semkowicz, *Pietyście na Śląsku*, Lwów 1932, s. 42-57.; J. Bahlcke, *Der Pietismus in Schlesien,* Stuttgart 1994, s. 119-126.
430 Akta Inkwizycyjne - teczka 1142. Odpowiedź na pytanie nr 5.
431 Akta Inkwizycyjne - teczka 1142. Uwagi końcowe.

parafii cieszyńskiej[432].

Hentschel twierdził, że starał się wyjaśnić parafianom na czym polega szkodliwość tych spotkań, ale jego racje nie były brane pod uwagę, a wręcz poczuł się szykanowany, kiedy w trakcie jednego z kazań usłyszał, że „ci którzy powinni pomagać, tylko szkodzą". Słowa te odniósł bezpośrednio do siebie[433]. Pastor Hentschel wielokrotnie podkreślał, że księża Steinmetz, Muthmann i Sassadius często po nabożeństwie spotykali się dodatkowo z wiernymi, aby raz jeszcze rozmawiać z nimi o Piśmie Świętym i powtarzać kazania, które były wygłoszone w czasie nabożeństwa[434]. A ponadto w prywatnym domu pastora Sassadiusa również odbywały się spotkanie wiernych, którzy o każdej porze przybywali do niego na katechizację, czytanie Biblii oraz rozmowy na temat przeczytanych fragmentów. W odpowiedzi na zadane przez komisję inkwizycyjną pytanie o język w którym toczyły się spotkania, Hentschel podkreślał, że najczęściej odbywały się one w języku polskim[435].

Spora cześć zeznań pastora Hentschela dotyczyła pastora Samuela Ludwika Sassadiusa, co potwierdzałoby teorię o prywatnych animozjach pomiędzy dwoma kaznodziejami. Bardzo poważny zarzut wobec niego został sformułowany w odpowiedzi na pytanie nr 11, w której czytamy, że pastor zamiast korzystać w swoich naukach z Katechizmu Marcina Lutra, używa własnego, którego jest autorem, a czym się chwalił między innymi przed innym cieszyńskim pastorem - Schmidtem. Podobne zarzuty Hentschel kierował przeciwko Johannowi Adamowi Steinmetzowi, który jego zdaniem także nie głosił wcześniej ustalonych nauk, tylko własne albo według swoich przemyśleń tłumaczył Biblię. Hentschel starał się

432 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 2 i 3.
433 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 6.
434 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 12 i 28.
435 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 21 i 22.

udowodnić, że to nauczanie jest niezgodne z Dużym Katechizmem Marcina Lutra i regułą *sola scriptura* oraz Augsburskim Wyznaniem Wiary autorstwa Filipa Melanchtona, zwłaszcza w odniesieniu do koncepcji Kościoła[436].

Większość zarzutów dotyczyła Muthmanna i Sassadiusa, jednak ostatecznie wszystkim trzem pastorom postawiono 33 pytania mające na celu dowieść im zarzucany pietyzm, a nawet heterodoksję, czyli stworzenie przez wspominanych pastorów mieszanki dogmatycznej ortodoksji i pietyzmu, co było uważane za poważną herezję[437].

Między innymi sprawdzano, jak rozumieją podstawowe hasło chrystologiczne, które zacytował w swoim kazaniu pastor Muthmann, a mianowicie, że: „Chrystusa mamy w sobie, ale nigdy nie będziemy mieli go dla siebie"[438]. Sformułowanie było bardzo ważnym tematem w trakcie procesu ze względu na to, że każdy z nurtów interpretował je inaczej. Ortodoksja luterańska rozumiała to stwierdzenie dogmatycznie przez co stwierdzenie, że Chrystusa „nie będziemy mieli dla siebie" oznacza, że jego obecność oraz zbawienie człowieka możliwe jest jedynie poprzez sakramenty i nauki kościoła i nie ma nic wspólnego z subiektywnym odczuciem wiernego, a każda forma i próba personalizacji relacji pomiędzy Bogiem i człowiekiem uderza w nauki ortodoksji luterańskiej o tym, że Bóg jest obok nas, co obiecał nam w Ewangelii św. Mateusz[439]. Natomiast pietyzm tłumaczył te zdanie antropocentrycznie, kładąc nacisk na obecność Chrystusa w sercu każdego człowieka oraz na wewnętrzne, prywatne przemiany do których ta obecność prowadzi. Pietyści obecność Boga widzieli w każdym czynie w tym w modlitwie, miłosierdziu i czytaniu

436 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 11.
437 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 19.
438 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 19.
439 Ewangelia wg Mt 28, 20 („A oto ja jestem z Wami przez wszystkie dni aż do skończenia świata").

Biblii[440].

Zapytani o wspomniane hasło chrystologiczne pastorzy Steinmetz i Sassadius udzielili wymijających odpowiedzi, zgodnie twierdząc, że w czasie owego kazania wygłoszonego przez Muthmanna słuchali spowiedzi i nie zwrócili uwagi na słowa jakie padły z ust pastora[441]. W trakcie przesłuchania nawiązano także do jednego z głównych zarzutów postawionych przez Uniwersytet w Wittenberdze, a mianowicie o stosunek oskarżonych pastorów do tańca, śmiechu i rozrywek. Odpowiedzi na powyższe pytanie wykazały, że wspomniani kaznodzieje rzeczywiście uważają wszelkie rozrywki w tym taniec za grzech[442].

Przyglądając się bliżej zeznaniom ortodoksyjnych pastorów Hentschela i Schmidta zauważyć można subtelne różnice w ich poglądach na temat oskarżonych kolegów pastorów. Początkowo pastor Schmidt także uważał taniec za grzech, a dopiero później nieco zmienił na ten temat zdanie twierdząc, że „taniec jest dopuszczalny".

Następnie o zabranie głosu poproszeni zostali dwaj nauczyciele Szkoły Jezusowej: Kogler i Nigrini. W części wypowiedzi dotyczącej działalności pietystycznej pastorów Muthmanna, Steinmetza i Sassadiusa zgodnie orzekli, że w kościele Łaski odbywają się zebrania w niedziele i święta oraz w środy i soboty. Oskarżenia kierowane wobec pastora Johanna Adama Steinmetza zostały w trakcie tych zeznań potwierdzone, gdyż obaj nauczyciele zeznali, że ksiądz wygłoszone przed południem kazanie powtarza raz jeszcze po południu, tłumacząc słuchającym, prostym ludziom, zasady wiary. Z kolei pytani o teksty kazań owych pastorów nauczyciele stwierdzili, że nie zauważyli żadnych podejrzanych słów, które mogłyby

440 E. Beyreuther, *Geschichte des Pietismus,* Stuttgart 1978, s. 13-61.; D. H. Shantz, *An Introduction* ..., s. 15-42.
441 Ibidem.
442 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 25.

świadczyć o szerzeniu pietyzmu w Cieszynie. Kolejny podpunkt pytania 29 odnosił się do sposobu powoływania nauczycieli w Szkole Jezusowej. Zapytano kto wyrażał zgodę na zatrudnienie podejrzanych o propagowanie pietyzmu nauczycieli Johanna Gottfrieda Schuchardta (zm. 1759) i Ondřeja Machera (1698-1762). I tu oba zeznania się potwierdzają, gdyż i Nigrini, i Kogler stwierdzili, że nie widzieli akt powołujących Schucharta, ani zgody pastorów Schmidta i Hentschela na to zatrudnienie[443], a taka akceptacja była jedynie w aktach dotyczących nauczyciela Ondřeja Machera[444].

W dalszej części zeznań obaj stwierdzili, że za działalność Szkoły Jezusowej odpowiada pastor Johann Adam Steinmetz, a wszelkie zmiany w funkcjonowaniu placówki były jego pomysłem. Natomiast wspomniany nauczyciel Macher prowadzi w środy i soboty spotkania dla uczniów w trakcie których czytana jest Biblia, śpiewane są pieśni oraz wszyscy razem się modlą[445].

W trakcie trwania procesów w 1723 roku, sprawą poważniej zainteresowali się główni fundatorzy Kościoła Jezusowego. By stworzyć linię obrony, próbowali dowiedzieć się więcej od pastorów Hentschela i Schmidta na temat ich oskarżeń oraz zeznań. Obaj jednak odmówili udzielenia informacji na zadawane przez kolatorów pytania, zasłaniając się tajemnicą nałożoną przez Komisję Inkwizycyjną[446].

Ostatecznie jednak kolatorom udało się nieoficjalnie zapoznać z aktami na temat pastorów, oskarżeniami oraz zeznaniami przeciwko nim. Pokłosiem tego było pismo wysłane przez fundatorów Kościoła Łaski do wrocławskiego Urzędu Głównego. W dokumencie z 1723 roku autorzy nie

443 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 29.; H. Patzelt, op. cit., s. 63-66.; *Z historii Kościoła Ewangelickiego…,* s. 96-97.
444 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 29.
445 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 32.
446 K. Michejda, op. cit., s. 148.

tylko odrzucali zarzuty wobec pastorów, ale wręcz podkreślali ich zasługi na polu kaznodziejskim i edukacyjnym. Kolatorzy pisali, że głównie dzięki pastorowi Johannowi Adamowi Steinmetzowi Szkoła Jezusowa działa prężnie i przeżywa swój rozkwit. Zauważali także, że dzięki pracy duszpasterskiej wspomnianych pastorów parafia się rozwija, a wierni, także ci niepiśmienni, chętnie uczestniczą w nabożeństwach i spotkaniach modlitewnych. W piśmie kolatorów do Urzędu Głównego we Wrocławiu głos zabrali także sami pastorzy Muthmann, Sassadius i Steinmetz, którzy po raz kolejny tłumaczyli, że ich działalność jest zgodna z Biblią oraz księgami symbolicznymi. Twierdzili, że ich słowa często były umyślnie przekręcane w celu udowodnienia słuszności oskarżeń[447].Głównym krytykiem wystąpienia kolatorów broniących pietystów był szlachcic Krystian Liebe z Kocobędza. Treść jego zeznań, złożonych 16 września 1723 roku, utrzymana była w tonie zwięzłym, ale miejscami agresywnym. Jednakże zarzuty, które przesłuchiwany wytaczał przeciwko trzem pastorom były przemyślane i odnosiły się do charakteryzujących pietyzm interpretacji najważniejszych zagadnień teologicznych. Zapewne duży wpływ na jego wiedzę i postawę miało wykształcenie, które odebrał na ortodoksyjnej uczelni – Uniwersytecie w Wittenberdze. Stąd zapewne słowa pastora Hentschela, że Liebe był najbardziej z nich wszystkich zorientowany w pietyzmie oraz to głównie on zwracał uwagę na nawet drobne cechy, słowa czy określenia u oskarżonych kaznodziejów, charakterystyczne dla pietyzmu[448]. Na początku zeznań Krystian Liebe przyznał, że był jednym z głównych pomysłodawców procesu pastorów pietystów, a także podkreślił swoje zaangażowanie w działalność komisarza Schwidra[449]. W trakcie

447 G. Biermann, *Geschichte der Evangelischen Kirche,* Teschen 1859, s. 58.
448 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142. Odpowiedź na pytanie 18.
449 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 66, 56.

przesłuchania Liebe akcentował parokrotnie, że pastor Johann Adam Steinmetz w swych kazaniach używał określenia „wybrane dzieci Boże" niezgodne z ortodoksyjną nauką, a także, że wraz z Sassadiusem wpajali wiernym, że doskonałość prowadzącą do zbawienia można osiągnąć jedynie dzięki modlitwie, czytaniu Biblii, kontemplacji i pieśniom. Jednocześnie, co podkreślał Liebe, ich zdaniem każdy, kto w życiu nie dąży do doskonałości wewnętrznej skazany jest na gniew Boga i potępienie[450].

Samemu Sassadiusowi Liebe zarzucał samodzielną, jego zdaniem zbyt śmiałą, a nawet kontrowersyjną interpretację Biblii[451]. W swych zeznaniach Krystian Liebe poruszył jeszcze jedną istotną kwestię, a mianowicie odniósł się do wyrażonego w jednym z kazań pastora Sassadiusa poglądu dotyczącego średniowiecznej kościelnej inkwizycji. Pastor twierdził, że w wyniku jej działań spalono na stosie wielu niewinnych ludzi[452]. W kazaniu, o którym mowa, odzwierciedlały się nauki głoszone przez radykalnych pietystów z ich najwybitniejszym przedstawicielem na czele - Gottfriedem Arnoldem (1666-1714)[453] autorem słynnej, wydanej w Kwedlinburgu w 1699 roku książki *Unparteyische Kirchen – und Ketzer – Historie* („Bezstronna historia Kościoła i herezji", tłum. M. Gąsowska). Autor przekonywał , że Kościół katolicki dopuścił się licznych zbrodni na niewinnych ludziach, co w konsekwencji doprowadziło do ostatecznej utraty prawdy chrześcijańskiej, na której opierał się na początku swego istnienia. Liebe nie zajął w tej kwestii jednoznacznego stanowiska, a jedynie stwierdził fakt korzystania przez Sassadiusa z pism

450 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 62.
451 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 59, 64.
452 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 64.
453 Gottfried Arnold (pseudonim Christophorus Irenaeus), ur. 1666 w Annabergu, zm. 1714 w Perlebergu, niemiecki teolog ewangelicki, główny przedstawiciel pietyzmu radykalnego, historyk Kościoła. P. Meinhold, *Arnold Gottfried. „Neue Deutsche Biographie"*, Band 1/1953, s. 385-386.

przedstawiciela radykalnego pietyzmu. Można uznać, że w jego oczach było to kolejne, obciążające świadectwo.

Dowodem pietystycznej heterodoksji księży w Cieszynie, według von Liebego był opis organizacji konwentykli, zachęcania wiernych do osobistych modlitw oraz rozpowszechnianie tak zwanego „duchowego kapłaństwa". Tak Liebe nazywał zgodę księży na publiczne wystąpienia wiernych, którzy opowiadali o swoich duchowych przeżyciach i objawieniach dokonujących się dzięki słowom Pisma Świętego[454]. Spora część jego oskarżeń dotyczyła ewangelickiej homiletyki i formy kazań pastorów Muthmanna, Steinmetza i Sassadiusa. Liebe do zeznań wykorzystał swoje notatki (które nie są cytowane w protokole, a jedynie jest wzmianka o ich istnieniu), sporządzone w trakcie kazania Muthmann, w których zapisywał wszystkie pasujące do pietyzmu fragmenty, np. te zachęcające do charakterystycznej dla pietyzmu religijności indywidualnej[455].

Jednocześnie Liebe tłumaczył sędziom, że jego dochodzenie przeciwko pietystom nie było łatwe, bo trzej cieszyńscy pastorzy wykazywali się sprytem, więc nauki pietystyczne przemycali i przekazywali wiernym w zawoalowanej formie, co powodowało, że dla osób mniej zorientowanych (można w domyśle dorzucić: od niego samego) w tych zagadnieniach były trudne do wykrycia[456].

W odpowiedzi na zarzuty, trzej oskarżeni odnieśli się do wspomnianego zdania o obecności Chrystusa w duszy wiernych. Teologiczna argumentacja przez nich przedstawiona zawierała przekonanie, że inne rozumienie formuły mogłoby oznaczać, że człowiek nie mógłby

454 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 58.
455 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 132.
456 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 56.

liczyć na boskie wstawiennictwo, opiekę i w konsekwencji zbawienie. Ponadto wyjaśniali, że wszystkie charakterystyczne dla pietyzmu określenia, odnoszą się do akceptowanych przez Kościół i bardziej neutralnych treści, np. odrodzenie religijne oznacza „dbałość o doskonalenie religijne i wewnętrzne". Księża zaznaczali, że używanie wszystkich, uważanych za pietystyczne zwrotów, wynikało z troski o wiernych i o to, by prawidłowo rozumieli niełatwe teologiczne kwestie. Twierdzili, że miało to także pomóc w przygotowaniu ojców rodzin do szerzenia i popularyzacji słowa Bożego w gronie rodzinnym w domu, co było istotne, gdyż znaczna odległość często uniemożliwiała wiernym regularne wizyty w Kościele Jezusowym w Cieszynie, a im, jako duszpasterzom, zależało, aby ich parafianie mieli ciągły kontakt z Biblią[457].

Zdaniem Karola Michejdy to właśnie odpowiedź oskarżonych pastorów, ale także zaangażowanie w tę sprawę najważniejszych przedstawicieli Księstwa Cieszyńskiego, w tym wpływowego hrabiego Henckela – fundatora cieszyńskiej parafii, sprawiło, że Urząd Główny we Wrocławiu ogłosił łagodny werdykt. Dnia 18 października 1723 roku Urząd wydał dokument informujący oskarżonych o zakazie organizacji konwentykli oraz rozdawaniu wiernym książek o charakterze religijnym[458]. Powyższe decyzje traktowane są jako zamknięcie pierwszego etapu procesu pastorów oskarżonych o pietyzm, który okazał się być porażką Komisji Inkwizycyjnej.

Po burzliwych wydarzeniach roku 1723, zarówno pastorzy cieszyńscy jak i kolatorzy cieszyńskiej parafii starali się doprowadzić do zażegnania konfliktu pomiędzy Steinmetzem, Sassadiusem, Muthmannem, a Hentschelem i Schmidtem. Na początku 1724 roku pilnie zwołano

457 Ibidem.
458 K. Michejda, op. cit., s. 148-149.

zgromadzenie wszystkich stanów w obrębie kościoła ewangelickiego, spośród których wybrano nowy skład kolegium kolatorów parafii Jezusowej, czyli grupy patronów oraz fundatorów Kościoła Jezusowego.

Protokół z powyższego posiedzenia opatrzony został podpisami i pieczęciami szlacheckimi nowych członków. Byli to: Jerzy Bludowski, Mikołaj Bludowski, Rudolf Skrbeński, Gotfryd von Logau, Jan Leopold Wilamowski, Karol Leopold Fragstein (1704-1770) i Adolf Schmeling (daty nieznane), a także nieznany z imienia hrabia Rymultowski[459].

Wszelkie próby pogodzenia zwaśnionych pastorów i złagodzenia sytuacji nie przynosiły jednak oczekiwanych rezultatów. Pastorowie Hentschel i Schmidt nie wykazywali woli rozmów o tym z kolatorami, gdyż jak sam Henstchel podkreślił obaj ze Schmidtem spodziewają się, że trzej pastorzy opuszczą Cieszyn[460].

Główni oskarżyciele: Schmidt i Hentschel pozostawali więc nieugięci. Nie odwołali swoich zeznań i oskarżeń, a ich działania przeciwko kolegom wręcz się nasiliły. Broni w walce ze Steinmetzem, Sassadiusem i Muthmannem nie złożył także fiskał podatkowy Jerzy Teofil Battik. Dnia 19 sierpnia 1726 roku do Urzędu Głównego we Wrocławiu wpłynął jego wniosek o udzielenie zgody na wyegzekwowanie od pastorów cieszyńskich 100 guldenów kary za organizację tajnego nauczania i konwentykli w zakrystii Kościoła. W celu udowodnienia swoich słów, Battik przedstawił zapiski zięcia pastora Hentschela – wspomnianego już doktora Daniela Lange, z wymienionymi wszystkimi spotkaniami jakie zorganizowali trzej

459 BiAT, syg. 218.; BiAT, syg. 160. ; O. Wagner, *Kościół macierzysty wielu krajów. Historia Kocioła Ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim w latach 1545-1918/20*, Bielsko-Biała 2008, s. 50, 65-66.; G. F. E. Klette von Klettenhof, *Denkschrift zur öffentlichen Feyer des am 24. May 1809 eintretenden hundertjährigen Jubiläums der Gnadenkirche Augsburgischen Bekenntnisses vor Teschen,* Brünn 1809, s. 8.; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 314.

460 G. Biermann, op. cit., s. 57.

duchowni w Cieszynie. Duży nacisk w swym wniosku fiskał kładł na szkołę przy Kościele Jezusowym oraz alumneum, gdzie nie tylko pastorzy, ale i nauczyciel Büttner wygłaszali swe nauki. Sam internat wręcz porównywał do domów dla uczniów i sierot, jakie w Halle stworzył August Herman Francke (1663-1727) i interpretował podobieństwo jako dowód na pietystyczne korzenie cieszyńskiej instytucji oraz takowe upodobania pastorów i nauczycieli. Z jego pisma jednoznacznie wybrzmiewa, że domagał się wznowienia procesu pastorów[461].

Nastawienie katolika Jerzego Teofila Battika zostało podsumowane w następujący sposób: „Francke zajmował się opieką nad sierotami i za jego staraniem powstał w Halle słynny dom sierot, który jak wielkie miasto wygląda. Otóż popatrzcie! powiadano: to samo dzieje się koło Cieszyna! Ewangelicy zamiast upadać się wznoszą. Trzeba te zamiary wniwecz obrócić!”[462].

To pismo i oskarżenia fiskała Battika doprowadziły w 1726 r. do wznowienia procesu pastorów i zarządzenie kolejnych przesłuchań, mających rzucić nowe światło na sprawę cieszyńskich kaznodziejów. Starosta cieszyński powołał do komisji inkwizycyjnej dwóch nowych członków wyznania katolickiego: Antoniego Beesa (daty nieznane) i Karola Cselestę (daty nieznane). By wprowadzić ich w temat, Battik jeszcze w tym samym roku przekazał im sporządzone przez siebie protokoły z przesłuchań w 1726 roku, w których zeznawali: pastorzy Schmidt i Hentschel oraz Chrystian i Katarzyna Hann (daty nieznane), Daniel Lange, Krzysztof Libnowski (daty nieznane)– szafarz, nauczyciel Jan Liberda (1700/1701-

461 Jerzy Teofil Battik, *Acta fiscalia contra tres pradicantes Teschinenses Joannem Muttmann, Joannem Steinmetz et Samuelem Lidovicum Sassadium qui tres pradicantes de pietisme anno 1727 (1726)*, Książnica Cieszyńska, syg. 27637.

462 J. Pindór, *Ewangelicki Kościół Jezusowy w Cieszynie. Krótki pogląd na jego losy*, Cieszyn 2008, s. 17.

1742), klucznik z alumneum Michał Fanachel (daty nieznane), ekonom parafii Jan Gawron (daty nieznane) pojawiający się także pod pseudonimem Kasperek, Schneider zwany Adamkiem (daty nieznane) i Chrystian Bluchmann (daty nieznane) pełniący obowiązki kościelnego[463].

Pastor Schmidt zeznawał, że co prawda Muthmann, Steinmetz i Sassadius już nie organizują spotkań modlitewnych w prywatnych domach, ale za to nie zaprzestali tajnego nauczania i zebrań w zakrystii oraz alumnacie[464]. Pastor Hentschel potwierdził słowa pastora Schmidta, a ponadto jednoznacznie uznał Sassadiusa i Steinmetza za pietystów. Co do Muthmanna nie miał pewności, ale ocenił, że można go podejrzewać o pietyzm. Także inni świadkowie potwierdzili słowa pastorów Schmidta i Hentschela o odbywających się w dalszym ciągu konwentyklach[465]. Osoby składające zeznania niemal jednogłośnie stwierdziły, że pastorzy Steinmetz, Sassadius i Muthmann rozpowszechniali wśród wiernych zakazane przez Urząd Główny książki oraz przemycali w naukach kierowanych do uczniów treści niezgodne z ortodoksją luterańską. Wynikało z tego, że kaznodzieje niemal zupełnie zignorowali postanowienia pierwszego procesu inkwizycyjnego i zamiast ograniczyć swą działalność, jeszcze bardziej zaangażowali się w propagowanie swoich przekonań[466].

Pomimo że nad wyborem osób mających świadczyć negatywne świadectwo przeciw pastorom czuwał sam cesarski fiskał Battik, to jednak nie wszyscy byli aż tak surowi wobec oskarżonych. Na ich korzyść

463 Jerzy Teofil Battik, *Acta fiscalia contra tres pradicantes Teschinenses Joannem Muttmann, Joannem Steinmetz et Samuelem Lidovicum Sassadium qui tres pradicantes de pietisme anno 1727 (1726)*, Książnica Cieszyńska, syg. 27637.; Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 173-174.
464 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 174.
465 K. Matwijowski, op. cit., s. 187.; Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 175.
466 Akta Inkwizycyjne – teczka 1142, s. 176.

zeznawał Chrystian Bluchmann – kościelny Kościoła Jezusowego[467].

Bluchmann parokrotnie zauważał, że spotkania modlitewne organizowane przez pastorów odbywają się w zakrystii, która jest przecież częścią kościoła i jeśli można się modlić w kościele, to w zakrystii również. Ponadto podważył zeznania mówiące o istnieniu domu dla sierot w Cieszynie. To, co nazywane było alumneum było jedynie internatem dla uczniów, a nie sierocińcem, a sama nazwa była raczej potoczna i nie oznaczała tego samego, co w Halle. Zdaniem kościelnego na terenie szkoły nie praktykowano żadnych tajnych nauczań ani konwentykli, a jedynie poranne i wieczorne modlitwy, które były standardowe w tego typu instytucjach kościelnych. Bluchmann wytłumaczył także, że słowem *pietysta* świeccy często po prostu określają kaznodziejów[468].

Próbując się ratować cieszyńscy pastorzy wraz z kolatorami w 1726 roku złożyli do starosty cieszyńskiego wniosek o przesłuchanie świadków, którzy podważyliby zeznania oskarżycieli. Wniosek został jednak odrzucony. Wówczas wystosowali kolejne pismo, tym razem do Urzędu Głównego we Wrocławiu z prośbą o udostępnienie wszelkich zeznań jakie przeciwko nim były składane. Urząd wrocławski zgodził się to zrobić, a następnie pozwolenie swe częściowo cofnął za sprawą interwencji Jerzego Teofila Battika, pozwalając jedynie na wgląd w zeznania pastorów Schmidta i Hentschela. Po zapoznaniu się z treścią przesłuchań obu pastorów, Steinmetz, Sassadius i Muthmann wystąpili do komisji inkwizycyjnej o usunięcie owych zeznań z akt sprawy zarzucając im tendencyjność oraz propagowanie nieprawdy. Komisja oraz Urząd Główny tę prośbę również odrzuciły, co doprowadziło do wystosowania przez oskarżonych pisma do

467 Ibidem, s. 176.
468 Ibidem, s. 176-177.

cesarza[469].

Pomimo ciągłej nagonki na pastorów pietystów w Cieszynie, kaznodzieje nie ustawali w swojej pracy duszpasterskiej. O zaangażowaniu w życie religijne wspólnoty pastora Johanna Adama Steinmetza wiele mówi jego list – obecnie znajdujący się w archiwum Kościoła Apostołów Piotra i Pawła „Na Niwach" Śląskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego Wyznania w Czeskim Cieszynie, opatrzony datą – 1726 rok[470]. Dokument liczący zaledwie 3 strony został spisany w języku niemieckim i jest próbą uprzedzenia przez pastora ewentualnych oskarżeń, jakie mogłyby mu być postawione po odbyciu w październiku 1726 roku spotkania o charakterze religijnym w Świdnicy. Nie znamy adresata owej korespondencji, ale dowiadujemy się z niej, że pastor Steinmetz jesienią 1726 roku mocno osłabiony fizycznie i psychicznie wydarzeniami, jakie miały miejsce w związku z oskarżeniami o pietyzm udał się do Saksonii drogą prowadzącą przez Świdnicę, Jawor i miejscowości położone w Dolnych Łużycach. Dnia 29 października dotarł do Świdnicy. W części podróży towarzyszył mu krawiec o nazwisku Becker (daty nieznane), który zaproponował kaznodziei spędzenie wieczoru u siebie w domu, w Mantze. Steinmetz pisał, że ponieważ wieczór i tak był jesienią wystarczająco długi, obiecał mu [spotkanie] po obiedzie, na które musiał czekać godzinę. Następnie Steinmetz wyszedł z gospody gdzie nocował i poszedł do niego, gdzie spotkał różnych ludzi z miasta – około 8 lub 9 osób. Pastor Johann Adam

469 K. Michejda, op. cit., s. 155.

470 *Obhajoba proti nařčení z pořádání shromáždění ve Svídnici v říjnu 1726.*, Archiv Církevní rady SCEAV. (Dokument dotyczy wydarzeń z października 1726 roku oraz przełomu roku – koniec grudnia i początek stycznia 1727. Jednak opisywane przez Steinmetza wydarzenia opatrzone zostały jedną data 1726). Więcej na temat zasobu archiwum czeskiej parafii: A. Macurowá, *Archiv Slezké církve evangelické a.v.v. České Republice*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 547-555.

Steinmetz z dalszej części listu zapewnia, że nie zrobił nic poza rozmowami, które z nimi prowadził: czasami na tematy chrześcijańskie oraz modlitwami z nimi. Podkreśla także, że nie angażował się w żadne nauczanie ani nic, co oficjalnie mogłoby mu zaszkodzić[471]. Dalej pastor informuje adresata, że tematem przewodnim jego rozmów z kilkoma mieszkańcami Świdnicy była interpretacja jednego z psalmów z Biblii. Steinmetz przekazał im swoją wiedzę na ten temat. Poinformował ich, że Pan Bóg nie patrzy na słowa i uczynki, a jedynie na głęboką wiarę i szczere serce. Po kilku godzinach pastor udał się do gospody na zasłużony odpoczynek.

Dalej czytamy, że w drodze powrotnej z Saksonii Steinmetz ponownie odwiedził Świdnicę, ale tym razem nie wjeżdżał do jej centrum, a jedynie zatrzymał się w nocy z 31 grudnia 1726 na 1 stycznia 1727 roku w gospodzie u wieloletniego znajomego - von Engelbartha (daty nieznane). Rano przed dalszą kontynuacją podróży spotkał się jeszcze na krótko z kilkoma osobami, którym na stojąco udzielił porad i wskazówek religijnych.

I jak sam podkreślał na końcu listu nie miał zamiaru nikogo nauczać ani udzielać porad, a wszelkie spotkania były raczej spontaniczne i przypadkowe, a on nie wcielił się ani na chwilę w rolę nauczyciela ani nie skrytykował w swych wypowiedziach żadnego nauczyciela, kaznodziei czy samego Boga. Steinmetz pokreślił także, że nigdzie nie ma zakazu prywatnych rozmów na temat wiary i modlitwy, dlatego on swoje zachowanie uważał za słuszne i nikomu nie szkodzące[472]. Powyższa korespondencja pokazuje, że pastor Steinmetz oskarżony o działalność pietystyczną do tego stopnia obawiał się kłopotów i niezrozumienia swojego postępowania, że wolał je wytłumaczyć zanim ktokolwiek z jego

471 Ibidem (tłum. M. Gąsowska).
472 Ibidem (tłum. M. Gąsowska).

prywatnych spotkań uczyni broń, aby w niego uderzyć. List ten doskonale ilustruje to, pod jaką presją żyli i pracowali wspomniani pastorzy oraz jak bardzo przeżywali oskarżenia i procesy.

Reakcją cesarza na przesłane przez trzech oskarżonych pastorów pismo był dokument odnotowany w Cieszynie 20 listopada 1727 roku. Wielkie nadzieje nie spełniły się: cesarz nie okazał przychylności, a jego zarządzenie okazało się bardzo surowe. Władca kategorycznie zabronił wszelkiej katechizacji oraz powtórnego głoszenia kazań w zakrystii. Nakazywał jednocześnie, by uczniowie Szkoły Jezusowej mieszkający w internacie oraz w domach prywatnych pastorów i nauczycieli opuścili dotychczasowe miejsca pobytu[473]. Pastorzy nie zostali jednak poinformowani przez komisarza Schwidra o tych decyzjach dlatego niczego nieświadomi kontynuowali swoją prace duszpasterską tak, jak dotychczas. Na reakcję nie trzeba było długo czekać. Jerzy Teofil Battik wystosował jeszcze w 1727 roku pismo do Urzędu Głównego we Wrocławiu z informacją o łamaniu przez Steinmetza, Muthmanna i Sassadiusa, postanowień cesarskich. Dnia 18 stycznia 1728 roku Urząd wydał rozporządzenie wykonawcze do cesarskiego postanowienia, stwierdzając, że w przypadku nie zastosowania się do rozkazów, pastorzy będą musieli opuścić Cieszyn[474].

Pastorzy wraz z kolatorami Kościoła Jezusowego podjęli próbę utrzymania prawa do kontynuowania swojej pracy, zwracając się do starostwa cieszyńskiego o pozwolenie na dalszą katechizację wiernych w zakrystii kościelnej, tłumacząc, że w tym między innymi celu została wzniesiona. Nie tylko pismo pozostało bez odpowiedzi, ale 20 marca 1728 roku Urząd Główny zdecydował, że niepokorni pastorzy za złamanie

473 K. Matwijowski, op. cit., s. 188.
474 BiAT, syg. 164.

trzykrotnego zakazu dotyczącego katechizacji i tajnych spotkań muszą uiścić karę w wysokości 300 dukatów. Swój dokument, tłumaczący w jaki sposób funkcjonuje szkoła oraz parafia Kościoła Jezusowego, wysłali kolatorzy Kościoła Jezusowego. W swoim piśmie zaznaczyli, że pastorzy już nie odprawiają prywatnych nabożeństw[475].

W ślad za listem pastorów również kolatorzy wysłali swój dokument tłumaczący w jaki sposób funkcjonuje szkoła oraz parafia Kościoła Jezusowego, podkreślając że ich interwencja wynika z obowiązku i prawa jakie posiadają jako fundatorzy i założyciele Kościoła Jezusowego. W tym samym czasie swoją korespondencję do cesarza wysyłał także Jerzy Teofil Battik, podkreślając w niej wszelkie winy i zaniedbania pastorów. Fiskał cieszyński doprowadził w tym czasie też do wydania przez starostę cieszyńskiego nakazu aresztowania Steinmetza, Muthmanna i Sassadiusa. Ostatecznie jednak pastorzy zostali umieszczeni w areszcie domowym, i tylko Muthmann i Sassadius mogli wyjść 20 grudnia 1728 roku na zewnątrz, by odprawić nabożeństw, podczas gdy Johann Adam Steinmetz takiej zgody od starosty cieszyńskiego nie uzyskał[476].

Jeszcze dwukrotnie: na początku 1729 roku oraz na przełomie lat 1729-1730, kolegium kolatorów wysyłało prośby do cesarza o oczyszczenie z zarzutów i uwolnienie pastorów. W liście z 1730 roku kolatorzy prosili o przywrócenie katechizacji, spotkań w zakrystii oraz ponownego uruchomienia internatu dla uczniów Szkoły Jezusowej. Na koniec listu widnieje zdanie, że oskarżeni pastorzy cieszyńscy są wierni naukom wyznania augsburskiego[477].

Wszelkie prośby i listy nie przyniosły jednak oczekiwanych

475 K. Michejda, op. cit., s. 156-157.
476 BiAT, syg. 165.
477 BiAT, syg. 249.

skutków. Dnia 21 stycznia 1730 roku cesarz wydał rozporządzenie skazujące na wygnanie pastorów Johanna Muthmanna, Johanna Adama Steinmetza, Samuela Ludwika Sassadiusa oraz dwóch nauczycieli Szkoły Jezusowej: Jerzego Sarganka i Traugotta Immanuela Jerichoviusa[478]. Oskarżonych pastorów i nauczycieli, którzy przybyli wraz z kolatorami do starosty cieszyńskiego poinformowano o ostatecznym edykcie cesarza dopiero 8 marca 1730 roku[479].

W tym rozporządzeniu cesarskim znalazły się stwierdzenia, że Johann Adam Steinmetz był założycielem nielegalnie działającej szkoły oraz internatu. Johann Muthmann oraz Samuel Ludwik Sassadius organizowali tajne zgromadzenia modlitewne oraz samodzielnie zajmowali się doborem nauczycieli do pracy w szkole. Wyrok miał zostać wykonany w ciągu sześciu miesięcy od dnia wydania. W celu zapewnienia bezpieczeństwa pięciu banitom i ich rodzinom oraz dopilnowania, że na pewno wykonają polecenia cesarskie, do granic mieli towarzyszyć im przedstawiciele władzy. Ponadto zarządzono, że alumneum ma natychmiast być rozwiązane, a uczniowie muszą znaleźć miejsca do zamieszkania w domach prywatnych.

W dniu 10 marca 1730 roku cesarz wydał kolejne zarządzenie informujące, że każdy kandydat do pracy na stanowisku kaznodziei w Cieszynie musi najpierw udać się na rozmowę na dwór cesarski, gdyż od tej pory jedynie władca będzie miał prawo nominacji pastorów[480].

Pastorzy oraz kolatorowie zboru cieszyńskiego postanowili nie interweniować już u cesarza oraz nie prosić go o uchylenie wyroku skazującego na wygnanie. Muthamnn, Sassadius i Steinmetz przez ostatnie

478 K. Matwijowski, op. cit., s. 188.
479 K. Michejda, op. cit., s. 159.
480 Ibidem, s. 160.

tygodnie pobytu w Cieszynie zajmowali się księgami parafialnymi oraz dokumentami dotyczącymi wydatków parafii oraz uporządkowaniem datków na rzecz Kościoła Jezusowego i szkoły. Akta zawierające ewidencję wydatków na potrzeby Kościoła Jezusowego zawierają końcowe wpisy z roku 1730 i opatrzone zostały podpisem pastora Johanna Muthmanna[481]. Natomiast w Księdze Chrztów z roku 1730, po ostatnich wpisach Muthmann umieścił życzenia Bożego błogosławieństwa całej cieszyńskiej parafii[482].

Dnia 22 maja 1730 roku pastorzy Steinmetz, Muthmann i Sassadius oraz nauczyciele Jerichovius i Sarganek opuścili miasto Cieszyn[483]. Biermann w swej publikacji przytacza notatkę zapisaną przez cieszyńskich jezuitów mówiącą, że „hodie discesserunt relegati tres Praedicantes, gemento heterodoxo populo" („dzisiaj odeszli wydaleni trzej kaznodzieje wśród ogólnego płaczu obałamuconego ludu", tłum. M. Gąsowska)[484].

Wygnanie lubianych i szanowanych przez wiernych pastorów i nauczycieli z Cieszyna wywołało niezadowolenie i smutek parafian. W jednej z pieśni ludowych nieznanego autorstwa, powstałej w połowie XIX wieku z okazji jubileuszu Kościoła Jezusowego w 1859 roku, tak cała historia została przedstawiona:

„Trzej księża wypowiedzeni,
A dwaj szkolni razem z niemi:
Steinmec, Mutman, Sasadyus,
Sarganek, Jerychowius,

481 BiAT, syg. 74.
482 BiAT, syg. 1048. „Gott segne die ganze Gemeinde in Teschen" (Bóg niech błogosławi cała wspólnotę w Cieszynie, tłum. M. Gąsowska).
483 K. Michejda, op. cit., s. 159.
484 G. Biermann, op. cit., s. 60.

Z krainy wyniść musieli,
Nigdy powrócić nie śmieli.
A cóż była za przyczyna?
Zaiste nie była inna:
Jeno gorliwe uczenie
Wzbudziło na nich warczenie,
Tu był narzek i płacz wielki,
Żalił ich chrześcijanin wszelki;
Tu był kościół opuszczony
W niebezpieczeństwo stawiony[485].

Dnia 22 maja 1730 roku w Cieszynie dobiegła końca ponad dwudziestoletnia działalność pastorów pietystów na terenie Księstwa Cieszyńskiego. Wypędzenie kaznodziejów zakończyło słynny i głośny proces. Oskarżeni nigdy nie przyznali się do zarzucanych im win, uparcie twierdząc, że z pietyzmem nie mają nic wspólnego. Dziś można rozumieć to wyparcie jako taktyczną samoobronę. Wydaje się, że taktyka owa miała racjonalne uzasadnienie, jeśli uświadomimy sobie, że w przeciwnym wypadku duchowni musieliby walczyć na dwa fronty: otwarcie przeciw ortodoksom, a jednocześnie przeciw katolickim władzom. Psychologicznie pastorzy mogli być też przytłoczeni oskarżeniami, wedle których jawili się jak groźni spiskowcy i buntownicy. Dla ludzi wychowanych w duchu posłuszeństwa władzy świeckiej i duchownej ta sytuacja nie mogła być komfortowa[486].

Rok 1730 był dla Cieszyna przełomowy. Wraz z wyprowadzką 3 pastorów i dwóch nauczycieli znacznie wzmocniła się pozycja Kościoła

485 BiAT, syg. 174.
486 J. Pindór, op. cit., s. 18.

katolickiego, co w konsekwencji doprowadziło do ponownego ograniczenia swobód religijnych wobec luteranów[487].

Parafianie oburzeni na pastorów Hentschela i Schmidta za to, że doprowadzili do wygnania swoich kolegów, unikali spotkań z nimi. Renesans zaczęły przeżywać domowe zgromadzenia modlitewne, wspólne czytanie w domach Biblii oraz książek i pism religijnych. Szkoła Jezusowa podupadła i powoli topniała w niej liczba uczniów[488].

„Z wypędzonymi pastorami oskarżonymi o pietyzm Kościół Jezusowy utracił wykształconych i dynamicznych przywódców, powiązanych z najważniejszym w tym czasie ośrodkiem reformatorskiej myśli protestanckiej w Niemczech. Bezpośrednim następstwem sporu o pietyzm była decyzja cesarza Karola IV ograniczająca prawa wyboru pastorów przez przełożonych Kościoła Jezusowego; kandydaci mieli się zgłaszać bezpośrednio do dworu (…). Pogorszyła się sytuacja finansowa zboru; personel zwłaszcza nauczyciele przez wiele miesięcy nie otrzymywał wynagrodzeń. Kryzys miał jednak głębsze przyczyny, m.in. (…) malała ofiarność świeckich patronów (...)”[489].

Losy pietyzmu w Księstwie Cieszyńskim ukazują szczególne powiązanie dwóch, wydawałoby się kompletnie obcych sobie wątków: dążeń do rekatolicyzacji tych ziem oraz walki wewnątrz tutejszego środowiska protestantów. W tym kontekście widzieć należy egzotyczny sojusz, który stał się jedną z najbardziej intrygujących kwestii w historii protestantyzmu na Śląsku Cieszyńskim, czyli „współpracę” ortodoksyjnych luteranów z katolickimi przedstawicielami władzy habsburskiej wymierzoną przeciwko pietystom.

---

487 G. Biermann, op. cit., s. 62, 64.; H. Patzelt, op. cit., s. 172-173.
488 H. Patzelt, op. cit., s. 170.
489 J. Spyra, *Śląsk Cieszyński…,* s. 320.

Wyjaśnienie tej zagadki wymaga przypomnienia, że dla katolickich władz habsburskich najbardziej istotną sprawą była szybka rekatolicyzacją Śląska Cieszyńskiego, wykorzystanie szansy, jaką stwarzało zakończenie Wielkiej Wojny Północnej. Teologiczne spory w łonie protestantyzmu były dla niej drugorzędne, jeśli abstrahować od zadowolenia z samego faktu osłabienia skłóconego przeciwnika. Scheibel twierdzi w swej publikacji, że mając jednak do wyboru dwie strony, katolicy wsparli ortodoksów. Atak na pietystów sugerowałby, że ten kierunek, propagujący nowe formy życia religijnego, jak konwentykle czyli samodzielne i niekontrolowane spotkania modlitewne, biblijne i religijne, w oczach katolików znacznie bardziej niż ortodoksja luterańska, mógł utrudnić realizację głównego celu. Opór ortodoksyjnych pastorów wobec pietyzmu był oczywistością - ich zdaniem podważał nawołując do religijności opartej na subiektywnej relacji z Bogiem, całkowicie niemal ignorując przy tym dogmaty i rytuał, podważał znaczenie i autorytet instytucjonalnego kościoła. Wydaje się, że ten sposób myślenia bliski był katolickim urzędnikom i samym władzom cesarstwa. Scheibel podkreśla, że nie chodzi tu jedynie wyłącznie o spory doktrynalne, ale także o jawną współpracę ortodoksów z władzami. Okazało się, że w interesie obu stron było utrzymanie kontroli i nadzoru nad wiernymi oraz zwalczenie wszelkiego indywidualizmu religijnego. Nie tylko wskutek podobnej w sumie koncepcji religijności i organizacji kościoła - oba wyznania stały na stanowisku, że religijność oznacza posłuszeństwo wobec kleru, jej istotą są obrządki i rytuały, a nie uczucia, a sam kościół powinien być oparty ma hierarchii i autorytecie. Także dlatego, że wizja porządku społecznego była konserwatywna, nie było w nim miejsca na zbyt dużą podmiotowość ludzi z niższych warstw[490].

490 H. Scheible, *Die Zusammenarbeit der lutherischen Orthodoxie mit der Obrigkeit gegen den Pietismus*, Berlin 1975, s. 33-41.

To podobieństwo sposobu myślenia nie oznacza, że obie strony, katolicy ortodoksyjni luteranie zawsze działali razem, ale ich inicjatywy się uzupełniały. Obie stosowały wobec pietystów represje: przesłuchania, donosy, wykluczanie z inicjatyw kościelnych, a nawet urzędów by ostatecznie „wspólnie" doprowadzić do postawienia ich przed komisją inkwizycyjną, czyli do procesu księży i nauczycieli oraz wygnania ich z Cieszyna. I tak oto pietyzm, który poprzez nawoływanie do Biblii i indywidualnej religijności, miał być ruchem ożywiającym skostniały, ortodoksyjny luteranizm, został stłamszony zarówno przez samych luteranów jak i Kościół katolicki oraz władze habsburskie tolerujące wolność wyznaniową na Śląsku Cieszyńskim jedynie formalnie[491].

491 H. Scheible, op. cit., s. 33-41.; M. Greschat, *Der Pietismus. Der protestanische Weg in die Moderne*, München 2004, s. 78.; I. Homola-Skąpska, *Oświecenie i religia w Polsce i Europie Środkowej*, Kraków 1994.; K. Matwijowski, *Protestantyzm na Śląsku w czasach nowożytnych. Oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów*, [w:] *Millenium Kościoła na Śląsku,* pod red. J. Kopca, Opole 2000, s. 147-154.

Zakończenie

Proces odbudowy protestantyzmu oraz pojawienie się na Śląsku Cieszyńskim pietyzmu w I połowie XVIII ukazuje, jak lokalne zjawisko historyczne może odzwierciedlać szersze animozje społeczno-polityczne i religijne epoki Oświecenia.

Rekonstrukcja przebiegu wydarzeń związanych z odtworzeniem protestanckiej parafii oraz z działalnością i prześladowaniami cieszyńskich pietystów potwierdza, że pietyzm z jednej strony próbował określić na nowo czym jest religijność, z drugiej jakie były oczekiwania społeczne w tej kwestii. Ale jednocześnie ujawnia bardzo charakterystyczne dla Cieszyna zjawisko, czyli faktyczny sojusz z luterańskimi duchownymi, zwolennikami ortodoksji a katolikami. Okazuje się, że przedsięwzięcia inicjowane przez ortodoksyjnych duchownych ewangelickich były często zbieżne z interesami katolickich władz świeckich oraz Kościoła katolickiego – prowadzących politykę kontrreformacji na tym terenie. Pomimo że motywy wymienionych stron ideologicznie się różniły, ostateczny cel był wspólny: zachowanie porządku społecznego i religijnego.

O pietystycznym charakterze szeroko rozumianej aktywności części duchowieństwa parafii świadczy przede wszystkim wprowadzanie nowych, niesformalizowanych form religijności. Były to rodzinne spotkania katechetycznych, rozmowy z wiernymi, dodatkowe nauczanie. Ponadto typowe dla pietyzmu były zachęty księży do lektury Biblii w środowisku rodzinnym i domowym, nadające życiu religijnemu bardziej zindywidualizowany charakter. Poprzez położenie nacisku na osobistą religijność, moralność oraz aktywność, zwłaszcza na polu pomocy bliźnim,

ruch ten prowadził do odnowy i pogłębienia religijności jednostki.

Ten nowy sposób myślenia o organizacji kościoła, formach obrzędowości oraz treściach życia duchowego, tak różny od tego co reprezentowała luterańska ortodoksja, padł w Cieszynie na podatny grunt głównie wśród mieszczan i szlachty, choć w innych warstwach również napotkał na ciepłe przyjęcie i próbę zrozumienia. Poprzez położenie nacisku na osobistą religijność, moralność oraz aktywność, zwłaszcza na polu pomocy bliźnim, ruch ten stał się zaczynem odnowy i pogłębienia religijności przez jednostkę.

W życiu niewielkiej wspólnoty na peryferiach ogromnego władztwa Habsburgów odbiły się ogólne zjawiska właściwe epoce, takie jak religijna nietolerancja oraz podporządkowanie jednostki i zbiorowości parafialnej instytucjom państwowym i kościelnym.

Złożoność sytuacji nowej wspólnoty parafialnej w Cieszynie polegała na tym, że otoczona była nieprzyjaznym środowiskiem – katolickie państwo oraz rządzący na tym terenie Kościół rzymski godziły się na jej istnienie wyłącznie pod przymusem, wyczekując sposobności na likwidację „eksperymentu". Utworzenie parafii było skutkiem polityki Szwecji, a o możliwościach tego państwa w tym zakresie zadecydowały, jak się okaże, krótkotrwałe sukcesy w Wielkiej Wojnie Północnej. Ale dodatkowo, jak to pokazują procesy pastorów pietystów w latach 1723–1729, parafię rozbijały konflikty wewnątrz duchowieństwa luterańskiego. Okazało się, że ortodoksyjni duchowni luterańscy uważają działalność swoich pietystycznych kolegów za większe zagrożenie niż katolicka kontrreformacja. W rezultacie doszło do współdziałania luterańskiej ortodoksji z przedstawicielami władz monarchii habsburskiej, a nawet Kościołem katolickim. W oczach państwa aktywność pietystów była

uważana za niepotrzebny fermentem, który mógł mieć wpływ na potencjalne społeczne wystąpienia oraz na zachwianie stabilności wielokulturowego Śląska Cieszyńskiego. Można przypuszczać, że postrzegano ją za, o wiele większą przeszkodę dla planu rekatolicyzacji Śląska niż ortodoksyjny luteranizm. Pietyści promowali pogłębioną i zaangażowaną religijność, która w oczach hierarchii katolickiej nosiła znamiona „fanatycznego sekciarstwa", z którym walczy się o wiele trudniej, niż z uporządkowaną i opartą na autorytecie instytucją. To, co łączy katolickie władze z luterańskimi ortodoksami to także konserwatywna wizja społeczno-kościelnego porządku. Nie było w niej miejsca dla upodmiotowienia wiernych nawet z warstw szlacheckich i mieszczańskich, a co dopiero mówić o chłopskich. Sytuacja ta jedynie potwierdza hipotezę, że w XVIII wieku w Cieszynie istniał sojusz pomiędzy ortodoksyjnymi ewangelikami i władzami państwowymi. Obie strony walczyły o kontrolę nad tym porządkiem bo ich zdaniem życie religijne ludności musi pozostawać pod nadzorem wszelkiej instytucjonalnej hierarchii.

Pomimo represji, duchowość pietystyczna nie została całkowicie zlikwidowana. Wydaje się, że miała wpływ na styl życia, formy modlitwy, kształtowanie się domowych form obrządku, ale też na podejście do edukacji i moralności codziennej. Przetrwała w oddolnych, nieoficjalnych formach życia religijnego wśród mieszkańców wsi i mniejszych miast.

Ten wpływ powinien jednak być nadal badany, bowiem nie jest rozstrzygnięte, do jakiego stopnia te formy życia religijnego wynikały z oddziaływania pietyzm, a do jakiego były skutkiem przemian wewnętrznych samego luteranizmu. Wszak w XIX wieku wyznanie to przechodziło proces głębokiej przemiany wewnętrznej, związanej z powolnym adaptowaniem także pietystycznego poglądu na kościół i wiarę. Warto również zadać

pytania o odbiór historii cieszyńskiej w środowiskach luterańskich północnej Europy. Czy uświadamiały sobie, jaką szkodę walka wewnętrzna z pietystami wyrządziła sprawie protestantyzmu? Czy pojawiła się refleksja, że zwłaszcza we wspólnotach nowych, działających w warunkach faktycznej wojny religijnej, w wrogim środowisku, spory o kształt protestanckiej religijności powinny zejść na dalszy plan? Te pytania odnoszą się do czasów późniejszych, bowiem w okresie działania pietystów w Cieszynie walka z tym nurtem uważana była za konieczność i trwała przecież we wszystkich krajach o konfesji ewangelicko-augsburskiej. Postępowanie ortodoksów w Cieszynie oraz ich brak wyobraźni można zatem zrozumieć. W końcu robili to, co ich koledzy w wielu innych krajach.

Spis ilustracji:

Fot. 1, 2. Fotografie przedstawiające ustawienie ławek w Kościele Jezusowy w Cieszynie, s. 101-102.

Rys. 1. Fasada Kościoła Jezusowego w Cieszynie, rękopis autorstwa Manfreda Sinbiga – cieśli z Görlitz z 1710 roku, BiAT, syg. 74., rękopis, s. 104.

Rys. 2. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muhmanna, 1712 rok, BiAT, syg. 72., s. 106.

Rys. 3. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muhmanna, 1712 rok, BiAT, syg. 72., s. 106.

Rys. 4. Fasada budynku pastora J. Muhmanna, 1712 rok, BiAT, syg. 72., s. 107.

Rys. 5. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muhmanna, 1712 rok, BiAT, syg. 72., s. 107**.**

Rys. 6. Szkic wnętrza budynku pastora J. Muhmanna, 1712 rok, BiAT, sygn. 72., s. 108.

Rys. 7. Mapa Księstwa Cieszyńskiego Jonasa Nigrinusa (Nigriniego) z 1724 roku, s. 159.

Spis tabel:

Tabela 1. Lista węgierskich darczyńców wraz z kwotami, 1712 r. (opracowanie własne), s. 99.

Tabela 2. Liczba uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r. (opracowanie własne), s. 167.

Tabela 3. Pochodzenie geograficzne uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r. (opracowanie własne), s. 169.

Tabela 4. Pochodzenie społeczne uczniów w Szkole Jezusowej w Cieszynie w 1728 r. (opracowanie własne), s. 170.

Tabela 5. Miejsce zamieszkania w trakcie nauki, 1728 r. (opracowanie własne), s. 172-173.

Skróty:

APEAC - Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie.

APJG - Archiwum Państwowe We Wrocławiu, oddział w Jeleniej Górze.

Archiv Církevní rady SCEAV - Archiwum parafii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego Wyznania w Czeskim Cieszynie.

BiAT - Biblioteka i Archiwum im. Bogumiła Rudolfa Tschammera w Cieszynie.

NA Praha - (Národní Archiv v Praze) – Archiwum Państwowe w Pradze
SÚA - Státní ústřední archiv – Państwowe Archiwum Centralne (obecnie: NA Praha).

ČDK - Česká dvorská kancelář – Czeska Kancelaria Dworska.

Summary

Renewal of Protestantism and Pietism in Cieszyn Silesia in the First Half of the 18th Century.

The issue of the renewal of Protestantism and the development of Pietism in Cieszyn Silesia in the first half of the 18th century is complex, as it lies at the intersection of cultural, social, and political realities. The phenomenon of the restoration of Lutheran institutional structures took shape in the specific context of the region's political transformations at that time. Pietism, on the other hand, a movement within Protestantism, posing a challenge to Lutheran orthodoxy and a stimulus for broadly defined reforms, is an exceptionally fascinating historical phenomenon, influencing cultural, social, and even demographic dimensions. Furthermore, the complexity of the subject matter is linked to the specific nature of the diverse border region of Cieszyn Silesia.

The aim of this work is to present the origins, conditions, and process of reconstructing Protestant organizational structures in Cieszyn at the beginning of the 18th century, and against this background, to characterize the Pietism that developed there, taking into account its doctrine and broadly understood social relations, ecclesiastical, and institutional relationships. An important research question concerns the local movement's connections with the clergy and ecclesiastical institutions of Saxony and Prussia, primarily with the center in Halle and the circle of August Hermann Francke himself. In this context, it is necessary to examine the extent to which we are dealing with the replication of existing patterns,

and the extent to which Cieszyn's activities were adapted to local needs and social and political conditions. The main content is to present the life and religiosity of Cieszyn Pietists, the daily functioning of the parish and its associated institutions. The research questions concern the group of pastors themselves, the student body, but also the forms of spirituality and religious practices, as they should be determined, defining those that were characteristic of Pietists. Who were the main representatives of Pietism - preachers and teachers - and how and by what methods did they try to propagate this idea among the local community?

The next set of research questions attempts to present the attitudes of secular and ecclesiastical authorities towards this community. What was the view of Pietism among the secular authorities and the Catholic Church, including the Jesuits, and consequently, how precisely can the motives and course of repression against Pietists in Cieszyn be determined? What role did the geopolitical context play in this? This is linked to the characteristics of denominational conflicts, religious oppression, and accusations leveled against Pietism. This, in turn, raises questions about the causes and nature of the attacks on Pietists, particularly given the emergence of a unique coalition of imperial authorities, local administrative representatives, and the Lutheran, orthodox clergy.

An attempt to present the religious and social conflicts in Cieszyn in the first half of the 18th century required establishing the facts and reconstructing the mindset and religious attitudes of the participants in the dispute at the time. Using available sources, such as denunciations, court proceedings, and interrogation transcripts, which arose largely during this period of tension, a critical perspective and an awareness of their bias proved exceptionally important and necessary. This work attempts to

consider how this trend influenced contemporary religiosity and the political situation in Cieszyn Silesia. What factors fostered the strengthening of Pietism, and which hindered it? What forms of spirituality were characteristic of Pietists?

The adopted methods included the classical genetic method, which, after conducting the necessary source database observations, source criticism, and source information selection, allowed for the creation of a chronological description of the phenomenon, thus reconstructing its course and determining cause-and-effect relationships. The comparative method aimed to reveal the differences and similarities between Cieszyn Pietism and that represented by Pietistic centers in Halle and Saxony. The contextual method sought to place the studied phenomenon in its social, political, and religious context. Of particular importance in this regard was the consideration of the European Counter-Reformation, the Great Northern War, and the legal acts that resulted from them. An attempt was made to capture the structure of connections between the social, political, and religious situations. The prosopographic method was used to characterize the milieu of the most important figures of Silesian Pietism, including pastors, theologians, and teachers from the School of Jesus, analyzing their origins, education, careers, and views.

The process of rebuilding Protestantism and the emergence of Pietism in Cieszyn Silesia in the first half of the 18th century shows how a local historical phenomenon can reflect the broader socio-political and religious animosities of the Enlightenment era.

Despite repression, pietistic spirituality was not completely eradicated. It seems to have influenced lifestyles, forms of prayer, and the development of home rituals, as well as approaches to education and

everyday morality. It survived in grassroots, unofficial forms of religious life among residents of rural areas and smaller towns.

Bibliografia

Źródła:

Archiwalia

1. Biblioteka i Archiwum im. Bogumiła Rudolfa Tschammera w Cieszynie / Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie (APEAC)

BiAT, syg. 66 - Odpis aktu erekcyjny wmurowanego w fundament kościoła Jezusowego w dniu 13 października 1710 roku

BiAT, syg. 68 - Dokumenty dotyczące budowy kościoła Jezusowego, wydatki szlachty na pokrycie budowy murów i za drewno.

BiAT, syg. 71 - Dokumenty dotyczące budowy kościoła Jezusowego, 1711-1713.

BiAT, syg. 72 - Budowa pierwszego domu parafialnego, domu pastora J. Muthmanna - dzienniki budowy, kontrakt na budowę, kolorowy projekt fasady budynku, 2 rzuty parteru i piętra.

BiAT, syg. 74 - Ewidencja wydatków związanych z budową kościoła Jezusowego, lata 1709-1730.

BiAT, syg. 75 - Dokumenty dotyczące budowy kościoła Jezusowego -

korespondencja pastora Jana Muthmanna, zestawienie dotyczące drewna opałowego.

BiAT, syg. 100 – Sprawy sporne religijne z Kościołem katolickim w latach 1719-1726.

BiAT, syg. 160 - Protokół posiedzenia kolatorów i pastorów z lat 1714-1727.

BiAT, syg. 161 - Beylagen zu der Anfrage an Eine hochlöbl. Theologische Facultät der Universität Jene gehorig 1724. [dok. 1] Der himmels Weg. [dok. 2] For jedermänniglich insorderheit aber denen […].

BiAT, syg. 162 - Gutachten der Universität Wittenberg und Jena und des Konsistocius in Sachsen zum Fall Steinmetz betr. Pietismus 1724-1725.

BiAT, syg. 164 - Pietistische Umtriebe. Beschuldigung des Pietismus. Steinmetz, Muthamann, Sassadius, 1728-1730.

BiAT, syg. 165 - An ein Wokllöblich. Verwaltendes Landes- Ambt des Fürstenthums Teschen. Unsere Johann Adam Steinmetz, Johann Muthmann und Samuel Ludwig Sassadii. Rechtliche Nothdurflt und Duplica entgegen Hern George Theophil Battik und deßes negen vermeyntlich von außhëyender Miekel- Schulen verführten unordentliches Beweiß, und andres illegale Verfahren. 15 März 1728.

BiAT, syg. 174 - Jubileusz kościoła Jezusowego w 1859 roku. Koszty uroczystości, korespondencja.

BiAT, syg. 180 - Kontrakt kupna przez ewangelickie stany szlacheckie chałupy z ogrodem nazywanej behrowską od małżeństwa Henryka i Heleny Hermanów położonej na Górnym Przedmieściu Cieszyna z przeznaczeniem pod budowę kościoła, 24 maja 1709.

BiAT, syg. 181 - Vermerch wie efedes die Mandatariats Gelder Suprepartiert worden (Wykaz kwot przeznaczonych na budowę kościoła w Cieszynie).

BiAT, syg. 218 – Pieczęcie szlacheckie na kopertach (dokument dotyczy wyboru kolatorów), 1724 r.

BiAT, syg. 239 - Korespondencja szlachty protestanckiej księstwa cieszyńskiego, kolatorów zboru cieszyńskiego, właścicieli państw stanowych hrabiów Henkel z Donnersmark, Sunnegk z Jesenic i Promnitzów w sprawie budowy i utrzymania kościoła w Cieszynie.

BiAT, syg. 249 - Korespondencja kolatorów, 1730-1734.

BiAT, syg. 440 - Akta Christiana Hentschela, 1710.

BiAT, syg. 443 - Akta dotyczące Johanna Muthmanna i Christiana Hentschela. Einführung und bestätigumg.

BiAT, syg. 444 - Akta Gottfrieda Schmidta, 1709-1712.

BiAT, syg. 445 - Akta Johanna Adama Steinmetza, 1719-1720.

BiAT, syg. 600 - Rachunki Parafii Ewangelicko - Aaugsburskiej w Cieszynie (1706-1712). Ewidencja przychodów i rozchodów związanych z uruchomieniem parafii ewangelickiej w Cieszynie.

BiAT, syg. 1046-1047 - Plany budowlane i dokumentacja techniczna alumnatu.

BiAT, syg. 1048 - Księga Chrztów – lata 1709-1752. (Notatka wykonana na końcu przez pastora Muthmanna w roku 1730).

BiAT, syg. 1168-1187 - Schedule - karty licencyjne, dotyczące chrztów, ślubów, zgonów. Lata 1709-1730.

BiAT, syg. 1168-1182 - Schedule - karty licencyjne, dotyczące chrztów, ślubów, zgonów. Lata 1709-1725.

BiAT, syg. 1534 - Das Kirchen - Archiv und Inventarium aus herrtzlicher Liebe pro bono publico der Teschmischer Jesus - Kirche und derselben threuresten Herrn Vorsteher aufgesetzt von mir Johann Muthmann, Zeithenigen fast 21 jahrigen Preckigen an der Evangelische Kirche von Teschen, 1730.

BiAT, syg. 1826 - Regulaminy, przepisy Alumneum, 1864.

2. Archiwum Państwowe we Wrocławiu oddział w Jeleniej Górze

Inqusitionis Acta des Pietismus dreier Evangelischen Prediger bei der Gnaden Kirchen von Teschen nahmentlich Muthmann, Steinmetz und Sassadius betrefendt – Archiwum Państwowe w Jeleniej Górze teczka nr 1142 – Akta Magistratu miasta Gryfowa.

3. NA Praha (Národní Archiv v Praze)

Česká dvorská kancelář, inv. č. 671 sign. IV B 22, karton 352, f. 480-481 v. (Szkoła Ewangelicka w Cieszynie z lat 1728-1729)

4. Archiv Církevní rady SCEAV (Czeski Cieszyn)

Obhajoba proti nařčení z pořádání shromáždění ve Svídnici v říjnu 1726., Archiv Církevní rady SCEAV.

Źródła drukowane, starodruki w Książnicy Cieszyńskiej

J. Muthmann, *Wierność Bogu i Cesarzowi czasu powietrza morowego należąca…,* Brzeg 1716, (sygn. I 13812).

S. L. Sassadius, *Droga do nieba to jest nauka krotka z katechizmusa…*, Brzeg 1729, (sygn. I 02228-02235).

S. L. Sassadius, *Drogi do prawdziwego krześcijaństwa torowanie z Pisma Świętego pokazane a własnymi Ksiąg Symbolicznych Kościoła Ewangelickiego słowami objaśnione…,* Lipsk 1727, (sygn. I 02228-02235).

S. L. Sassadius, *Mleczna potrawa duchowna ssącym jagniątkom Pana Jezusa Krystusa podana…,* Brzeg 1726, (sygn. I 02177 - wydanie z 1726 r.).

S. L. Sassadius, *Mały katechizm, dla pospolitej księży i kaznodziei, z przedmowami i książeczkami jego do ślubów i krztu ś. odprawiania służącymi,* Brzeg 1725, (sygn. I 00806).

S. L. Sassadius, *Wykład na dziesięcioro przikazanie i wiarę świętą krześcijańską…,* Brzeg 1725, (sygn. I 0228-02235).

Jerzy Teofil Battik, *Acta fiscalia contra tres pradicantes Teschinenses Joannem Muttmann, Joannem Steinmetz et Samuelem Lidovicum Sassadium qui tres pradicantes de pietisme anno 1727 (1726),* (sygn. 27637).

Źródła drukowane pozostałe

Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707-1709, „Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte ostdeutschlands", tom 8, Köln-Wien 1971, s. 101-140.

Die Werke Philipp Jakob Speners. Studienausgabe, pod red. K. Aland, B. Köster, t. 1.1, Gießen 1996.

Adam Gdacjusz*, Wybór pism,* oprac. H. Borek, J. Zaremba, Warszawa-Wrocław 1969.

[J. Muthmann], *Pamiętnik pierwszego pastora cieszyńskiego,* wyd. i tłum. O. Michejda, „Kalendarz Ewangelicki", R. 51, 1932, s. 112-125.

Ph. J. Spener, *Pia desideria*, pod red. J. T. Maciuszko, tłum. M. Platajs, Bielsko-Biała 2014.

Literatura przedmiotu:

500 lat Reformacji na Górnym Śląsku, pod red. W. Gojniczka i R. Kaczmarka, Katowice 2017.

Adler N. Elkan, *Pietyzm i jego rola w kulturze niemieckiego Oświecenia*, „Euhemer", R. V, nr 5, 1961, s. 14-21.

Aland Kurt, *Buddeus, Johann Franz,* [w:] *Neue Deutsche Biographie,* t. 2, Berlin 1955, s. 715.

Aland Kurt, *Speners Lebensweg von Frankfurt nach Berlin 1666-1705*, [w:] *Kirchengeschichtliche Entwürfe*, Gütersloh 1960, s. 94-113.

Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), t. 34, Leipzig 1892, s. 386.

Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), t. 13, Leipzig 1881, s. 778.

Anusik Zbigniew, *Karol XII*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006.

Atlas architektury Wrocławia, pod red. J. Harasimowicza, T. 1, Wrocław 1997.

Ayling Stanley, *John Wesley,* London 1979.

Bahlcke Joachim*, Der Pietismus in Schlesien,* Stuttgart 1994.

Barański J. Mieczysław, *Beskid Śląski. Pasma Klimczoka i Równicy. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 1995.

Barycz Henryk, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979.

Bayreuther Erich, *August Hermann Francke und die Anfänge der ökumenischen Bewegung,* Lipsk 1957.

Bayreuther Erich, *Geschichte des Pietismus*, Stuttgart 1978.

Bednář *František*, *Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu,* Praha 1931.

Bergerhausen Hans Wolfgang, Schmilewski Ulrich, *Die Altranstädter Konvention von 1707. Beiträge zu ihrer Entstehungsgeschichte und zu ihrer Bedeutung für die konfessionelle Entwicklung in Schlesien,* [w:] Beihefte zum Jagrbuch für Schlesische Kirchengeschichte, pod red. H. W. Bergerhausena, U. Schmilewskiego, tom 11, Würzburg 2009, s. 7-32.

Bernet Claude, *Steinmetz, Johann Adam*, [biogram w:] *Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon*, t. 22, Nordhausen 2003, s. 1307-1322.

Bernhardi Wilhelm, *Johann Adam Steinmetz, weiland Abt des Klosters Bergen, Consistorialrath und General-Superintendent des Herzogthums Magdeburg, in seinen gottseligen Leben und segensreichen Wirken*, Berlin 1840.

Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut, [w:] *Piśmiennictwo staropolskie,* t. 2, Warszawa 1964, s. 186-187.

Bibliografia Literatury Polskiej – Nowy Korbut, Piśmiennictwo Staropolskie, t. 2, Warszawa 1964.

Bibliografia piśmiennictwa polskiego na Śląsku XVII i XVIII, [w:] *Śląski Korbut,* pod red. J. Zaremby, t. 2, Wrocław 1980, s. 5-107.

Biermann Gottlieb, *Geschichte der Ewangelische Kirche*, Teschen 1859.

Biermann Gottlieb, *Historia wiary ewangelickiej na Śląsku Austriackim, z osobliwym względem na dzieje ewangelickiego kościoła z łaski danego przed Cieszynem. Pamiętnik ku 150 – letniemu jubileuszowi ewangelickiego kościoła Jezusowego przed Cieszynem*, Cieszyn 1859.

Birecki Piotra, *Wnętrze kościoła ewangelickiego jako wyraz konserwatyzmu społecznego szlachty Prus Książęcych*, „Komunikaty mazursko-warmińskie", nr 2 (312) 2021, s. 248-270.

Blitz R. Charles, *The Religious Reform od Joseph II (1780-1790) and their Economic Significance,* „Journal of European Economic History", 1989, tom 18, s. 583-595.

Bloch Ernst, *Christian Thomasius, ein deutscher Gelehrter ohne Misere*, Frankfurt a. Main 1968.

Bock Jerzy, *Nauka domowa i wyjątki z Agendy,* oprac. W. Ogrodzieński, Katowice 1936.

Borek Henryk, *Wśród śląskich nazw,* Opole 1986.

Brecht Martin, *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland*, [w:] *Geschichte des Pietismus,* t. 1, s. 116–151.

Brecht Martin, *Philip Jakob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen*, [w:] *Geschichte des Pietismus*, pod red. A. Ritschla, t. 1, Berlin 1966, s. 302-338.

Bryćko M. Dariusz, *The Danzig Academic Gymnasium in Seventeenth-Century Poland* [w:] *Church and School in Early Modern Protestantism*, pod red. J. Ballora, D. Sytsma, J. Zuidema, Leiden-Boston 2013, s. 339-346.

Burbianka Marta, *Adam Dyon i Kasper Lybisch – wrocławscy drukarze reformacyjni*, „Roczniki Biblioteczne", rok V, zeszyt 1 – 4, Wrocław 1961, s. 5-113.

Burda Bogumiła, *Rozwój szkolnictwa protestanckiego na pograniczu Śląsko-brandenbursko-łużyckim w czasach wczesnonowożytnych (1526-1740)*, „Rocznik Lubuski", tom 25, Zielona Góra 1999, s. 137-154.

Buzek Antoni, *Historia kościoła*, Warszawa 1957.

Byrtek Ewa, *Miłosierdzie i opieka społeczna w osiemnastowiecznym pietyzmie*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczpospolitej XVI-XVIII wieku,* pod red. U. Augustyniak, A. Karpińskiego, Warszawa 1999, s. 69-79.

Chromik M. Grzegorz, *Dzieje gimnazjum katolickiego w Cieszynie w świetle pism ks. Leopolda Jana Szersznika,* [w:] *Książka – biblioteka – szkoła w kulturze Śląska Cieszyńskiego*, pod red. J. Spyra, Cieszyn 2001, s. 154–166.

Clark M. Christopher, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947*, Cambridge 2006.

Csukás Gergely, *Johann Adam Steinmetz (1689-1762). Biographie eines bedeutenden Predigers, Pädagogen und Publizisten im Umfeld des Pietisums,* Wien 2013, ss. 154. (Wersja elektroniczna pracy dostępna dzięki uprzejmości Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie)

Cubberley Ellwood, *A Brief History of Education, a History of the Practice and Progress and organization of education,* Boston 1920.

Czapliński Władysław, *Wpływ reformacji i kontrreformacji na stosunki narodowościowe na Śląsku w XVI i XVII wieku,* „Przegląd Historyczny", R. 40, 1949, s. 144-155.

Ćwiklińska- Letkiewicz Maria, *Samuel Ludwik Zasadius – zapomniany stylista czasów saskich*, [w:] *Zapomniani. Z dziejów literatury polskiej na Śląsku*, pod red. J. Malickiego, G. Szewczyk, Katowice 1992, s. 61-76.

Dargan Ch. Edwin, *Preaching, History of. Haslo* [w:] *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, t. 9, Grand Rapids 1953, s. 159-189.

Do-Hong Jeong, *Theodor Undereyck und die Anfänge des reformierten Pietismus*, Bochum 1994.

Dola Kazimierz, *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku*, Opole 2009.

Dzieje Brandenburgii-Prus. Na progu czasów nowożytnych (1500-1701), pod red. B. Wachowiaka i A. Kamieńskiego, t. 1, Poznań 2001.

Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych, pod red. I. Panica, Cieszyn 2011.

Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych, pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012.

Förster Ulrike, *Eins berühmt, dennoch fast vergessen – Die Schule von Kloster Berge*, [w:] *Kloster Berge Klosterbergegarten, Gesellschaftshaus, Telemann-Zentrum – Zu Geschichte, Gegenwart und Zukunft eines Magdeburger Areals*, Halle 2004, s. 56-83.

Fukala Radek, *Knížecí reformace ve Slezsku a její ohlas na Těšínsku*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 22-36.

Gabryś Marcin, *K počátkům Tschammerovy knihovny evangelického sboru v Těšíně*, „Knihy a dějiny", ročník 18/19, 2011-2012, Praha 2013, s. 21-32.

Gaß Wilhelm, *Geschichte der protestantischen Dogmatik in ihrem Zusammenhange mit Theologie überhaupt,* t. 2, Berlin 1857.

Gawthrop Richard, *Pietism and the making of eighteenth – century Prussia*, Cambridge 1993.

Gąsowska Magdalena, *Johanna Eleonora Petersen (von Merlau) i Anna Nitschmann oraz ich rola w kształtowaniu się XVII i XVIII wiecznej niemieckiej religijności pietystycznej,* [w:] *Małe Miasta. Duchowość kanoniczna,* pod red. M. Zemło, Białystok-Futoma-Supraśl 2020, s. 79-97.

Gąsowska Magdalena, *Kobieca asceza w niemieckim pietyzmie na przełomie XVII i XVIII wieku. Listy Wiary jako źródło do badań dziejów religijności kobiet,* „Czasopismo naukowe Instytutu Studiów Kobiecych", Białystok 2020, s. 26-42.

Giel Jarosław, *Luteranizm na Śląsku w świetle pieśni śląskich protestantów*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny", 25 (2017), nr 1, s. 57-78.

Gierowski A. Józef, *Pietyzm na ziemiach polskich (do polowy XVIII wieku)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", nr 2, Wrocław 1972, s. 237-261.

Gojniczek Wacław, Kalinowska-Wójcik Barbara, *Dzieje i zasób archiwum parafii ewangelickiej w Cieszynie*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 534-546.

Gojniczek Wacław, *Elity władzy w Cieszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Samorządowość i elity władzy w Cieszynie na przestrzeni dziejów*, pod red. I. Panica, Cieszyn 2002, s. 53-71.

Gojniczek Wacław, *Gimnazjum Ewangelickie w Cieszynie, a elity społeczności protestanckiej na Śląsku Cieszyńskim (1709–1781),* [w:] *Książka – biblioteka – szkoła w kulturze Śląska Cieszyńskiego,* pod red. J. Spyra, Cieszyn 2001, s. 121–138.

Gojniczek Wacław, *Kopiarz majątku ziemskiego w Pruchnej z początku XVIII wieku,* „Archiwa i archiwalia górnośląskie", 1/2008, s. 27-43.

Gojniczek Wacław, *Topografia cieszyńskiego Górnego Przedmieścia ze szczególnym uwzględnieniem placu Kościelnego w XVIII wieku*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 138-152.

Gorzelik Jarzy, *Uwagi o sztuce Śląska Cieszyńskiego w dobie konfesjonalizacji*, „Cieszyńskie Studia Muzealne", t. 2, 2005, s. 124-154.

Greschat Martin, *Der Pietismus. Der protestanische Weg in die Moderne*, München 2004.

Grobelný Andělín, *Městské školy na Těšínsku do konce 17 století,* „SLEZSKÝ SBORNÍK", 1953, t. 51, s. 350–368.

Habela Józef, *Słowniczek muzyczny*, Warszawa 1968.

Haffner Sebastian, *Prusy bez legendy. Zarys dziejów*, Warszawa 1996.

Handbuch der deutschen evangelischen Kirchen 1918 bis 1949. Organe – Ämter – Personen, „Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte", t. 20, Ruprecht 2018.

Harasimowicz Jan, *Kościół Jezusowy w Cieszynie: geneza formy architektonicznej i program ideowy*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 286-301.

Harasimowicz Jan, *Schwärmergeist und Freiheitsdenken: Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Schlesiens in der frühen Neuzeit*, Köln 2010.

Harc Lucyna*, Ocena roli i znaczenia konwencji altransztadzkiej w piśmiennictwie śląskim XVIII wieku,* [w:] *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku,* pod red. L. Harc, G. Wąs, Wrocław 2009. s. 132-145.

Hazard Paul, *Kryzys świadomości europejskiej 1680-1715*, Warszawa 1974.

Heck Rudolf, Orzechowski Marian, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.

Heyden Heinz, *Die Kirchenpolitik in Pommern,* t. 2, Köln-Braunsfeld 1938, s. 54.

Hille Heinrich, *Ein Vocation des Abtes Steinmetz von Kloster Berge zur Schleswig-Holsteinischen Generalsuperintendentur, „*Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg", 1899(34), s. 193-205.

Historia Śląska, pod red. M. Czaplińskiego, E. Kaszuby, G. Wąs, R. Żerelika, Wrocław 2002.

Hofberg Herman, Heurlin Frithiof, Millqvist Viktor, Rubenson Olof,

Svenskt biografiskt handlexikon, Sztokholm 1906.

Janik Ryszard, *Znaczenie Patentu Tolerancyjnego dla odnowy życia religijno-kościelnego na Śląsku Cieszyńskim*, „Z problemów reformacji", nr 3-4, Warszawa 1981-1982, s. 55-72.

Jaworski Tadeusz, *Migracje ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w okresie i w wyniku wojny trzydziestoletniej,* [w:] *Wojna Trzydziestoletnia (1618-1648) na ziemiach nadodrzańskich*, pod red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1993, s. 133-156.

Jung H. Martin, *Frauen des Pietismus. Zahn Porträts*, Gütersloh 1998.

Jung H. Martin, *Pietismus*, Frankfurt a. Main 2005.

Kawerau W. Peter, *Johann Adam Steinmetz als Vermittler zwischen dem deutschen und amerikanischen Pietismus im 18ten Jahrhundert, „*Zeitschrift für Kirchengeschichte", Berlin 1959 (70), cz. 1-2, s. 75-88.

Kądzielawski Grzegorz, *Prawo swojszczyzny „Heimathrecht" jako wyraz przynależności do gminy*, „Studia z dziejów Państwa i Prawa Polskiego", t. XVII, 2014, s. 63-86.

Kiedos Jarzy, *Jezuici i ich udział w katolickiej reformie kościelnej na Śląsku Cieszyńskim w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne", tom XXXV, z. 4, 1988, s. 33-44.

Kiereś Marek, *Znaczenie misji jezuity o. Leopolda Tempesa dla kształtowania oblicza religijności i kultury górali Beskidu Śląskiego,* [w:]

Towarzystwo Jezusowe na Śląsku Cieszyńskim, pod red. J. Budniak, K. Mozor, Kraków 2005, s. 149-163.

Klette von Klettenhof, Georg Friedrich Ernst**,** *Denkschrift zur öffentlichen Feyer des am 24. May 1809 eintretenden hundertjährigen Jubiläums der Gnadenkirche Augsburgischen Bekenntnisses vor Teschen,* Brünn 1809.

Kolb Robert, *Jedność wyznania – droga do „Formuły zgody"*, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła Luterańskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 47-66.

Kopiczko Andrzej, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De Salute Animarum"*, „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura", nr 12, Lublin 2013, s. 73-100.

Korta Wacław, *Historia Śląska do 1763 roku*, Warszawa 2003.

Kouba Jan, *Slovník staročeských hymnografú (13.-18. století)*, Praha 2017, s. 360-369.

Kowal Karol, *Kronika Pszowa i Rydułtów 107 lat należących do Parafii Pszowskiej oraz opis Kopalni Anna której 100 letni jubileusz przypada na rok 1943*, Pszów 1939.

Krawczyk Janusz, Kuzio-Podrucki Andrzej, *Zamki Donnersmarcków*, Radzionków 2002.

Kubacz Adam, *Gimnazjum ewangelickie w Cieszynie do 1873 roku. Sukcesy i porażki,* [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 167-189.

Kubacz Adam, *Szkolnictwo na Śląsku Cieszyńskim do końca XVII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 60, 2005, nr 2, s. 125-132.

Kuhn Walter, *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*, Würzburg 1981.

Kuran Małgorzata, *Retoryka jako narzędzie perswazji w postyllografii polskiej XVI wieku (na przykładzie „Postylli katolicznej" Jakuba Wujka)*, Łódź 2007.

Kuzio-Podrucki Andrzej, *Henckel von Donnersmarckowie. Kariera i fortuna rodu*, Bytom 2003.

Kuzio-Podrucki Andrzej, Nadolski Piotr, Woźnicki Dariusz, *Herbarz bytomski*, Bytom 2003.

Kwak Janusz, *Kultura materialna i umysłowa mieszczan górnośląskich w dobie reformacji i kontrreformacji*, Bytom 1994.

Lane-Kettering D. D., *Philipp Spener and the Role of Women in the Church: The Spiritual Priesthood of All Believers in German Pietism*, „The Covenant Quarterly", 75, nr 1 (2017), s. 51-61.

Lehmann Hartmut, Schilling Heinz, Schrader Hans, *Jansenismus, Quietismus, Pietismus,* t. 42, Göttingen 2002.

Lewandowska Liliana, *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692-1703*, Toruń 2020.

Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny, tom 1, Warszawa 1984.

Łapiński Andrzej, *Historia religii. Słownik terminologiczny*, Warszawa 1995.

Maciejewski Mariusz, *Tytulatura rodu von Promnitz z linii żarskiej w XVI-XVIII wieku w świetle rękopisów i starodruków,* „Studia Zachodnie", t. 18, Zielona Góra 2016, s. 27- 40.

Maciuszko T. Janusz, *Wstęp* [w:] *Pia desideria czyli serdeczne pragnienia podobającej się Bogu poprawy prawdziwego Kościoła Ewangelickiego wraz z kilkoma szczerze z nich wynikającymi chrześcijańskimi propozycjami Filipa Jakuba Spenera, kaznodziei i seniora we Frankfurcie nad Menem…,* tłum. M. Platajs, Bielsko-Biała 2002.

Macurowá Anna, *Archiv Slezké církve evangelické a.v.v. České Republice*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 547-555.

Malura Jan, *Česká literatura těšínských pietistů. Rekapitulace a výhledy,* [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim,* pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 406–419.

Malura Jan*, Jiří Sarganek – pietistický pedagog a spisovatel z těšínského Slezska,* [w:] *Śląska Republika Uczonych / Schlesische Gelehrtenrepublik / Slezská vědecká obec,* pod red. M. Hołub, A. Mańko-Matysiak, t. 2, Wrocław 2006, s. 137–156.

Mały Słownik Religioznawczy, pod red. Z. Poniatowskiego, Warszawa 1969.

Markowski Tadeusz, *Kara cielesna w teorii pedagogicznej. Karta z dziejów pedagogiki,* Lwów 1908.

Maroń Franciszek, *Parafia górnośląska w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne", nr 5, 1972, s. 91-114.

Maroń Jerzy, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000.

Matthias Marcus, *Pietism and Protestant orthodoxy*, [w:] *A companion to German Pietism 1600-1800*, opr. D. H. Schantz, cz. 55, Leiden-Boston 2014, s. 17-42.

Matwijowski Krystyn, *Protestantyzm na Śląsku w czasach nowożytnych. Oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów*, [w:] *Millenium Kościoła na Śląsku,* pod red. J. Kopca, Opole 2000, s. 147-154.

Matwijowski Krystyn, *Z działalności pietystów w Księstwie Cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 1962 (17), s. 165-189.

Meinhold Peter, Gottfried Arnold, *Neue Deutsche Biographie,* t. 1/1953, s. 385-386.

Meyer Dietrich, *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine. 1700-2000,* Göttingen 2009.

Michejda Karol, *Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim,* Cieszyn 1909.

Michejda Karol, *Z historii Kościoła ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*,

Katowice 1992.

Miller Alice, *For your own Good. Hidden Cruelty in child-rearing and the Roots of Violence*, New York 1983.

Mojżysz Zenon, *Kultura muzyczna ewangelików na Śląsku Cieszyńskim w pierwszej połowie XVIII wieku,* T. 1, Katowice 2021.

Mojżysz Zenon, *Muzyczna działalność cieszyńskiej szkoły ewangelickiej w latach 1709-1730*, [w:] *Wartości w muzyce. Muzyka w środowisku społecznym*, pod red. J. Uchyły-Zroski, tom 4, Katowice 2012, s. 139-154.

Mojżysz Zenon, *Muzykalia w zbiorach archiwalnych Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 556-580.

Noll A. Mark, *The Rise of Evangelicalism. The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*, Westmont 2010.

Obermann Heiko, *Marcin Luter: człowiek między Bogiem, a diabłem*, Berlin 1996.

Ogrodzieński Władysław, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, Katowice 1965.

Orzechowski Kazimierz, *Funkcjonowanie śląskiego sejmu w XVII i XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne", tom XXX, z. 2, 1978, s. 54-62.

Orzechowski Kazimierz, *Historia ustroju Śląska 1202-1740*, Wrocław 2005.

Orzechowski Kazmierz, *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe,* Warszawa 1979.

Panic Idzi, *Kartki z dziejów gimnazjum jezuickiego w Cieszynie (1674–1773),* „Przegląd Historyczno-Oświatowy", 1989, t. 33, s. 10-25.

Panic Idzi, *Z dziejów szkolnictwa średniego w Księstwie Cieszyńskim w czasach nowożytnych (do 1773 roku)*, [w:] *Liceum im. A. Osuchowskiego w Cieszynie 1895–1995,* pod red. I. Panic, Cieszyn 1995, s. 11–20.

Pasek Zbigniew, *Wyznania wiary: protestantyzm: luteranizm, kalwinizm, anabatyzm, anglikanizm, baptyzm, metodyzm, darbyzm, campbellizm, adwentyzm, pentekostalizm*, Kraków 1999.

Pater Józef, *Kościoły pokoju i łaski przejawem tolerancji religijnej na Śląsku*, [w:] *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, pod red. L. Harc i G. Wąs, Wrocław 2009, s. 233-247.

Patzelt Herbert, *Pietismus v Těšínském Slezsku 1709-1730,* Cieszyn 2010.

Patzelt Herbert, *Der Pietismus im Tschener Schlesien 1709-1730*, Gettynga 1969.

Pawelec Marek, *Polskie piśmiennictwo ewangelickie na Śląsku do połowy XVII wieku*, [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku*, pod red. J. Szturca, Katowice 2006, s. 25-41.

Pawłowiczowa Maria, *Książka polska i biblioteka na Śląsku Cieszyńskim w latach 1740-1920*, Katowice 1986.

Perlick Armin, *Henckel von Donnersmarck*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*,

t. 8, Berlin 1969, s. 516.

Piętak Stanislav, *Nové prameny k těšínskému pietismu. Záležitost pastora Steinmetze z let 1726–1730*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 152–166.

Pilch Jarzy, *Polskie pierwodruki cieszyńskie*, Cieszyn 1990.

Piwarski Kazmierz, *Historia Śląska*, Katowice 1947.

Polak Jerzy, *„Pierwszy fundator" Kościoła Jezusowego. Erdmann II von Promnitz (1683-1745)*, „Pamiętnik Cieszyński", tom 21/2016, s. 39-66.

Polak Jerzy, *Erdmann II Promnitz. Wolny pan na Pszczynie i Żarach (1683-1745)*, Pszczyna 1996.

Popiołek Kazimierz, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku,* Katowice 1972.

Preus D. Robert, *The Theology of Post-Reformation Lutheranism,* t. 1, St. Louis, 1970.

Radda Karl, *Materialien zur Geschichte des Protestantismus im Herzoghtum Teschen*, Teschen 1884/1885.

Roth Thomas, *Jonáš Nigrini – exulant mnoha tváří*, „Těšínsko", R. 65, 2022/1, s. 1-24.

Rychlewicz Bazyli*, Kazania na niedzielę zapustną (1698),* [w:] *Wybór mów staropolskich,* pod red. B. Nadolskiego, Wrocław 1961, s. 341.

Sabisch Adolf, *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien: Jakob von Salza (†1539) und Balthasar von Promnitz (+1562) in ihrer glaubensmäßigen und kirchenpolitischen Auseinandersetzung mit den Anhängern der Reformation,* Münster 1975.

Salmonowicz Stanisław, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998.

Sawicki Jan, *Concilia Poloniae. Synody diecezji wrocławskie j i ich statuty*, R. X, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.

Scheible Heinz, *Die Zusammenarbeit der lutherischen Orthodoxie mit der Obrigkeit gegen den Pietismus*, Berlin 1975.

Schmidt Martin, *Pietismus*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1972.

Schwarze Pädagogik. Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung, pod red. K. Rutschky, Frankfurt am Main-Berlin-Wien 1977.

Semkowicz A. Władysław, *Pietyście na Śląsku*, Lwów 1932.

Sękowski Radosław, *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, tom VII, Opole 2020.

Shantz H. Douglas, Erb C. Peter, *An itroduction to German Pietism. Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*, Baltimore 2013.

Skalský A. Gustav, *Z dějin české emigrace osmnáctého století,* t. 1., Chotěboř 1911.

Skąpska- Homola Irena, *Oświecenie i religia w Polsce i Europie Środkowej*,

Kraków 1994.

Služebníci slova Božího v krajině pod horami, praca zbiorowa pod red. Śląskiego Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego Wyznania, Český Těšín 2005.

Šmerda Miroslav, *Vrchnost, město a poddaný lid na bohumínsku v 18. století,* [w:] *Bohumin. Studie a materiály k dějinám a výstavbě města*, red. A. Grobelný, B. Čepelák, Ostrava 1976, s. 102 -116.

Sosna Władysław, *Orędownicy słowa Ks. Jan Muthman, Ks. Samuel Ludwik Zasadius,* Cieszyn 2010.

Spratek Daniel, *Právní poměry v evangelické církvi na Těšínsku v letech 1709–1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku*, „Revue církevního práva – Church law rewiew", 2002, nr 1, s. 28-47.

Spratek Daniel, *Z Cieszyna aż na krańce ziemi – życie i działalność Johanna Adama Steinmetza (1684-1762)*, „Kalendarz Ewangelicki", 2004, s. 202-207.

Spyra Janusz, *Historiografia i tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego od XVI do początku XX wieku,* Częstochowa 2015.

Spyra Janusz, S*tosunek miasta Cieszyna i jego władz do instancji nadrzędnych w czasach nowożytnych (1653-1848). Węzłowe problemy*, [w:] *Samorządność i elity władzy w Cieszynie na przestrzeni dziejów*, pod red. I.

Panica, Cieszyn 2002, s. 89-110.

Spyra Janusz, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, [w:] *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych,* pod red. I. Panica, tom IV, Cieszyn 2012, ss. 463

Stokes Richard, *The complete church and secular cantates,* London 2000.

Sträter Udo, *Wilhelm Christian Schneider und das Waisenhaus in Esens (Ostfriesland),* [w:] *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*, pod red. U. Sträter, J. Neumann, R. Wilson, Tübingen 2003, s. 71-94.

Surowiak-Stuchlik Beata, *Jan Muthman i Samuel Ludwik Zasadius – od budowniczych ewangelickiej świątyni do wyklętych wygnańców*, [w:] *Intinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, Kraków 2014, s. 213-225.

Surowiak-Stuchlik Beata, *Sylwetka Samuela Ludwika Zasadiusa na tle środowiska religijno-kulturalnego XVIII-wiecznego Cieszyna,* [w:] *Śląska Republika Uczonych*, t. 4, Wrocław 2010, s. 203-216.

Syncretism in Religion, pod red. A. M. Leopold, J. S. Jensen, Routledge 2016.

Szelągowska Grażyna, *Kaznodzieje, nauczyciele, politycy. Ruchy przebudzenia religijnego i modernizacja w regionie nordyckim w XIX wieku*, Warszawa 2021.

Szelągowska Krystyna, Szelągowska Grażyna, *Historia Norwegii XIX i XX*

wieku, Warszawa 2019.

Szeruda Jan, *Początki piśmiennictwa ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, Cieszyn 1923.

Szewczyk B. Grzegorz, *Historia Górnego Ślaska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, Opole 2011.

Szewczyk B. Grzegorz*, Samuel Ludwik Zasadius-wybitny śląski pisarz i teolog protestancki,* [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku,* pod red. J. Szturca, Katowice 2006, s. 107-128.

Szewczyk Grzegorz*, Dorobek literacki ewangelików śląskich,* [w:] *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku,* pod red. J. Szturca, Katowice 2006, s. 7–22.

Szwagrzyk A. Jerzy, *Pieniądz na ziemiach polskich X – XX wiek*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.

Taraszczuk Iwona, *Obraz rodu Promnitzów w literaturze pięknej,* [w:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc. Zielonogórskie Studia Łużyckie*, pod red. T. Jaworskiego, S. Kocioł, t. 7, Zielona Góra 2011, s. 187-210.

Tazbir Janusz*, Tańce wszeteczne i dozwolone,* „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", t. 44 (2000), s. 129-149.

Tokarczyk Andrzej, *Ewangelicy polscy*, Warszawa 1988.

Tomalak Barbara, *Imiona Róży*, Bielsko Biała 2006.

Unders Ernst, *Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens,* Breslau

1886.

Urfus Valentin, *Náběh k nové církevní politice Josefa I. v Čechách – vnější rámec altranstädské smlouvy?*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka, D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 130-138.

Wagner Oskar, *Kościół macierzysty wielu krajów. Historia Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim w latach 1545–1918/20*, Bielsko-Biała 2008.

Wallmann Johannes, *Der Pietismus*, Göttingen 2005.

Wantuła Andrzej, *Porządek Kościelny Wacława Adama. Początki organizacji Kościoła ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, „Rocznik Teologiczny" 2, 1937, s. .

Ward William Reginald, *Christianity under the Ancien Regime*, 1648-1789, New York 1999.

Ward William Reginald, *The Protestant Evangelical Awakening,* Cambridge – New York 1992.

Weber Matthias, *Das Verhältnis Schlesiens zum Alten Reich in der Frühen Neuzeit*, Köln 1992.

Wilson H. Peter, *Wojna Trzydziestoletnia 1618-1648. Tragedia Europy*, Oświęcim 2017.

Wolański Marian, *Ceny we Wrocławiu w latach 1506 – 1618*, Wrocław

1960.

Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim, pod red. T. Zielińskiego, Katowice 1992.

Z historii Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim, pod. red. O. Michejdy, Katowice 1992.

Zeiger Joachim, *Artikel Bibelstunde*, [w:] *Gemeindelexikon*, pod red. H. Burkhardta, Wuppertal 1986, s. 79.

Zieliński Stefan, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich: podróżnicy, odkrywcy, zdobywcy, badacze, eksploratorzy, emigranci-pamiętnikarze, działacze i pisarze migracyjni,* Warszawa 1933.

Zwierz Marek, *Wrocławskie szkoły: historia i architektura,* Wrocław 2004.

Żerański Maciej, *Śląsk Cieszyński. Od Bielska-Białej do Ostrawy,* Cieszyn 2012.